

Sjuttonhundratal

2004

- ANNA CULLHED & ANN ÖHRBERG: *Inledning* | 3
KARIN JOHANNISSON: *Namn på känslor: nostalgi – en fallberättelse* | 11
ANDERS JARLERT: *Känslans frihet – tankar kring 1700-talets moderna problem* | 28
JONAS LILIEQUIST: *Manligheten och virilitet i 1700-talets Sverige* | 34
KARIN HASSAN JANSSON: *Lust som last: manlig åtrå i våldtäktsmål från 1700-talet* | 52
MARTIN OLIN: *Att avbilda passionerna* | 65
MARIE-CHRISTINE SKUNCKE: *Medier, retorik och känslor* | 74
MATS MALM: *Känsla och sinnlighet skilda från sinnena: om den estetiska intresselöshetens grunder* | 95
OTTO FISCHER: »Ty må jag för mig själv utgjuta mina tårar». *Nordensflychts Den sorgande Turtur-Dufwan* | 113
ROLAND LYSELL: *Känslans stasis och modersgestaltens framträdelseformer hos Bengt Lidner – ett romantikens perspektiv* | 131

RECENSIONER | AVHANDLINGAR: EDDA MANGA, *Gudomliga uppenbarelser och demoniska samlag. En studie av det excentriska idéarbetet i Cecilia Rodríguez tänkande*. 149; FOLKE NIBELIUS, *Lord Bolingbroke (1678-1751) and history. A comparative study of Bolingbroke's politico-historical works and a selection of contemporary texts as to themes and vocabulary*. 153

ÖVRIGA RECENSIONER: RAINER KNAPAS, *Monrepos. Ludvig Heinrich Nicolay och hans värld i 1700-talets ryska Finland*. 154; MARIE-CHRISTINE SKUNCKE & HENRIKA TANDEFELT (RED.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766-1772*. 156; ELEANOR WIKBORG, *The Lover as Father Figure in Eighteenth-Century Women's Fiction*. 161; KARIN ÅDAHL M.F.L. (RED.), *Minnets av Konstantinopel. Den osmanskturkiska 1700-talssamlingen på Biby*. 163

SÄLLSKAPETS EGNA ANGELÄGENHETER | 165

MEDLEMSMARIKEL | 166

ANVISNINGAR FÖR ARTIKELFÖRFATTARE | 168

Sjuttonhundratal

Utgiven av *Sällskapet för 1700-talsstudier* med stöd av
Svenska Akademien och *Kungl. Vitterhetsakademien*

Redaktör: Jakob Christensson
Redaktionskommitté: Mikael Alm,
Margareta Björkman, Karin Sennefelt & Ann Öhrberg

Copyright: Sjuttonhundratal och författarna

Grafisk form: Dick Claésson

Tryck: Grahns Tryckeri AB, Lund 2004

ISSN 1652-4772

Inledning

Anna Cullbed
& Ann Öhrberg

KÄNSLA, FANTASI, ENTUSIASM, rörelse, affekt, passion – för den som läst texter från 1700-talet är detta välbekanta ord. Trots att vi ofta ser 1700-talet som präglad av förnuftstro kallas det emellanåt med rätta för känslans århundrade. Men frågan är hur vi ska förstå de uttryck för känslor som uppstår under 1700-talet. Vad innebär de ständigt återkommande diskussionerna om känslans betydelse? Och hur förhåller sig seklets sensibilitet till romantikens? Känslouttrycken under det svenska 1700-talet visar sig vara ett förvånansvärt utforskat fält.

En självklar utgångspunkt är litteraturhistorikern Martin Lamms breda studie *Upplysningstidens romantik* (1918-20). Där identifierar han känslsamhetens förelöpare – allt från pietister och swedenborgare till diktare och landskapsmålare – vilka under 1700-talet bildar den motrörelse som kallas en upplysningstidens romantik. »Sjuttonhundratalets romantik är ej någon litterär skola, utan en allmän kulturströmning, som omdanar seklets tanke- och känsloliv, som skapar en ny människotyp, ett nytt skaldeideal», sammanfattar Lamm. Borgarklassens framväxt spelar för Lamm en viktig roll i denna process, men också de evangeliska väckelserna och empirismens betoning av den sinnliga erfarenheten.¹

I Sverige finns inte någon modern syntetiserande studie om känslans betydelse under 1700-talet. Förhoppningsvis kan detta första nummer av *Sjuttonhundratalet* bilda startpunkten för en tvärvetenskaplig diskussion om uttrycken för epokens sensibilitet. Artiklarna är resultatet av symposiet »Känslans dagar. Ett symposium om känslouttryck under svenskt 1700-tal», som vi anordnade i Uppsala den 11-12 september 2003.² Intresset för frågekomplexet har väckts genom våra projekt i litteraturvetenskap och retorik.³ Men självklart går det inte att sammanfat-

ta något så mångfasetterat som synen på känslan under svenskt 1700-tal inom ramen för ett tidskriftsnummer. Ambitionen är därför här snarast att samla upp tendenser och jämföra utgångspunkter och frågeställningar. Eftersom diskussioner om känslor och känslouttryck berör olika discipliner krävs tvärvetenskapliga angreppssätt. Vid symposiet deltog forskare i filosofi, romanska språk, historia, idé- och lärdomshistoria, konst-, litteratur- och musikvetenskap, nordiska språk, retorik, socialantropologi, teologi, etnologi och statsvetenskap.

Att intresset för känslor fick ett uppsving runtom i Europa under 1700-talet är ett närmast axiomatiskt antagande för dagens forskare. Som Janet Todd sammanfattar saken är intresset inte nytt, men känslan ges en ny och viktigare position: »What is new in the eighteenth century is the centrality of sentiment and pathos.»⁴ Går vi till källmaterialet visar sig detta både genom olika praktiker och i teoretiska diskussioner. Därför blir det väsentligt att studera hur diskussioner om känslor rör sig över gränserna mellan olika ämnesfält. Exempelvis finns under 1700-talet en nära intressegemenskap mellan moralfilosofi och litteratur, men sentimentaliteten bär också med sig andra diskurser, som religiösa och retoriska eller den sensualistiska psykologins. Känslösamma samtal eller diskussioner om känslor pågår i salongerna, i romankonsten, lyriken, breven och dramatiken. I traktater om teologi, moralfilosofi eller de sköna konsterna, hos upplysningsfilosoferna, i retorikhandböcker och den medicinska litteraturen – överallt diskuteras känslan.

Ämnet berör själva kärnan i det dåtida samhällets sociala och politiska ordning: moral och handling. Hur skall den ideala människan eller medborgaren vara? »Der mitleidigste Mensch ist der beste Mensch», den mest medkännande människan är den bästa, skrev Lessing.⁵ Inom det retorikteoretiska fältet förs diskussioner om hur en känslomässig talare kan påverka åhörarna med syftet att uppmana till politisk handling.⁶

I vilken omfattning eller på vilket sätt känslor kan uttryckas är på 1700-talet en omstridd och ibland livsavgörande fråga. Pietister och herrnhutare anklagas till exempel för att framkalla för mycket och fel känslor. Inom medicinen är själens överkänslighet förknippad med kroppens. I poetikundervisningen varnas uttryckligen för »anarki» om fantasin och känslorna tillåts löpa fritt.⁷ Det finns också en känslornas ordning, där vissa känslor ses som höga och andra som låga, i analogi med

könsliga och sociala hierarkier.⁸ Frågan om du är en kännande människa, som dessutom känner på rätt sätt, tas på största allvar. Vi kan vidare fundera över inom vilka områden som dessa diskussioner och praktiker tar sig sina starkaste uttryck. Är det exempelvis inom lyriken, filosofin, medicinen, den sentimentala romanen, läran om värtaligheten eller det religiösa området som brännpunkten återfinns? Att döma av forskningen ter sig känslsamheten som en bred strömning, som genomsyrar de flesta kulturella praktiker.

En hastig blick på europeisk forskning visar mycket riktigt att det finns ett antal korsande diskurser, som ibland jämförs inom ramen för enskilda undersökningar, ibland tas upp separat. Därtill går det att urskilja olika nationella forskningstraditioner. I likhet med Lamm knyter den tyska känslsamhetens uttolkare »Empfindsamkeit» till det religiösa området, inte minst pietismen.⁹ Samtidigt existerar en tolkningstradition som betonar faktorer som modernitet och sekularisering i samband med 1700-talets sentimentalitet.¹⁰ I Frankrike får känslan betydelse för upplysningsfilosofin och som en drivkraft till politisk handling.¹¹ I linje med detta har känslökultens stora betydelse för »sociability» diskuterats i forskningen; den sociala förmåga som utgjorde den kommunikativa basen för ett egalitärt ideal.¹²

Peter France påpekar i sin undersökning av upplysningsfilosofernas retorik att en central fråga för dessa blev hur man skulle kunna formulera »det sanna». För en av känslökultens ikoner, Jean-Jacques Rousseau, går det inte att skilja denna strävan från ambitionen att finna ett känslans språk.¹³ »Rousseau's truth was inseparable from his emotions.»¹⁴ Går vi till England förknippas känslan ofta med den sentimentala romanen som ett uttryck för medelklassens ideal. Detta får konsekvenser för könsordningen; känslökulten sätts av vissa forskare i samband med medelklassens kvinnor och könskonstruktioner i förändring. En självklar utgångspunkt för forskningen erbjuder också den engelska moralfilosofins diskussioner från slutet av 1600-talet och framåt.¹⁵

Känslökulten förklaras i forskningen ofta med socioekonomiska förändringar, där en framväxande medelklass kompenserar bristen på politiskt inflytande med nya former av kulturell självhävdelse.¹⁶ Markman Ellis hävdar dock att den engelska sentimentala romanen i själva verket utgör ett framgångsrikt politiskt redskap i kampen mot slaveriet och pro-

stitutionen. Enligt honom inbegriper romanen också en debatt om ekonomiska villkor och transaktioner.¹⁷

Återvänder vi till det svenska 1700-talet finner vi en delvis annan utveckling, inte minst när det gäller socioekonomiska förhållanden. I Sverige saknas en självmedveten medelklass vid denna tid, och den svenska sentimentala originalromanen blomstrar först långt in på 1800-talet. Ändå träffar man på både känslomättade framställningar och diskussioner om känslans betydelse. Den svenska diskussionen spänner över vida fält, något som även visar sig i de olika bidrag som publiceras här. Dessa är, i den ordning de publiceras, skrivna av Karin Johannisson (idé- och lärdomshistoria), Anders Jarlert (kyrkohistoria), Jonas Liliequist (historia), Karin Hassan Jansson (historia), Martin Olin (konstvetenskap), Marie-Christine Skuncke (litteraturvetenskap/retorik), Mats Malm (litteraturvetenskap), Otto Fischer (litteraturvetenskap) och slutligen Roland Lysell (litteraturvetenskap). Artiklarna visar att begrepp som känsla, känslighet och passion måste tillskrivas varierande och komplexa betydelser. Det går emellertid att urskilja vissa linjer eller teman. Dessa handlar om *kontinuitet och förändring, kön, den kännande kroppen och kommunikativa strategier*.

En viktig fråga är om det svenska 1700-talet skiljer sig från föregående och efterföljande sekler. Bidragen i föreliggande volym gör klart att diskussioner om känslor och hur de uttrycks befinner sig i spänningsfältet mellan gammalt och nytt. Inte minst finner vi hur äldre föreställningar och strukturer lever vidare. Jarlerts artikel, som diskuterar synen på känslans betydelse för tron inom lutheranismen, drar linjen från Martin Luther via 1700-talets herrnhutism till Henric Schartau på 1800-talet. Kontinuiteten märks även hos Skuncke, som i sitt bidrag om 1700-talets medier lyfter fram den klassiska retorikens betydelse. Olin poängterar att 1600-talets system för avbildning av passioner lever kvar inom konstakademierna långt in på 1700-talet, medan Lysell i sin studie av författaren Bengt Lidner betonar linjen mellan barock och romantik. En fråga som kan ställas är hur känslans århundrade förhåller sig till den kristna och den antika traditionen. Vilka delar av detta västerländska arv aktualiseras och på vilket sätt? Varför väljs just detta ut?

De här publicerade bidragen diskuterar också framväxten av nya föreställningar, eller omtolkningar av gamla,. En väsentlig fråga som väcks

av Johannisson, är om det finns känslor som är eviga och transcenderar historien. Även känslor har en historia, menar hon, och denna är knuten till historiskt och kulturellt föränderliga namngivningspraktiker. Jarlert visar hur herrnhutismen frikopplar känslan från intellektet och tolkar detta i termer av en modern erfarenhet. Hassan Jansson polemiserar i sin artikel om våldtäkt och manlig lusta mot uppfattningen att perioden präglas av ökad civilisering, vilket bland annat innebar att man inte okontrollerbart kunde ge efter för sina affekter och impulser. Delvis liknande förskjutningar går att spåra hos Liliequist, som med utgångspunkt i två erotiska dagböcker resonerar kring uttrycken för manlighet och virilitet. Han finner att sexualiteten under 1700-talet kom att ses som naturgiven, till skillnad från tidigare då sexualitet hörde hemma i äktenskapet, alternativt sågs som syndigt begär. Som Skuncke påpekar användes känslosamma texter för nya syften, som i exempelvis Catharina Ahlgrens tidskrift *Brefväxling Emellan Twänne Fruntimmer*. Retorikens instrumentella syn på känslor paras nu med en kommersiell – det känslösamma tilltalet skapar också »underhållning på bokmarknaden». Malm urskiljer ett tydligt brott i 1700-talets språksyn, där en äldre retorisk tradition ersätts av den nya estetiken. Synen på språket som något liderligt omförhandlas enligt Malm och ersätts i Kants efterföljd av »intresselöst välbehag». Fischer finner i en analys av Hedvig Charlotta Nordenflychts diktsamling *Den Sörgande Turtur-Dufwan* (1743) ett nytt sätt att kommunicera privata känslor. Genom dikterna iscensätts en situation där läsaren tar del av en synbarligen autentisk och expressiv sorg. Detta bör ses som ett brott mot tidigare konventioner, menar Fischer. Genom att läsa Lidner från romantikens synpunkt visar Roland Lysell hur 1700-talets diktjag inte ger utrymme för någon verklig introspektion, utan är präglad av en retorisk utgångspunkt.

Hur eller på vilket sätt man känner, beror både på social position och kön. Temat är viktigt eftersom tolkningsföreträdet ytterst handlar om makt och den ordning som skulle råda mellan könen. Förmågan till kontroll av känslor, hur den sexuella lusten uttrycks hos kvinnor och män tas upp i Liliequists och Hassan Janssons bidrag. Johannisson visar hur nostalgin ses som manlig, eftersom den är en betydande känsla, jämförbar med äregirigheten och hederskänslan. Den är också socialt bestämd, det är företrädesvis den enkle mannen från landet som känner nostalgi.

Eftersom nostalgin samtidigt är okontrollerbar passar den däremot dåligt ihop med urbana, mondäna känslöideal och placeras i en lägre social miljö. En positivt laddad känslösamhet, sensibilitet och äkthet kan ibland ses som kvinnlig. Jarlert lyfter fram den positiva synen på kvinnlig sensibilitet inom den herrnhutiska rörelsen. Att ett känsloladdat språk kunde knytas till kön visas i Malms artikel. Olin kommenterar de populära dödsbäddsmotiven och visar hur 1700-talets bildkonstnärer graderar uttrycken för sorg beroende på de olika gestalternas position i hushållet. Skuncke berör också hur de fiktiva gestalterna Adelaide och Herr Altid Ömhjertad direkt kommenterar känslouttryckens könsbundna normer i sin brevväxling.

Känslan och känsligheten har också självklara förbindelser till kroppen. I Johannissons artikel visas kopplingen mellan det kroppsliga och det psykologiska: en själens sensibilitet kunde i värsta fall övergå i kroppslig sjukdom. Det symbiotiska förhållandet mellan inre och yttre processer belyses även av Liliequist, som gör den närmast paradoxala iakttagelsen att uppvärderingen av känslösamhet under 1700-talet i förlängningen ledde till skapandet av ett virilt manlighetsideal med kroppen i centrum. Hassan Jansson understryker att oavsett om vi ser på sexuell lust som biologiskt förankrad eller ej, så finns det föreställningar som kopplar samman begäret med känslan. Olins studie lyfter fram bildkonstens detaljerade föreskrifter för hur varje känsla motsvaras av ett specifikt ansiktsuttryck. För åskådaren är de avmålade gestalterna omedelbart »läsbara» i motsats till verklighetens människor. Exemplet är parisborna, som enligt Encyklopedien är ovilliga att låta anletsdrag eller gester röja vad de verkligen känner. Malm finner hur det hotfulla språket ges kvinnokropp i den äldre traditionen. Det kan tilläggas att också Lysell framhåller synsinnets dominans hos Lidner, genom imperativet se, vilket sammanbinder 1700-talet med romantikens diktare.

En väsentlig fråga rör slutligen hur känslor skall förmedlas och vilka kommunikativa strategier som används; här blir olika medier centrala. Jarlert antyder att det utvecklades nya sätt att läsa i de religiösa väckelse-rörelserna. Olin visar hur konstnären Greuze visserligen utnyttjade traditioner från historiemåleriet men samtidigt lät den nya medelklassen utgöra både motiv och publik. Framför allt fungerade historiemåleriet som en möjlighet att uttrycka rena och stora känslor i en tid präglad av *dissimula-*

tio, förställning. Skuncke tar i sin artikel upp hur Ahlgren använder det förtroliga samtalet som en kommunikativ strategi, där känslomässigheten är nyckelordet. Hur Hedvig Charlotta Nordenflycht skapar en ny lyrisk kommunikationsmodell är som tidigare nämnt huvudpoängen hos Otto Fischer. Fram träder en ny typ av känslomässigt begåvad läsare, den som förstår Nordenflychts dikter. Hennes diktcykel *Den Sörigande Turtur-Dufwan* riktas till en »exklusiv» och »känslomässig elit». Lysells bidrag visar hur Lidners diktjag använder sig av omständliga retoriska gester för att nå ett känslomässigt tillstånd och kunna uttrycka det. Däremot finns i enskilda strofer en strategi som Lysell kallar känslans stasis då dikten stannar upp i en patetisk och dramatisk situation.

Om vi påminner oss 1700-talstexternas ord – affekt, rörelse, passion – placerar artikelförfattarna in dem i många olika sammanhang. Vi möter en bred forskning om tidens känslouttryck, som inte helt släppt kontakten med Martin Lamms ansats, men som förnyat de teoretiska utgångspunkterna med begrepp som retorik, medier, kön och kropp. Föreliggande volym visar att den svenska forskningen befinner sig i fruktbar dialog med den internationella. När generella slutsatser prövas mot ett svenskt empiriskt material belyses de specifika historiska förutsättningarna i vårt land. Men situationen kan också vara den omvända – en studie av svenskt 1700-tal kan mycket väl rita om kartan för känslouttryckens möjligheter i ett europeiskt sammanhang. Dessa artiklar kan ses som startpunkten för denna dubbla kartläggning av »känslans århundrade».

- I Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur*, del I-2, Stockholm 1918-1920. Se särsk. del I, s. 3-67. Citat från s. 67.
- 2 Finansiärer för symposiet »Känslans dagar» var Vetenskapsrådet, SCASSS, samt Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet.
- 3 Cullhed undersöker genrernas betydelse för känslouttrycket i en kommande bok med den preliminära titeln *Skriet och tystnaden. Bengt Lidner och känslans språk*. Arbetet sker inom en forskarsistenttjänst, finansierad av Vetenskapsrådet. Öhrberg arbetar för närvarande med projektet *Kön, makt och religiös retorik inom 1700-talets svenska herrnbutiska rörelse*, finansierat av Vetenskapsrådet, vilket kommer att resultera i en monografi, *The sungo en ny sång. Retorik och kön inom det svenska sjuttonhundratalets herrnbutism*, preliminär undertitel.
- 4 Janet Todd, *Sensibility. An Introduction*, London & New York 1986, s. 3.
- 5 Lessings ord utgör också titeln till Hans-Jürgen Schings bok om melodandets poetik. Hans-Jürgen Schings, *Der mitleidigste Mensch ist der beste Mensch. Poetik des Mitleids von Lessing bis Büchner*, München 1980, citerat återfinns på s. 38.
- 6 Se t. ex. Arthur E. Walzer, »Campbell on the Passions: A Rereading of the Philosophy of Rhetoric», *Quarterly Journal of Speech*, nr 85, 1999, s. 72-85.
- 7 J. A. Schlegel, *Einschränkung der schönen Künste auf einen einzigen Grundsatz*, II, Hildesheim & New York 1976 [1770], s. 298.
- 8 Se t.ex. diskussionen av en allmän »Sensibilité physique» och elitens »Sensibilité de l'ame ou de sentiment» i Ronald S. Ridgway, *Voltaire and Sensibility*, Montreal & London 1973, s. I ff.
- 9 Se till exempel Gerhard Sauder, *Empfindsamkeit I*, Stuttgart 1974, och den kritiska diskussion som förs i Hans-Georg Kempers *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit I-VI*, Tübingen 1987-2002.
- 10 Se t. ex. den inledande sammanfattningen av tidigare forskning i Goethes »*Werther*». *Kritik und Forschung*, hrsg: von Hans Peter Herrmann, Darmstadt 1994, s. 10 ff.
- 11 Anne Vila framhåller att känslökulten i Frankrike därmed har tre utmärkande drag: för det första var den nära förbunden med en sekulariseringsprocess, för det andra var den inte lika könspolariserad som t.ex. den i England och för det tredje hade den franska känslökulten materialistiska undertoner utan att detta sågs som problematiskt. Se *Enlightenment and Pathology. Sensibility in the Literature and Medicine of Eighteenth-Century France*, Baltimore and London 1998, s. 3.
- 12 Se t.ex. Dena Goodman, *The Republic of Letters. A Cultural History of the French Enlightenment*, Ithaca & London 1994.
- 13 Peter France, *Rhetoric and Truth in France. Descartes to Diderot*, Oxford 1972, passim, se t.ex. s. 226; Jfr Jean Starobinski, *Jean-Jacques Rousseau. Genomskinlighet och hinder*, Stockholm 2002 [1976].
- 14 France 1972, s. 239.
- 15 Se t.ex. Todd, s. 23 ff.; John Mullan, *Sentiment and Sociability. The Language of Feeling in the Eighteenth Century*, Oxford 1988; G.J. Barker-Benfield, *The Culture of Sensibility. Sex and Society in Eighteenth-Century Britain*, Chicago & London 1992, s. xvii.
- 16 Se t.ex. Mullan 1988; Barker-Benfield 1992. Om utvecklingen i Tyskland, se t. ex. Hiltrud Gnüg, *Entstehung und Krise lyrischer Subjektivität. Vom klassischen lyrischen Ich zur modernen Erfahrungswirklichkeit*, Stuttgart 1983. För ett exempel på en psykoanalytisk tolkning med tonvikt på den borgerliga familjens roll, se Reinhart Meyer-Kalkus, »*Werthers Krankheit zum Tode. Pathologie und Familie in der Empfindsamkeit*», i *Urszenen. Literaturwissenschaft als Diskursanalyse und Diskurskritik*, hrsg. von Friedrich A. Kittler und Horst Turk, Frankfurt am Main 1977, s. 76-138.
- 17 Markman Ellis, *The Politics of Sensibility. Race, Gender and Commerce in the Sentimental Novel*, Cambridge 1996.

Namn på känslor: Nostalgi – en fallberättelse

Karin
Johannisson

För oss människor är i många fall saken ej till, blott derföre att namnet fattas [...] När en känsla förmår kläda sig i ord, har den för oss nått en grad af klarhet, genom vilken den kan utöva ett mycket djupare inflytande på vårt åskådnings- och handlingssätt.

Esaias Tegnér d.y., *Hemmets ord: Hvardagsfilologi*, 1881.

ÄR EN KÄNSLA LÄTTARE ATT BÄRA om den har ett namn? Namnet tycks bekräfta, förklara och skapa mening. Går man bakom vår egen tid möter man en rik värld av benämningar på inre natt- och randtillstånd, på sårbarheter, känsligheter och rädslor. I *The anatomy of melancholy* (1621) förtecknar Robert Burton ett flöde av melankoliska tillstånd: av kärlek, avund, hämndgirighet, övergivenhet eller hopplöshet. Linné ger känslolägen som »längtan efter kel» eller »motvilja mot världsliga ting» egna latinska benämningar.¹ I medicinsk facklitteratur in på 1950-talet finner man namn som *pedofobi* (rädsla för barn eller dockor), *autofobi* (rädsla för att vara ensam), *nyktofili* (abnorm kärlek till natten), *nyktalgi* (smärta som bara känns på natten) eller *algofobi* (sjuklig rädsla för att bevittna smärta). För att inte tala om namn på den sårbara människan som *mimosakaraktären* – »så skör att hon drar ihop sig vid varje brutal beröring av omvärlden».²

Begreppet *känslighet* (sensibilitet) som knutet till en modern nervfysiologisk modell dateras till 1700-talets mitt, och sammanfaller i egenkap av ny medicinsk kunskap med en moralfilosofisk diskussion om

mänsklighet och medmänsklighet som moderna sekulära dygder.

Känslighet definierades i denna dubbla mening som det spontana och aktiva svaret på yttre stimuli («Att leva är att känna!»). Det innebar att lida men också att *lida med* andra kännande varelser. Temat sammanfattades av Jeremy Bentham i de klassiska raderna: »En kännande varelse får aldrig överges [...] En fullvuxen häst eller hund är utan tvekan ett förnuftigare djur än ett spädbarn [...] Men vad skulle det ändra? [...] Frågan är alltså inte: kan dom resonera, eller: kan dom tala, utan: kan dom lida?»³

I *The cult of sensibility. Sex and society in eighteenth-century Britain* (1992) har idéhistorikern G. J. Barker-Benfield hävdat att sensibilitet blev ett oundgängligt socialt redskap i ett modernt samhälle präglad av marknadsstyrda relationer, interkommunikation och tvång att spela fram det egna jaget liksom att samspela med andras.

Begreppet bar samtidigt upp äldre föreställningar kring ömtålighet och förfining som centrala klass- och könsmarkörer. Denna sensibilitetsdiskurs kom att utspela sig både inom medicinen och på en större samhällelig scen. Tidsmässig sträcker den sig ända fram till sekelskiftet 1900. Intressant nog blir den mest känd och medialt exponerad genom sina principiellt patologiska former, till exempel under diagnostiska namn som *hysteri*, *hypokondri*, *neurasteni* eller olika *neuroser*. Men den återfinns också i en rad namn på känslotillstånd mellan det friska och sjuka som *acedia*, *spleen* och *ennui*.

Känslighet, känslor

Men har jag inte redan gjort mig skyldig till en sammanblandning av känslighet och känslor? Det känsliga som kulturellt skapat reaktionsmönster utsäger i själva verket mycket lite om upplevda känslor. Går det att fånga in en 1700-talskänsla i mer konkret mening? Känslornas historia måste sammanfalla med de namn i vilka de är inneslutna. Även om det finns andra ingångar – mimik, gestik eller annat kroppstalande – är det i första hand de känslor som finner ett verbalt uttryck som är åtkomliga för historikern. Namnet utövar sin makt på flera nivåer.

Det betyder för det första att en bestämd känslomässig erfarenhet

fixeras och bekräftas på samma sätt som en sjukdomserfarenhet bekräftas genom en diagnos. Det som benämns finns. Så snart en känsla har fått ett namn, fungerar detta namn som en form som strukturerar och skapar mening åt en subjektiv upplevelse. Det är inte oviktigt vem som skapar namnen. Religionen, medicinen och vetenskapen har varit tunga auktoriteter, men namngivningsprivilegiet omfördelas ständigt. Det kan ligga i folkmunnen, hos skönlitteraturen eller hos samtidens medier. Så har det noterats att det språk i vilket första världskrigets krigskorrespondenter rapporterade om stridernas fasor också präglade de ord med vilka soldaterna beskrev sina känslor. Utan namn flyter känslorna runt i ett kaotiskt brus.

Namnet betyder för det andra att en subjektiv känsla tolkas och berättas i relation till ett yttre kulturellt rum. Känslorna är beroende av vilka namn vi ger dem, men också av hur dessa känslor (som till exempel hämndlystnad eller kärlekssorg) är kulturellt värderade. Namngivna känslor speglar normer och värderingar och kan därmed historiseras. De skapas, upphöjs och förskjuts – för att försvinna eller vila lantenta tills nya kulturella koder ger dem ny eller återanvänd identitet.

Namnet betyder för det tredje att en känsla kan spridas och reproduceras. »Det finns människor som aldrig skulle bli förälskade om de inte hört talas om kärleken», skrev La Rochefoucauld. »Det finns sjukdomar, liksom dagens depressioner, som överförs därför att man talar om dem. Ordet framkallar dem och tjänstgör som själva smittbäraren.»⁴ Namnet formulerar också känslans yttre uttryck och kroppsspråk. Om kärlek har kallats tillbedjan, ömhet, kelsjuka eller passion har det avgjort på vilket sätt den har gestaltats och avlästs. Namnet kan skriva in en känsla i medicinens eller juridikens språk som tolkning, förklaring och skuld eller som orsak till brott, galenskap och självmord.

En känsla, kan man alltså säga, finns mellan den subjektiva erfarenheten och det kulturellt och historiskt bundna uttrycket. Den yttersta länken i legitimeringsprocessen är när känslans yttre gestalt är så tydlig att den kan simuleras. Upptagenheten med att skilja den sanna känslan från den låtsade, härmade eller framspelade är så påfallande i 1700-talets medicin att den kan användas som en bekräftelse på sociologen Erving Goffmans tes om jaget och maskerna.⁵

Låt mig pröva ett enskilt exempel med hög relevans just för 1700-

talet, *nostalgi* eller *hemlängtan*. Är det en känsla på jakt efter ett namn eller ett namn som kan fyllas med känslor?⁶

En känsla blir till, introduktionsfasen

Namnet *nostalgia* skapades 1678 av den 19-årige läkarstudenten Johannes Hofer i en oansenlig men snabbt ryktbar avhandling *Dissertatio medica de Nostalgia oder Heimwehe*. Ordet var en kombination av grekiskans *nostos*, hemkomst och *algos*, smärta. Nostalgi definierades som smärtsam längtan efter att återvända hem. Tillfredsställdes inte denna längtan följde sjukdom och, i de allvarligaste fallen, döden.

Hofers insats var alltså att förvandla en känsla till en medicinsk diagnos och därmed öppna den för vetenskaplig analys:

Särskilt mottagliga för denna sjukdom är unga människor som befinner sig i främmande land, och bland dessa i synnerhet de som hemma levde ett avskärmat liv utan mycket kontakt med andra. När de kommer bland främmande människor är de oförmögna att vänja sig vid nya seder och livsformer och kan inte glömma sin mammas omsorger. De blir ängsliga och finner sin enda glädje i ljuva tankar på hemlandet. Till sist börjar de avsky det nya landet, de grubblar dag och natt på att återvända hem. Hindras de från detta, blir de sjuka.⁷

Som känsla bor nostalgin i kroppen. Dess säte är hjärnans innersta delar som består av ett stort antal nervbanor i vilka livsandarna befinner sig i ständig aktivitet. Genom inbillningskraften kommer livsandarna i exalterad rörelse i just den del av hjärnan där minnesbilderna av hemmet är lagrade. Denna rörelse plöjer allt djupare spår och skapar ett slags repetetivt tvång eller tvångsmässigt återvändande till hemmets minnen (»liksom något som har gjort djupt intryck återvänder i drömmen»).

Den kontinuerliga aktiviteten i hjärnan påverkar i sin tur livsprocesserna. De första sjukdomstecknen är en tendens att isolera sig och oförmåga att tåla minsta skämt, motgång eller skräma. Efterhand inträder nedstämdhet, störd sömn och matlust, känsla av bedövning och apati.

Nostalgins kroppsliga uttryck blir synliga i form av utmärgling, feber och kraftlöshet. Till sist avstannar alla kroppsliga processer och döden inträder. Allt detta, konstaterar Hofer, kan ske endast genom inbillningen.

Att nostalgin är en känslodiagnos framgår av dess typiska symtom. Ett sådant symtom är sucken. Suckens status i 1700-talets medicin är intressant och pekar på ett annat känslö- och sjukdomsspråk än det moderna. I den medicinska semiotiken fanns utrymme för en mängd tecken – oprecisa men talande – som efterhand skulle trängas ut ur den moderna diagnostiken: gäspning och nysning, knakningar och knaster, gurgel- och brumljöd, olika sorters gråt, skrik och kvidande, hicka och skratt, skilda sätt att stöna, snyfta eller sucka. Sucken återfanns i alla längtansdiagnoser. Drömmar och dröminnehåll var andra viktiga tecken. »Lyssna till hans drömmar och snyftningar om natten!», uppmanade en läkare dem som ville identifiera hemlängtan hos unga soldater.⁸ Drömmandet fångade in otämjda känslor och hemliga begär; fläckar av svett, fukt eller säd på nattens skjorta kunde utsäga deras karaktär.

En »vildare» kropp tycks stiga fram i denna teckenrepertoar. Kramper, spasmer och konvulsioner, skakningar, darrningar och plötslig stelhet rapporteras frekvent liksom »hänryckningar», hallucinationer och delirier. (Eller skall det tolkas annorlunda? Att allt detta inte var särskilt märkligt i en tid då febersjukdomar, hjärninflammationer och förgiftningstillstånd var vanliga?) Påfallande ofta rapporteras också exaltationer och extatiskt talande, eller dåningar och dvalliknande tillstånd präglade av ett slags drömspråk av mummel, suckar och plötsliga utrop. Hallucinationer och yrande skapade egna ordvärldar. Det rabbel och entoniga mummel som rapporterades från många sjuksängar beskrevs ibland som en vädjande dialog med Gud, men också som ett slags suggestionstekniker mot smärta.

För semiotisk analys kunde allt detta annorlunda talande utnyttjas både som tecken i sig och för att få veta vad som innerst plågade den sjuka. Det sagda, ropade eller drömda protokollfördes ofta noga, en dokumentation som under 1800-talet skulle flyttas in på sinnessjukhusen. Att tala i hänryckning eller högt för sig själv blev tecken på dårskap.

Etableringsfasen

Ett latinskt namn och en sjukdom måste alltså uppfinnas för att ge allmängiltighet och status åt en känsla som tidigare hade uppfattats som en del av vardagens erfarenheter. Utgångspunkten *Heimwehe* var ett dialektalt schweiziskt ord definierat som »sorgen över att ha förlorat fosterlandets ljuvligheter». Nu drogs en gräns mellan en vetenskaplig och en folklig benämning. Folkliga namn på hemlängtanskänslan fanns också på franska (*maladie du pays*), polska och ryska, däremot varken på hebreiska, grekiska eller latin. Nybildningar som engelskans *homesickness* och svenskans *hemsjuka* kom till vid 1700-talets mitt och då som beteckningar just på en sjukdom. I svensk populärmedicinsk vokabulär kopplades hemsjuka ibland ihop med *trånsjuka* eller *längtsjuka*. På vissa språk tycks namn som *brustet hjärta* ha använts synonymt – något som pekar på släktskapet med kärlekssjukan (*erotomania*). En 1700-talssynonym med ännu en annan innebörd är *moderslängtan* (*Muttersucht*), en tolkning som återkommer in i modern tid och placerar känslan i längtan till den första barndomen och den kroppsliga symbiosen med mamman. Andra syskonbegrepp som *spleen* visar att nostalgin också sorterades in i melankolins många underavdelningar. I Robert Burtons *Anatomy of melancholy* hade känslan hemlängtan reserverats för dem som befann sig i fångenskap, slaveri eller andra tillstånd av ofrihet, men utan att tilldelas ett eget namn.

Nostalgi betecknade heller inte hemlängtan som allmän känsla, utan hemlängtan så stark att den framkallade sjukdom. För den typ som framkallade vansinne skapades ett särskilt namn, *nostomania*. Svår hemlängtan kunde bryta ner själen och tömma kroppen på kraft. Den kunde förvandla en blomstrande yngling till en tom mask eller ett hulkande barn.

Närmast nostalgin bland känslorelaterade sjukdomar stod erotomanin eller kärlekssjukan. Båda betecknade stark längtan efter ett kärleksobjekt som man förlorat eller separerats från. Symtomen var också ungefär de samma: blekhet, aptitförlust, djupa suckar, hallucinationer, kroppens försvagning och slutliga kollaps. Men erotomanin har en äldre historia och betecknade ett brett spektrum av melankoliska eller desperata tillstånd utlösta av otillfredställd kärlek.⁹ Inom detta känslotillstånd placerade sig de sjuka inom två huvudtyper. Vissa var sexuellt exalterade, agiterade men frustrerade, förvirrade och med vanföreställningar om den

älskade. Andra pinades i en trånande, hopplös förälskelse, var deprimerade och led snarare av obesvarad än av sinnesförvirrad kärlek. Nostalgin och erotomanin handlade alltså bägge om den dödliga effekten av separation. Men tidigare hade ingen beskrivit en sjukdom framkallad av saknaden efter en plats, en rumslig dimension.

Mot hemlängtan står *bortlängtan*. Också för denna känsla skapades ett särskilt namn, *apodemialgia* eller smärtsam längtan bort från det egna hemmet. En definition löd: »oemotståndligt begär och brinnande längtan att lämna hemmaplatsen och bege sig till främmande land (*Hinausweh, impatience du lieu*)». Om den sjuka inte snabbt fick ge sig av hemifrån, utlöstes samma symtom som vid nostalgin. Längtan bort ansågs framförallt drabba kunskapstörstande ynglingar som inte tilläts bege sig till universitet.

Konsolideringsfasen

Som sjukdomsdiagnos blev nostalgin genast en succé. Den introducerades snabbt i 1700-talets olika medicinska klassifikationssystem. Linné placerade nostalgi i klassen »Mentalsjukdomar, affektbetonade», alltså sjukdomar kännetecknade av känsloutlevelse i kombination med tvångsmässighet. Här hamnar den tillsammans med erotomanin, men också tillsammans med tillstånd som *bulimia* (ätsjuka/ outtömligt begär efter mat), *rabies* (begär efter att bita och sönderslita oskyldiga) och *anxietas* (ängslan/motvilja mot världsliga ting). Han översätter nostalgia med hemsjuka och definierar den som »längtan till fädernesland eller anförvanter».¹⁰ (Nostalgin återkommer på flera håll i Linnés författarskap, allt mer fjärrad från sin plats i en vetenskaplig systematik, allt närmare den egna känslan. Till sist är definitionen, funnen på en lös anteckningslapp och skriven med darrande gammelmanshand, koncentrerad till en innersta barndomsplats: »NOSTALGIA – Stenbrohult».)¹¹

Europas övriga medicinska systematiker var lika snabba med att finna en plats åt nostalgin. I sin jättelika *Nosologia methodica*, som listar 2400 sjukdomar, placerar Francois Boissier de Sauvages nostalgin i klassen »Galenskaper kännetecknade av störd inbillning, omdöme eller vilja», under rubriken »Bisarrerier» tillsammans med bland annat *pica* (begär att

äta det oätliga), bulimi, panikångest, fobier samt nymfomani och *satyriasis*. Sjukdomen definieras som en hemvänderfantasi med så intensiv kraft att den sjuke drabbas av djup sorg följt av sömnlöshet, anorexi och en rad andra allvarliga symtom.

Inom upplysningens många encyklopediska projekt analyseras nostalgien av bland andra Rousseau. Han ser känslan som ett uttryck dels för frihetslängtan, dels för barndomslängtan, ett exalterat sinnestillstånd som ofta framsuggeras av musik. I *Encyclopédie méthodique* skrivs nostalgikartikeln av den legendariske Philippe Pinel, »dårarnas befriare» på sinnessjukhusen i Paris åren efter franska revolutionen.¹² Han utgår från ett mycket starkt empatiskt perspektiv och ger känslan en bred definition av olika längtanstillstånd, bland annat hos det lilla barnet som separerats från sina föräldrar. Tysklands stora medicinska auktoritet Christoph Wilhelm Hufeland rör sig med liknande definitioner. Bland känslor som kan orsaka dödlig sjukdom nämner han »det krossade hjertat och den djupa otillfredsställda längtan efter ett älskadt föremål (hvertill äfven hörer hemlängtan, *Nostalgia*) [...] till och med barn har jag sett dö af längtan efter den förlorade modren.»¹³

I alla dessa tolkningar kombinerades den nervpatologiska modellen med en psykologisk. Nostalgien förbereddes av en mjuk och isolerad uppfostran där föräldrarna, särskilt mödrarna, varit alltför smeksamma och där maträtter serverats med mjölk som huvudingrediens. (Här finns möjlighet att tolka in barndomens orala njutningar och modersbundenhet som hemlängtans egentliga innehåll.) Andra tillförde temat om musik som frigörare av starka känslor, i första hand folk- och vallmusiken som associerades med det fria strövandet i barndomens landskap.

Exemplet nostalgi illustrerar således den psykosomatiska grundmodell som tillhörde 1700-talets medicinska kanon.¹⁴ Känslorna upprättade tal och samtal mellan kropp och själ. De var samtidigt kroppsliga – gestaltade som fysiologiska processer – och själsliga, upplevda av själen. Enighet rådde om nostalgins särskilt dramatiska grepp om jaget. Känslan kunde skapa vild melankoli, sömnlös plåga, självmordsförsök och kroppens sammanbrott.

Detta förståelseperspektiv speglar en medicinsk logik som är både förmodern och modern. Historiskt sett har känslorna delats in på en rad olika sätt, till exempel som aktiva (kärlek, hat, ärelystnad) och passiva

(sorg, missnöje, fruktan), eller som enkla (lust, smärta, hopp) och sammansatta (skam, harm, medömkan). Vissa känslor har återkommit i en evig grundrepertoar, som kärlek, hat, glädje, sorg, fruktan och vrede. Andra har förekommit mera sällan som ömhet eller vänskap. Men utgångspunkten för både 1600- och 1700-talsmedicinen var känslornas primära kroppslighet. Var de så starka att de överskred bestämda gränsvärden för kroppens balans, var de sjukdomsframkallande.

Under det sena 1700-talet sker en förskjutning som innebär att känslorna inte längre uppfattas som primärt kroppsliga. Den modernt sensibiliserade människan blir till som typ i en riktning som avviker från erotomanens eller nostalgikerns vilda kroppslighet. Känslor kan disciplineras och omformas. De kan gestaltas, exponeras och användas som sociala koder, och läsas bortom kroppen som tecken för vad en människa är.¹⁵

Förståelsen av nostalgin speglar denna förskjutning. Tillståndet sitter inte i kroppen utan i det känslolösa minnet och handlar om en mycket djup och smärtsam sorg, påpekade Philippe Pinel. Denna sorg uttrycks som den obetvingliga driften att återvända hem, i första hand att återse de vittnesplatser (*lieux témoins*) där man har levt sin barndom. Till sin natur är känslan däremot universell och kan utlösas av all förlust eller längtan.¹⁶

Kring sekelskiftet 1800 vidgades nostalgibegreppet också åt ständigt nya håll. Hemlängtan kunde stå för längtan till modersfammen, till barndomen och barndomens landskap, men också för kärlekslängtan, dödslängtan, kosmisk längtan eller paradislängtan.

Dödlig känsla

Nostalgin var särskild genom sitt dramatiska och dödliga förlopp. En kraftigt ökad självmordsbenägenhet konstaterades hos nostalgipatienterna. Döden framstod för vissa som hemkomstens enda alternativ, kanske som ett slags sublimerad hemkomst. Och efter döden kunde känslan bokstavligen betraktas genom sina märken i kroppens inre. Detta tillhör det kanske märkligaste kapitlet i tillkomsten av en diagnos: när den väl finns – som namn och som bild – söker den bekräftelse genom konkreta bevis. Den medicinska blicken kan skapa just den patologiska verklighet

som den behöver.¹⁷

Under 1700-talets senare del introducerades en ny teknik i den kliniska medicinen, obduktionen eller öppnandet av den döda kroppen på jakt efter sjukdomars inre tecken. Eftersom hjärnan inte visade några synliga förändringar vid sjukdomar i själen eller känslolivet, sattes andra förändringar i exempelvis hjärta och lungor i samband med nostalgins typiska symtom.

Känslor ansågs alltså kunna skapa konkreta händelser inuti kroppen. Leopold Auenbrugger, läkaren som lanserade knockning (*perkussion*) som en ny diagnostisk teknik, hävdade att känslorelaterade sjukdomar lät sig »avlyssnas» via de ljud som uppstod vid knockning mot bröstkorgen. Medicinens öra kunde alltså höra en känsla på samma sätt som medicinens öga kunde betrakta den. Inga känslor, noterade han, gav ett mer dovt skall i bröstet än frustrerad längtan. (Det är som om han läser in en hemlig frändskap mellan sinnets och bröstkorgens stumhet.) Det tydligaste exemplet på detta samband hade han funnit just i nostalgin. Vid knockning mot den hemlängtandes bröstkorg fann man en karaktäristisk dämpning över ena brösthalvan. Vid obduktion bekräftades diagnosen av bestämda förändringar i lungorna. »Jag har öppnat många lik efter döda i denna sjukdom och alltid funnit lungorna fastväxta vid lungsäcken och lungloberna valkiga, förhårdnade och mer eller mindre variga».¹⁸

Givetvis kan detta tyckas obegripligt. Givetvis kan det också hävdas att vad Auenbrugger i själva verket såg var tuberkulösa förändringar i lungorna. Och på samma sätt kan man hävda att vad andra läkare såg i nostalgikernas döda kroppar var exempelvis hjärnhinneinflammationens eller hjärthjärtinfarktens uppenbara tecken. Men frågan är om vi kan påstå att de inte såg just det de hävdade att de såg.¹⁹ Thomas Laqueur har påpekat att också obduktionsprotokoll är texter infångade i narrativa strukturer och följer kulturellt bestämda konventioner. 1700-talsläkaren kunde demonstrera sin empati, sin sensibilitet och sitt engagemang för den lidande människan genom de sätt på vilken han återgav den döda kroppens inre. Det skulle innebära att obduktionsrapporten speglar medicinarens avläsning av dödens konkreta detaljer men tolkad genom samtidens kulturella koder.²⁰

Det är en spännande om än svårprövad tes. Obduktionsberättelser över döda i nostalgi är många, synbarligen koncisa och sträcker sig över

en lång tidsrymd. De flesta är knappast tänkta att publiceras; i allmänhet är de sammanställda av militärläkare. Med överväldigande tyngd tycks de dokumentera nostalgins dödliga makt. Många iakttog på samma sätt som Auenbrugger förändringar i lungorna, men också i hjärtat och andra organ.

Särskilt kring sekelskiftet 1800 finner man publicerade obduktionsprotokoll som ett återkommande inslag i nostalgilitteraturen. Texterna är brutalt närgångna, som ett slags resor genom kollapsade inre landskap. Här möter längtanskänslans patologiska spår i form av infekterade hjärnlobor, lungförändringar eller blodiga marmoreringar i bukens tarmsystem.

Läkaren Julius Schlegel återger med hjälp av material från franska militärläkare flera sådana obduktionsprotokoll. Sjukdomen, hävdar han, skapar till exempel säregna förändringar i hjärnan som inte liknar något man annars sett och som tycks bekräfta att hjärnan vid starkt inre tryck kan expandera; detta fynd jämförs med erfarenheten att nostalgiker ibland klagat över känslan att huvudet håller på att brista. Vidare har man noterat förändringar i lungor och hjärta. Man har påträffat magens slemhinnor blodsprängda men i övrigt utan sjukdomstecken, eller hjärtkammarna fyllda med svart blod. (Kroppens svarta inre återkommer i obduktionsprotokoll sedan renässansen som tecken för sorg. Här fanns alltså färdiga stereotyper för obduktionsfynd som är mer symboliska än kliniska.). Vid långtanssjukdomar lider hjärtat särskilt, påpekar Schlegel. Han kritiserar att begreppet *brustet hjärta* bara används bildligt. Det kan i högsta grad förknippas med en fysisk verklighet. Vid liköppningar av människor som dött i sjukdomar orsakade av längtan, har man kunnat iaktta ett hjärta som varit bokstavligen söndertrasat, brustet.²¹

Klass och kön

Vilka var de som riskerade att drabbas av nostalgi? Bilden var entydig. Det var de enkla själarna – de enfaldiga – som var mest utsatta. Ofta handlade det om soldater i fält.

Begreppet »enfaldig» skall inte misstolkas. Det betydde under 1700-talet ursprunglig, oskuldsfull, naturnära; i Sverige utkom exempel-

vis på 1760-talet tidskriften *Den enfaldige naturforskaren*. Intellect och känsla ställdes ännu inte mot varandra i enlighet med moderna förnuftsmodeller. De kännande kunde vara de vetande.

Nostalgin drabbar särskilt den klass som inte fått tillgång till utbildning eller tillräcklig stimulans för att utvecklas intellektuellt, hävdade Julius Schlegel. Hos dem förblir förståndet outvecklat och själen får näring i första hand genom känslorna. När de lämnar sin hemmaplats mister de också sin bärande existentiella struktur och försjunkar, oförmögna att mentalt bearbeta förlusten, i nostalgi. Städernas bildade kretsar får automatiskt mer av världsborgarsinne och drabbas mindre och ytligare. En fransk studie pekade på liknande erfarenheter.²² Nostalgi var ingenting för den urbana människan. Det var den enkla mannen som kände sig förfrämligad, uppryckt och rotlös när han tvingats lämna hembygden.

Nostalgin förblev en sjukdom för den enkla själen, oputsad av civilisation och nödvändig känslodisciplinering. (Eller omvänt: moderniteten accepterade inte en känsla som hemlängtan och operationaliserade detta genom att förknippa den med det enkla och oreflekterade jaget.) Försök att koppla nostalgin till hypokondrin, en av 1700-talets stora manssjukdomar, stupade just på att denna var en sjukdom för de intellektuella. Nostalgin tog sig heller inte in i den mondäna sensibiliteten med hjärta och tårar som markörer för en självmedveten medborgerlig hållning – därtill var den alltför oborstad, våldsamt och oförutsägbart.

Nostalgin köns var manligt. Det kan tyckas egendomligt. Vem ägde egentligen sensibilitetens kropp? Mycket talade för att det var kvinnan. Hon förknippades med starkare känslor och mer destruktiv känsloutlevelse än mannen. 1700-talsmedicinen är också fylld av berättelser om kvinnor galna av kärlek, kränkning, svartsjuka, hämndlystnad eller sorg. Alla populärföreställningar pekade på att kvinnor var mer känslösa, mer sentimentala, mer romantiska och mer öppna för kroppslig utlevelse. Här illustreras återigen bestämda schabloner kring den könsspecifika emotionaliteten. Hemlängtan var en »stor» känsla – som äregirighet eller hederskänsla. Den var inte gjord för kvinnan.

Argumenteringen kring nostalgins manliga kön följde flera linjer. Kvinnans sociala rörlighet var begränsad mellan barndomshemmet och hustruhemmet. Hon flyttade från ett hem för att skapa ett andra. Hon

var också mer emotionellt rörlig än mannen och anpassade sig ofta bättre till det nya. Här var hennes lätta och flyktiga karaktär henne till hjälp. Är kvinnor mindre drabbade, skrev en fransk läkare, beror det på att de inte befattar sig med de stora frågor som ger mannen sorg och bekymmer. Småprat kring småting skapar ett slags förströelse, anpassat efter deras kön, som skingrar grubblerier.²³ Några diskuterade könsaspekten med hjälp av mer sofistikerad psykologisering, till exempel kvinnans förmåga att bättre verbalisera och därmed avleda känslor. Man pekade också på den lätthet med vilken kvinnan brast i gråt, alltså hennes förmåga att ge känslorna spontant utlopp i stället för att låsa dem inuti jaget.

Men nostalgins manliga kön bestämdes i första hand av mannens geografiska mobilitet – i samband med nybyggar- och försörjningsplikt och inte minst militärtjänst. Nostalgiska känslor förknippades ända sedan 1600-talet också särskilt med unga soldater. Om nostalgi kan definieras som en känsla av förlorad hemhörighet, finns det skäl att hävda att mannen historiskt sett har varit utsatt för de skarpaste förändringarna, hävdar sociologen Frank Davis i en kommentar just till nostalgins manliga kön.²⁴ Det gäller status, roller och geografisk förflyttning, men också yrke, militärtjänst, försörjarroll, arbetslöshet och åldrandets förlorade potens. Mannens livscykel är mer sönderhackad än kvinnans, som utspelet sig inom familjen och hemmet. Medan män har tvingats uppleva abrupta brott och anpassning till nya grupper och sammanhang, har kvinnotillvaron historiskt sett präglats av större stabilitet. Först när kvinnan under 1900-talet bröt sig ur sin tilldelade könsstereotyp, blev nostalgin en känsla också för henne.

Det är en tes som behöver kompletteras. Bunden till hemmet har kvinnans hemlängtan gestaltats på andra sätt, till exempel som barndomslängtan, oskuldslängtan eller frihetslängtan. Inte minst har det handlat om längtan tillbaka till tiden före kvinno- och vuxenblivandet. Som bland andra Karl Jaspers har visat var nostalgi kring sekelskiftet 1900 en diagnos som sattes på våldsbenägna förpubertala flickor som separerats från sitt föräldrahem.²⁵ Ibland har det inte handlat om hemlängtan alls, utan om längtan bort. Depression, apati och sjuksängen som tillflyktsort i en stängd och inlåst kvinno- och vuxenroll kan med en sådan tolkning beskrivas som ett slags moderna tiders apodemialgi.

Upplösningssfasen

Nostalgins 1800- och 1900-talshistoria präglas av en gradvis separation mellan term (nostalgi) och innehåll (hemlängtan). Under 1800-talets andra hälft skedde en gradvis men obönhörlig degradering av en känsla som fram tills nu hade haft hög status. Moderniteten omdefinierade hemlängtan som brist på flexibilitet, oförmåga att anpassa sig och oförmåga att blicka framåt. 1900-talskritiken har i första hand anklagat nostalgin för att vara ett skapat, sorterat och därmed förfalskat minne. Känslan har också framställts som den politiska reaktionens vän, som här i en tidstypisk, marxistiskt inspirerad 70-talsdefinition: »nostalgi: reaktionärt och manipulerat förhållande av förflutna samhällsförhållanden».²⁶ Likaså har nostalgi beskrivits som ett livsfarligt vapen i händerna på politisk regionalism och nationalism, alternativt som konsumtionskulturens fetisch i form av kitschigt retro.

En känsla har förvandlats och förtunnats. Till sist är den så flyktig att den tappar sin synlighet. I uppslagsverk kring sekelskiftet 2000 är nostalgin borta. Så finns ordet inte med i den svenska *Nationalencyclopedin*. Relationen mellan namn och känsla tycks alltså bekräftad. När känslan har förkastats kan namnet rensas ut. När namnet är borta måste känslan omdefinieras för att kunna återuppstå.

MINA SLUTSATSER ligger i två skilda plan. För det första: nostalgin passar inte in i bilden av 1700-talssensibiliteten som en medvetet gestaltad, socialt användbar känslighet. Den handlar tvärtom om ett utlevande, okontrollerat känslspråk utlöst av separation och oförmåga att anpassa sig till modernitetens krav på flexibilitet.

För det andra: med nostalgin som exempel förblir frågan öppen hur vi egentligen skall tolka känslor historiskt. Här tycks två huvudteorier konkurrera. Den första är enkel. Känslor (emotioner) är universalistiska. Eftersom deras mimiska uttryck återkommer i olikartade kulturer har de en biologisk grund och är historielösa, ligger utanför den kulturella och sociala konstruktionen.

Enligt den andra teorin är känslor historiskt bundna. De formas, definieras och kontrolleras genom sociala, kulturella och vetenskapliga legitimeringsprocesser. Jean Starobinski har i en uppslagsrik essä påpekat

att det historiska studiet av känslor förutsätter att man rör sig över flera områden: mentaliteternas historia (som visar hur känslorna exponeras), de sociala och demografiska strukturernas historia (som utgör den konkreta fond som känslorna utspelar sig mot), vetenskapshistorien (som behandlar de medicinska och psykologiska teorierna), litteratur- och konsthistorien (som illustrerar hur känslor har gestaltats) och moralhistorien (som visar hur man moraliskt har värderat känslorna).²⁷

Man kan lägga till ännu ett fält, språkets eller namngivningens. En känslas namn påverkar det upplevda och ger form och mening åt vad som annars skulle vara en vilken ström. Det man har namn för äger också verklighet.

- I Carl von Linné, "Genera morborum" (1763), I *Valda avhandlingar* 7 utg. av Svenska Linnésällskapet, Ekenäs 1949.
- 2 Viktor Wigert, *Psykiska sjukdomstillstånd*, Stockholm 1925.
- 3 Jeremy Bentham, *Introduction to the principle of morals and legislation*, London 1789, kap. 17:1.
- 4 François de La Rochefoucauld, *Maximer*, 1664; rev. sv. övers, 1995, nr 136. Citatets senare del efter G. Bolotte, "La nostalgie", *Revue médecine Bourgogne* 5, 1970, s. 469-484.
- 5 Erving Goffman, *Jaget och maskerna. En studie i vardagslivets dramatik*, 1959; sv. övers. Stockholm 1974.
- 6 Temat bygger till övervägande del på min bok *Nostalgia. En känslas historia*, Stockholm 2001.
- 7 Johannes Hofer, *Dissertatio medica de Nostalgia oder Heimwehe*, Basel 1678; eng. övers. "Medical dissertation on Nostalgia", *Bulletin of the Institute of the history of medicine*, 2, 1934, s. 376-391; latinsk och tysk parallelltext i Klaus Jürgen Pfannkuche, *Johannes Hofers Dissertation 'De Nostalgia' (1678) und die zeitgenössige Medizin*, Marburg 1978.
- 8 Philippe Pinel, "Nostalgie", *Encyclopédie méthodique: Médecine*, X, Paris 1821, s. 661-663.
- 9 Om tidiga definitioner av erotomanin se Robert Burton, *Anatomy of melancholy*, 1621 (därefter ett stort antal upplagor); Jacques Ferrand, *A treatise on lovesickness*, 1640, ed. Donald A Beecher & Massimo Ciavolella, Syracuse 1990. Jfr Stanley W. Jackson, *Melancholia and depression. From Hippocratic times to modern times*, New Haven 1986, s. 352-372.
- 10 Linné, "Genera morborum", s. 15.
- 11 Carl von Linné, "Adonis Stenbrohültensis", i *Valda avhandlingar* II, Ekenäs 1951, Telemak Fredbärjs inledning, s. 10.
- 12 se not 7.
- 13 Christoph Wilhelm Hufeland, *Enchiridion medicum eller Handledning uti läkarekonstens utöfning*, Stockholm 1939, s. 420.
- 14 Se t.ex. William Falconer, *Abhandlung über den Einfluss der Leidenschaften auf die Krankheiten des Körpers*, Leipzig 1789. Jfr till temat L. J. Rather, *Mind and body in eighteenth century medicine*, London 1965; George S. Rousseau, ed., *The languages of psyche. Mind and body in Enlightenment thought*, Berkeley 1990.
- 15 Jackson, s. 376-377.
- 16 Pinel, "Nostalgie", s. 661-663.
- 17 Processen kan beskrivas med hjälp av den vetenskapsteoretiska termen abduction, att varje varseblivning är styrd av bestämda förväntningar och därmed är en tolkande och omtolkande aktivitet. Termen introducerades av den amerikanske vetenskapsteoretikern Charles S. Peirce som beteckning på den kreativa formuleringen av nya hypoteser vid förklaring av fakta som i initialskeppet ter sig egendomliga.
- 18 Leopold Auenbrugger, *Inventum novum ex percussione thoracis humani*, Wien 1761.
- 19 Jfr Michel Foucault, *Naissance de la Clinique*, 1963; eng. övers *The birth of the Clinic. An archaeology of medical perception*.
- 20 Thomas Laqueur, "Bodies, details, and the humanitarian narrative", i Lynn Hunt, ed., *The new cultural history* (London 1989), s. 176-204.
- 21 Julius Schlegel, *Das Heimweh und der Selbstmord*, Hildburghafen 1835.
- 22 R.P. Moricheau-Beauchamp, *Reflexions sur les modifications que l'éducation et les habitudes ont apportées dans le développement de la nostalgie*, u.o. 1797.
- 23 C.-A. Gaillardot, *Considerations sur la nostalgie*, Paris 1804.
- 24 Fred Davis, *Yearning for yesterday. A sociology of Nostalgia*, New York 1979, s. 54.
- 25 Karl Jaspers, *Heimweh und Verbrechen*, Leipzig 1909.
- 26 "Nostalgie", i *Meyers neues Lexikon* 10, Leipzig 1974; jfr Dieter Baacke, "Nostalgie. Zu einem Phänomen ohne Theorie", i *Meyers encyclopädisches Lexikon* 17, Mannheim 1976, s. 449-452.

27 Jean Starobinski, "La nostalgie. Théories médicales et expression littéraire", i *Studies on Voltaire and the eighteenth century* XXVII, Genève 1963, s. 1505-1518.

Känslans frihet – tankar kring I700-talets moderna problem

*Anders
Jarlert*

Känslans ortodoxi

NÄR I700-TALETS HERRNHUTISM beskrivs som känslans tro, kan det ge intrycket att tidigare kristendomsformer saknat utrymme för känslan. Så är inte fallet. I traditionen från Martin Luther utgör känsla och intellekt delar av samma helhet. Känslan beskriver individens relation till Gud och Kristus, men trons erfarenhet utgår inte från den egna upplevelsen. Tron är delvis en tro trots känslan, samtidigt som den kan beskrivas som en känsla som drabbar människan utifrån.¹ Den bristande förståelsen för den lutherskt ortodoxa fromheten torde till stor del vara en fråga om sammanblandning av genrer, där den ibland nog så torra skolteologin ensam fått representera ortodoxin, medan de känslomässiga tonfallen i psalmer, bibellitteratur och bönböcker positivt uppskattats endast som förelöpare till pietismen.

Den ofta återkommande anklagelsen mot ortodoxin för legalism i själva teologin träffar inte den ortodoxa teologins ärende.² Legalismen återfinns istället främst i den religiösa tvångslagstiftningen och i regleringen av de många avgifter som bidrog till prästerskapets avlöning: tionde, påskpenning, skrifte- eller dukpenning och så vidare.

I DET TIDIGMODERNA SAMHÄLLET var den frihet från kontroll, som i våra dagar gärna betraktas som identisk med frihet, snarare lika med isolering och utanförskap. Frihet var en frihet till eller från konkreta relationer och band. Det blir tydligt i kyrkolagens behandling av skilsmässan, där frihet genomgående innebär frihet till annat giftermål. Skiljoformeln utformades som en performativ, rituell akt, som samtidigt tydligt tolkade vem

som var dömd skyldig och vem som ansågs oskyldig.³

I dessa sammanhang kunde känslorna vara starka, men de tog sig formbundna uttryck och underordnades äran, hushållet och religionen. Uttryck för kärlek och känslor spelade en viktig roll särskilt för de kvinnor som i äktenskapsmålen inför konsistorierna argumenterade för sin ära. Vad som här var ett djupare känslöengagemang och vad som var enbart ett av känslouttryck ackompanjerat försvar av det egna hushållet är svårt att avgöra. Parallellt med de starka känslouttrycken kunde empatin ta sig mycket praktiska uttryck, utan all känslsamhet.⁴ Att »hat, vrede och bitterhet» enligt Kyrkolagen kap. 16 § II inte utgjorde någon giltig orsak till skilsmässa, däremot till att makarna »på en tid skiljas ifrån hvar andra, til omgäinge, säng, bord och hemvist», visar att känslorna togs på allvar, samtidigt som de inte tilläts spela någon avgörande roll för hushåll och samhälle.⁵

Frihetstiden som religiös tvångstid

Frihetstiden medförde på det religiösa området ingen yttre frihet. Tvärtom skärptes bestämmelserna i 1686 års kyrkolag ytterligare genom konventikelpakatet 1726 och religionsstadgan 1735. Friheten från kungligt envälde innebar inte någon ökad frihet för den enskilde, i synnerhet inte på det religiösa området.⁶ 1735 års religionsstadga stannade inte vid att förbjuda olovliga sammankomster eller spridande av villfarelser, utan vände sig också mot dem som enbart hyste villfarande meningar. Om någon tankens frihet var det alltså inte fråga. Däremot träffades inte känslan av religionslagstiftningen; i den mån vi kan tala om en religiös frihetstid handlar det därför om känslans frihet.

Känslan var i hög grad knuten till det lästa, det vill då säga det höglästa. Att också enskild läsning alltjämt var högläsning bör ha haft sin betydelse för upplevelsen. Individuell och flitig läsning av Bibeln och olika andaktsböcker skilde de så kallade läsarna från andra, men tydligast blev skillnaden i sättet att läsa. Individens identifikation med Bibelns personer öppnade möjligheter också för ett antiauktoritärt handlande. Läsarna samtalade kring det lästa, dels inom sig själva, dels med andra. Det var ett samtal som inte behövde innehålla några villfarande mening-

ar, ofta saknade det kanske intellektuella argument – ett känslans samtal. Enskild läsning av Bibeln och andaktsböckerna började så småningom allvarligt konkurrera med kyrkans psalmbok och katekes.

För kvinnorna, som vid denna tid saknade möjlighet att offentligt framträda med intellektuella framställningar av kristen erfarenhet, innebar det vidgade utrymmet för känslan nya möjligheter att formulera sig på den offentliga arenan. I synnerhet inom den religiösa poesin skapade de sig en känslans frihet. En ytterligare frihet att skriva fick de herrnhutiska kvinnorna i den obligatoriska självbiografin. I den lidande och lydande Kristusgestalten har de, menar Eva Haettner Aurelius, kunnat se en bekräftelse på sig själva.⁷

Herrnhutismen som uttryck för känslans frihet

I herrnhutismen får känslan större frihet som oberoende av intellektet. Hos Zinzendorf framträder det »estetiska skådandet», det vill säga »inre upplevelser av bildlig karaktär förknippade med känslor».⁸ Känslan beskriver inte bara den religiösa relationen – i känslan flyter objekt och subjekt samman, så att Kristi lidande och upplevelsen av Kristi lidande inte längre kan skiljas åt. Peter Wieselgrens indelning av de pietistiska väckelserna i förståndspietism (Anders Nohrborg), samvetSPIETISM (Peter Murbeck) och rörelsepietism (herrnhutismen) relaterar till den väg in i människan som framställs som den viktigaste kanalen för tros livet: förståndet, samvetet eller känslan/rörelserna.⁹ 125 år senare talade Arne Jarrick på motsvarande sätt om den kognitiva, den normativa respektive den affektiva dimensionen.¹⁰ Men kanske Wieselgrens betoning av just *rörelserna* träffar bättre än den vagare *känslan* det speciella i herrnhutismen. Genom Andens rörelser blir människan rörd i alldeles bokstavig mening – och samtidigt tom när rörelserna uteblir. Genom rörelserna sätts fantasin i rörelse, esteticeras kanske till extatisk känsla.

Haettner Aurelius har lyft fram ett exempel från en kvinnlig herrnhutarens självbiografi: »Denna vänn berättade henne huruledes hennes Sinne hade sysselsatt sig med den föreställningen, likasom såg hon ett Lam, hwilket nyss blifwit slaktadt, och strax bredewid, En Person, som pekande på detta Lam, sade: »Detta har skjedt för dig och fördenskull blir

du benådad'»¹¹ Därmed har känslan frigjorts från intellektets kontroll, och samtidigt har människan på ett modernt sätt blivit utlämnad åt sin känsla, beroende av känslans vittnesbörd.

Det är mot detta som Henric Schartau vänder sig, när han 1787 lämnat herrnhutismen: subjektiva upplevelser förknippade med känslor kan också i fortsättningen hos honom vara ursprungliga i förhållande till den intellektuella reflektionen, men de följs nu alltid av förståndets upplysning. Känslan har åter blivit instrumentell, och är inte längre ett mål i sig.¹² Skillnaden visar sig i olika definitioner av andens fattigdom: för herrnhutismen var den en aktiv känsla av egen synd. Hollatz talar om »syndernas känslor och hunger efter nåd». För Schartau är andens fattigdom däremot »en sådan saknad av all känsla och en sådan tomhet på allt märkbart (reflexivt) andeligt ljus, att människan icke en gång kan förnimma eller förstå att där är någon andans fattigdom hos henne», alltså en utblottelse på såväl känsla som intellektuell insikt.¹³

På Tegnér's fråga »vem hör väl dogmens röst, då han kan känslans höra», skulle Schartau kunnat ställa motfrågan vad människan då skall göra, när känslans röst inte kan urskiljas i bruset från samvetets anklagelser eller den alldeles tigr. Likväl försvann inte känslan hos Schartau. Den finns kvar, inte bara i de predikningar som han behöll från sin herrnhutiska period. En sådan predikan, hållen första gången 1785 och tryckt första gången 1831, har Hilding Pleijel beskrivit på följande sätt: »Nyktert, sakligt och skrifttroget framskrider framställningen. Men så plötsligt – i andra avdelningens andra del – förändras tonen. Det blir liksom ljus och rymd över orden, själen sjunger i naturlyriska toner en hjärtats glädjehymn eller, som han själv uttrycker det, 'en låfsång för din förlossning'. [...] Så här lyder stället [---]: 'Såsom en fogel, då han slipper utur snaran, på första qwist, der hans fot hwilar, uppstämmer i sitt qwitter en glädjesång öfwer sin befrielse; och såsom en fånge, då bojorna lossas af hans händer, utsträcker dem till att omfatta sin Förlossares fötter, tackandes honom för sin wanna frihet; så bör ock hwarje frälster själ, då snaran är söndergången och hon är worden lös, upphöja sin röst till Frälsarens pris och utsträcka sina armar till höjden i lofsägande öfwer sin wanna förlossning.'» Och lite längre fram: »Fast swaghet twingar dess röst och förderfwet binder dess tunga; bör hon likväl på stranden af eländets djup i lofsång öfwer sin frälsning instämma i den triumpherande

Församlingen: Lambet, som dödadt är, är värdigt att taga kraft och rikedom och wisdom och starkhet och ära och pris och lof.»¹⁴

Känslan tar över språket, men fantasin rör sig hela tiden inom de gränser som bildernas karaktär av biblisk liknelse sätter. Kristi försoning och upplevelsen av den blandas inte samman.

Så kom herrnhutismen – också i renegaternas reaktion mot dess känslodominans – att påverka 1800-talets fromhetsliv i en omfattning som forskningen först på senare tid börjat förstå. I band 6 av *Sveriges kyrkohistoria* börjar jag det stora väckelsekapitlet med att deklarerera att »herrnhutismens betydelse för 1800-talets fromhetsliv kan knappast överskattas».¹⁵ 1800-talets väckelserörelser bearbetar ständigt frågan om gränserna för känslans frihet, och drar dem på olika sätt och på olika ställen. Att herrnhutismens inflytande också på 1900-talet varit av nydanande och djupgående verkan har med en överraskande inlevelse visats av P. O. Enqvist i *Lewis resa*. Frågan är bara hur känslans frihet förhåller sig till den objektiva friheten.

Friheten från jaget

»Utlämnad åt sin känsla» – så kunde den herrnhutiska frihetens baksida beskrivas. Så kan i än högre grad det begynnande 2000-talets människa beskrivas. Religiöst kan vi iaktta det när Jesu liv och gärning inom kyrkorna framställs enbart som en inre känsla, helt frikopplad från sin historiska bas. Då syftar jag inte på sådant som den idisslande haren, Jona boks historicitet eller ens om Jesus gick på vattnet. Vad det handlar om är om tron bygger på något verkligt utanför sig själv, och därför också kan föra med sig det som för Luther var något av det viktigaste i den kristna människans frihet: friheten från jaget och de egna gärningarna, till vilka han ju också räknade den självgjorda tron.

- I Detta blir tydligt särskilt i diktningen, se Valborg Lindgärde, *Jesu Christi Pijnos Historia Rijmwijs betrachtad. Svenska passionsdikter under 1600- och 1700-talen*, Litteratur Teater Film. N. S. 12, Lund 1996.
- 2 Särskilt inflytelserik har varit den negativa bilden hos Gustaf Aulén, *Den kristna gudsbilden genom seklerna och i nutiden. En konturteckning*, Stockholm 1927, s. 245-273. Som påpekats till exempel av Arvid Sjöstrand, *Satisfactio Christi. En studie i den lutherska ortodoxiens försöninglära på grundval av Laurentius Paulinus Gothus och Jonas Magnis skrifter*, Stockholm 1937, s. 63, opponerar Aulén mot Albrecht Ritschls Luthertolkning, men godtar i tysthet hans kritik av ortodoxin, som är beroende av det utgående 1800-talets strider och frågeställningar. Sjöstrand lyfter istället fram mysteriet i ortodoxiens teologi, s. 40 not 8.
- 3 Anders Jarlert, »Kvinnor och karoliner inför konsistorierna 1720-1722. En pilotstudie», i *Karolinska förbundets årsbok 2000*, s. 73 f.
- 4 Jarlert 2000, s. 78 f.
- 5 Jarlert 2000, s. 76.
- 6 Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. Del I 1000-1809*, Stockholm 2000, s. 282. Harry Lenhammar, *Sveriges kyrkohistoria 5. Individualismens och upplysningens tid*, Stockholm 2000, s. 58-60, 67-69.
- 7 Eva Haettner Aurelius, *Inför lagen. Kvinnliga svenska självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer*, Litteratur Teater Film. N. S. 13, Lund 1996, s. 270.
- 8 Haettner Aurelius 1996, s. 243.
- 9 Peter Wieselgren, *Svenska kyrkans sköna litteratur eller den Svensk-Kyrkliga Litteraturen bedömd med särskildt hänseende till framställningsättens värde*, Lund 1866, s. 317 f.
- 10 Arne Jarrick, *Mot det moderna förnuftet. Joban Hjerpe och andra småborgare i Upplysningstidens Stockholm*. Stockholm 1992, 60 f. Se vidare Anders Jarlert, *Läsarfolket – från gammalläseri till nyortodoxi. Förändringar i västsvensk kyrkoväckelse med särskild hänsyn till utvecklingen i Marks, Bollebygds och Kinds bårader under 1800-talet*, Västsvensk kultur och samhällsutveckling. Rapport nr 6, Göteborg 1997, s. 73 f.
- 11 Haettner Aurelius 1996, s. 244.
- 12 Jag tackar professor Marie-Christine Skuncke, som bidragit med denna formulering.
- 13 Se Jarlert 1997, s. 159-161.
- 14 Hilding Pleijel, »En läfsång för din förlossning». *Några märkliga trosdokument – från Henric Schartau till Nathan Söderblom*, i *Växjö Stifts Hembygdskalender 1985*, s. 4-6.
- 15 Anders Jarlert, *Sveriges kyrkohistoria 6. Romantikens och liberalismens tid*, Stockholm 2001, s. 72.

Manlighet och virilitet i 1700-talets Sverige

Jonas
Liliequist

HAR KÄNSLAN ETT KÖN? Javisst, om man med det menar att vissa känslor har klassificerats som typiskt kvinnliga respektive manliga genom historien eller att kvinnor har ansetts vara mer känslösamma än män. Nej, om frågan syftar på biologiskt grundade skillnader mellan könen. Ja återigen, om man anser att kulturella föreställningar om kön faktiskt har haft betydelse för att strukturera mäns och kvinnors känslor på olika sätt. Det är den sistnämnda aspekten som är ämnet för denna artikel och närmare bestämt hur och i vilken utsträckning kulturella föreställningar och koder för att uttrycka manlig kraft och vitalitet, kan tänkas ha strukturerat mäns sexuella känslor och beteenden i 1700-talets Sverige.

Utgångspunkten är två erotiska journaler som sinsemellan ger en ganska olikartad bild av kopplingen mellan känslor och manlig sexualitet. Den ena journalen är skriven av Gustaf Halldin, son till en landskamrer i Falun, sedermera adlad som Hallenstierna efter en karriär som sekreterare i Stockholm och regeringsråd i svenska Pommern. Den andra, förd i all hemlighet av en gift kronofogde Jonas Burström under en vistelse i Härnösand på 1740-talet, kom att utgöra bevismaterialet i en efterföljande rättegång. Själva journalen dömdes att förstöras, men delar av innehållet finns refererade ord för ord i rättsprotokollen.¹

Gustaf Hallenstiernas erotiska erövringar

Gustaf Hallenstiernas manuskript förvarades först i privat ägo och sedan i giftskåp på Kungliga biblioteket fram till 1972 då det publicerades av Gardar Sahlberg under titeln *Mina kärleksäventyr*. I manuskriptet redo-

gör Hallenstierna med outtröttlig energi och detaljrikedom för sina sexuella erövringar i det sena 1700-talets Stockholm. När han nitton år gammal inledde sin karriär i Stockholm gjorde han enligt självbiografien upp en plan hur han skulle uppvakta stockholmskorna. Att förföra »ärlig mans hustru och döttrar» som gett honom tillträde till sina hus ansåg han vara gement och nedrigt. »Publika hus och flickor» hade han likaså föresatt sig att sky som pesten. Återstod att trösta unga änkor och flickor som blivit övergivna av sina älskare, men tills vidare skulle han för det dagliga behovet hålla till godo med pigorna i huset som inte skulle motstå en »ung, rask och tilltagsen sekter».² Samtidigt tvekade inte Hallenstierna att truga unga pigor med pengar om det kunde främja saken. Att uppvakta kvinnor kunde för Hallenstierna inkludera olika grader av tvång och våld. Alla tillfällen togs i akt för att överraska och tvinga sig på unga pigor och låta handen glida in under kjolar och blusar.

Så här kan det låta. De trettioåriga Hallenstierna har blivit varse att en ung vacker flicka tjänar som barnpiga i samma hus. Han passar på att »harcelera» lite med henne när han går förbi barnkammaren och dörren står öppen. Lite senare finner han henne krafande i kakelugnen i framåtlutad ställning:

Jag smög mig dit och nyttjade tillfället såsom jag borde. Hon skrek väl till, men då hon såg att det var jag, myste hon bara på mun och frågade om jag vore så där skälmaktig. Det var ej stort, sade jag. Jag vill väl mer, söta Brita Cajsa. Ja, bara herrn får. Söta du, du är vacker, söt och fin, jag har länge tyckt om dig men får aldrig tala vid dig. Jag ser du behöver ett par örringar och jag köper dem idag, till vi råkas härnäst på något sådant sätt. Jag tackar, herrn är då för god.³

Vid nästa tillfälle visar Hallenstierna upp örringarna, och förklarar att dom är hennes men bara om dom hämtas på hans rum samma kväll. Pigan säger att hon inte kan, hon är tvungen att gå på aftonsången. Men Hallenstierna fångar henne på vägen ut: »Örringarna fick hon och jag hade dessutom litet confect och ett glas punsch att fägna med. Allt annat fick jag lätt, men huvudsaken stretade hon emot och höll sig på avstånd från sängen.» Hallenstierna utnyttjar all sin vältalighet, men när orden inget förmår skrider han till handling: »Under det att jag kysste henne

och höll henne om livet, bar jag henne i sängen. Där stretades mycket. Äntligen var jag kommen därhän men hon eluderade med sina rörelser alla mina efforts och slutligen kom hon upp på golvet. Jag svor att hon ej skulle slippa ut, innan hon gjort mig till viljes och lovade henne ett par finare linnen, emedan jag märkt att hennes var nog grova på en så fin hud. Åter tog jag och bar henne i sängen.» Till sist ger den 18-åriga pigan efter: »Hon sade sig vara uttröttad och att jag kunde göra med henne som jag hade samvete till.» Hallenstierna tolkar detta som att hon är med på noterna: »Hennes röst lät ej avslående, tvärtom yrkade den snart på ett nytt anfall på hennes dygd och när den en gång är förlorad kan den ej återvinnas och en gång eller hundra är då det samma. Så tänkte vi sedan bägge två.» Senare samma kväll när pigan kommer tillbaka från sina ärenden, står Hallenstierna återigen på lur: »Jag passade på, när den andra pigan gick över med lyktan, överraskade henne i mörkret i fällbänken, då hon utan särdeles motspänstighet tillät mig för tredje, kanske fjärde resan belasta mitt samvete med ett nytt skuldregister.»⁴

För Hallenstierna är det självklart att en man måste stå på sig, för kvinnorna vill ju egentligen: »Jag har», skriver han, »under mina många kärleksförsök och äventyr märkt, att de äro få som taga illa upp att man på detta sätt uppvaktar dem och söker bekantskap med deras lilla hemlighet. De taga det alltid för ett bevis på kärlek och erkännande av deras skönhet och behag.» Men det hör också till att de åtminstone de första gångerna låtsas bli överraskade, »så att de ej må synas att det skett med deras goda vilja» Således måste man alltid visa sig djärv, dristig och lite näsvis. »En modest karl eller en som låter sig genast och vid de första tillbudnen avvisas, anses för en mes.» Ett sådant beteende är till och med att göra kvinnorna en otjänst eftersom de »gärna vill hava äran av sitt motstånd och en karl, som icke sätter dem i tillfälle att vinna denna ära, hava de ingen förbindelse med. Gamla och unga vilja bliva attaquerade och om fästningen därvid övergår genom storm, förräderi eller surprise, har commandanten åtminstone till sitt försvar och sin satisfaction att han gjort det yttersta.»⁵

Helt utan finess kunde emellertid framgången inte vinnas. »Det fordras» skriver Hallenstierna, »dock likväl hos karlarna en viss tact, ett fint omdöme, en kännedom av människan, nämligen fruntimmersmanniskan, i synnerhet av den som är föremålet, för att förutse utgången och

veta att passa på tillfället eller skapa det lägligt, så att man ej choquerar.»⁶ Den tillskrivna kvinnliga villigheten tycks knappast ha spelat någon roll för Hallenstiernas upplevelse utan framstår mer som ett rättfärdigande av det egna handlandet. Hallenstiernas framställning är överhuvudtaget inte särskilt erotisk eller ens pornografisk. Beskrivningar av starka känslor och erotiska passioner lyser med sin frånvaro. Tonvikten ligger istället på hur han närmar sig, manipulerar och övervinner kvinnors och flickors motstånd. Hela framställningen ger bilden av en sällsynt påflugen man som gång på gång håller fast, griper tag, och får igenom sin vilja, och flickan som inte slipper undan utan måste ge efter och »plikta».

Fallocentrisk sexualitet som analys- och förklaringsmodell

Den fråga som omedelbart väcks är förstas om Hallenstierna bara representerar sig själv eller om hans skildringar kan betraktas som ett bredare tidsdokument. De manliga beteenden och attityder som skildras i Hallenstiernas journal ligger till att börja med i linje med antaganden om en i det förmoderna samhället förhärskande fallocentrisk sexualuppfattning, där den manliga sexualiteten först och främst handlar om penetration som bekräftelse på makt och dominans. Perspektivet känns igen från Foucault och kanske än mer från hans närmaste efterföljare och främst då David M. Halperin. Halperin understryker att sex i antikens Aten beskrivs som något som en socialt överordnad utför på en socialt underordnad – inte som en akt av ömsesidig tillfredsställelse mellan två jämbördiga parter. Den avgörande skiljelinjen drogs inte mellan man och kvinna utan mellan den som penetrerade och den som blev penetrerad. Det var manligt och statusbefrämjande att penetrera men i högsta grad omanligt och ett tecken på underordning att bli penetrerad. Sex kunde därför bara vara acceptabelt mellan personer av olika status – man och hustru/konkubin/prostituerad, fri man och slavar av bägge könen, vuxen man och yngling/pojke. Det manliga begäret kopplades inte till en sexuell identitet i modern bemärkelse, utan var ett medel att få bekräftelse på manlighet och social position. I en sådan uttalat hierarkisk sexualitet ligger det också nära till hands att använda sexuell penetration som ett medel för aggression, såväl mot kvinnor som mot andra män. Vänskapen,

inte sexualiteten idealiserades som ett forum för djupare ömsesidiga relationer.⁷

Halperin utgår från antiken, men antaganden om en fallocentrisk sexualitetet görs lika gärna för modernare tider. Så finner till exempel Jens Rydström att framväxten av en modern homosexuell identitetsuppfattning i Sverige, föregicks av ett »ruralt penetrativt paradigm» av mer generell karaktär enligt vilket ett djur, en annan man eller en kvinna bara var ett redskap för att tillfredsställa en mans sexuella behov.⁸ Inger Lövkrona urskiljer likaså ett penetrativt manlighetsideal med ett starkt inslag av aggressivitet och instrumentalitet som träder fram i folkdiktning och gåtor från 1800-talet och längre tillbaka, och polemiserar med detta som utgångspunkt mot uppfattningen att tidelag skulle ha framstått som på något sätt problematiska för manligheten i det äldre agrarsamhället. En sådan handling låg istället helt i linje med det rådande manliga penetrationsidealet – kvigan kunde lika väl som hustrun eller pigan duga för att ge den vuxne mannen bekräftelse på sin sexuella identitet och manlighet i 1600- och 1700-talets samhälle.⁹ På dessa punkter gör oss dock Hallenstierna besvikna. Varken kor eller pojkar framskymtar i penetrationsnotiserna. Tvärtom reagerar Hallenstierna med stor indignation i sin journal när en av hans utnyttjade och övergivna pigor antytt att han hellre ville ligga i säng med sin unga brorson än med henne.¹⁰

Rydströms och Lövkronas påståenden är grovhuggna och saknar förankring i konkreta analyser av hur sexuella beteenden kopplades till manlig prestige.¹¹ Med dessa förbehåll finns ändå mycket hos Hallenstierna som stämmer överens med en fallocentrisk manlighetsmodell. Det gäller inte minst penetrationen av unga kvinnor som källa till manlig prestige. Hallenstierna berättar till exempel hur han umgicks med några vänner i Stockholm då en flicka från gatan som sålde diverse »grannlåt» fördes in i rummet. Vännerna visade sig snart ivriga att »fingra» på grannlåten, »både den synliga och den osynliga». Flickan ville gå men hindrades och »det proponerades på fransyska att någon borde göra heder för sällskapet». Hallenstierna utsågs och vännerna lämnade rummet. Flickan grät till en början men »blev efter hand fryntlig». Efter »lite lirkande» och ett erbjudande att få en dukat som betalning, »lät hon bekväma sig». Under själva akten öppnade vännerna dörren på glänt för att titta på och rusade sedan skrattande in. Flickan tog flat och snyftan-

de sin korg och skyndade sig bort. För Hallenstierna och hans vänner var detta en hederssak – dukaten togs ur den gemensamma potten »pour l'honneur du froc».¹² Berättelsen om denna episod hade sedan vunnit en viss spridning. Omskrivningar som att »göra heder för sig» och »vinna ära» återkommer också i andra episoder.

Gång på gång framkommer hur penetrationsbravaderna växer fram ur manliga umgänges- och broderskapsrelationer. Hallenstierna »testamenterar» en piga till sin vän när han lämnar Uppsala. Barnpigian i den förstnämnda episoden, »rekommenderas» av en annan vän som trodde att hon nog kunde vara »traitable». Hallenstierna lovar att sammanföra vännen Laurin med en piga mot att han avstod en kammarjungfru till honom. Det handlar inte bara om nätverk av manliga kontakter och samförstånd utan också om rivalitet och konflikt. Hallenstierna berättar hur han inbjudits på supé hos en kvinnlig bekantskap från ungdomstiden, numera gift med en tjugo år äldre förmögen handlare som oftast tillbringade kvällarna vid spelbordet, så även denna. Mannen kommer dock hem tidigare än väntat, ordentligt berusad. Hallenstierna som visserligen under sin tidigare bekantskap »rasat» med frun, hade inte längre några sådana ambitioner utan var helt inriktad på den tjugoåriga mamsellen i huset. Den hemvändande mannen tar dock illa vid sig och när Hallenstierna presenteras som en gammal bekant från flickåren utbrister han att: »frun tör ha många bekanta sedan den tiden men jag har ej lust att bli hanrej». Hustrun invänder men mannen går till sängkammaren, bedyrandes åter igen att han inte skulle bli någon hanrej »så länge som han själv vore karl för sig [...] Och snart föll det honom in att giva bevis därpå». Mannen tvingar in sin fru i sängkammaren:

Frun undanbad sig beskedligt [...] Hon ville gå ut men han hindrade det och svor att hon skulle därän. Nu blev mamsell orolig, ville gå till claveret, men jag förde henne in på soffan och satte henne på mina knän, där vi hur tyst det än skulle gå hörde hur frun måste krypa i sängen och hur det där sedan bråkades.¹³

Hallenstiernas beteende tycks således ha varit väl förankrat i en bredare manlig umgängeskrets av herrar av vilka flera var eller skulle komma att bli bemärkta personer. I episoden med flickan som som sålde grannlåt,

bestod till exempel sällskapet av Rosenstein, Bungencrona, Numers, Cederborg, Fredenheim, Adlerbeth, Mannerheim, Morian och Carleson vid gardet – upplysningsmän, författare, ämbetsmän passerar här revy. Men även utomstående personer och tjänstefolk av bägge könen kunde om man får tro Hallenstierna vara både införstådda och behjälpliga.

Han återger till exempel ett samtal med sin gamla amma »mor Sara» på gården utanför Falun. Samtalet gäller »jungfrurna Terser» i granngården: »Tror du, frågade jag gumman, att de har mödomen kvar således? Det var hon säker om och att ingen rört dem på minsta vis. Nå, då har jag lust att taga den. Den yngsta vore det moj med för herrn, men hon är så ärbar och blyg. Strunt! Skaffa hit henne skall jag väl ta blygheten av henne.» Hallenstierna lyckas snart få fatt på flickan och blir överraskad av hennes medgörlighet och sexuella förfarenhet. När flickan senare i köket viker undan för Hallenstiernas kyssar och försök att »kraftsa henne på bröstet», förmanar amman henne att inte vara så »tokblyg». Det hela slutar med att mor Sara blir vittne till hur Hallenstierna sittandes på en stol med flickan i knät, gör en »attack». Hon lämnar köket men nästa morgon dryftas händelsen vid frukosten: »Den där sötungen är bra färsk, bara barnet, så kände jag nyss. Jaja, sade gumman, de har nu för tiden icke hårstråt på skamtyget, förrän de låter ligga när sig. Jag trodde den där var jungfru Maria själv, jag, och var så säker på henne.» Hallenstierna frågar om hon missunnade honom? »Nej, käre herr Gösta, roa sig med henne, klå ungen bra eftersom hon så vill.»¹⁴ Hallenstierna var vid denna episod i trettioårsåldern, flickan hade nyss gått till skrift för första gången och bör inte ha varit äldre än tretton, fjorton år, kanske ännu yngre.

Det är inte heller svårt att i tidens offentliga kultur hitta uttryck för en snarlik positiv syn på en påflugen manlighet. Det handlar inte om en direkt lovprisning utan snarare om en indirekt legitimering enligt ordspråket: »Pigones nej, det är hennes ja. Då hon säger mest nej, då vill hon helst ha.» Eller som det förklaras närmare i Grubbs *Penu Proverbiale*: »Det gör hennes blygsamhet, att hon icke säger så dristigt ja, och kan likvist väl menat.»¹⁵ Sensmoralen är tydlig – pigor hycklar motstånd men vill innerst inne.¹⁶ Det är också så Hallenstierna konstruerar sina berättelser. Som regel visar sig hans erövringar till sist rätt nöjda trots alla handgripligheter och tvång. Men allt sker på hans villkor. Om en piga eller jungfru visar sig alltför villig och pockande efteråt, tappar han lätt aptiten. Börjar hon

ställa krav, drar han sig genast ur.¹⁷ Kärnan i Hallenstiernas manlighet tycks helt enkelt vara själva betvingandet. Men någon förförare vill han inte tillstå sig vara.

Förförarens moraliska fel låg enligt honom inte i själva antastandet utan i svikna löften och vägran att ta ansvar för följderna. Mot förförelser i denna mening kunde den officiella tonen vara skarp. I det fritt efter Kotzebue av Didric Gabriel Björn författade lustspelet *Den Besynnerlige eller den uprättade oskulden*, spelat första gången 1792, återupprättas en förförd borgardotter och övergiven mor av den fördomsfrie och upplyste Herr Moritz Frisenhjelm. Förföraren som förblir anonym, fördöms i skarpa ordalag. Samtidigt har Björn känt sig föranlåten att i företalet försäkra publiken om att han på grund av denna »niding bland vårt kön» inte på något sätt ville »förmildra det förakt, vari lättsinnighet, fåfänga eller lättja störta dessa avskyvärda kvinnor vilka liksom helgat både liv och hjärta åt lasterna!».¹⁸ Det är också belysande att Björns nästa pjäs med titeln *Den förförde ynglingen* från samma år, väckte allmänt tumult och högljudda protester vid premiären. I pjäsen vars handling är förlagd till Stockholm, förförs en ung och oskuldsfull yngling från handelsskrået av en förfaren prostituerad kvinna. Även om pjäsens sympati ligger odelat på ynglingens sida, var uppenbarligen möjligheterna att pekats ut som pjäsens förebild förklenande.¹⁹

Jonas Burströms hemliga journal

Det tycks alltså finnas fog för antaganden om en förhärskande fallocentrisk syn på sexualiteten i 1700-talets samhälle. Men finns det också en risk att en sådan modell låser fast och förenklar tolkningarna? Foucaults perspektiv har utsatts för hård kritik för att utesluta eller i vart fall ignorera varje form av kvinnlig subjektivitet.²⁰ Det väcker flera intressanta frågor. I vilken utsträckning kan kvinnor tänkas ha internaliserat rollen som förförelseobjekt? Hade kvinnor möjlighet att manövrera och vinna något i det fallocentriska spel där det anstod en man att alltid försöka och en kvinna att först säga nej? Men kritiken drabbar också bilden av den manliga sexualiteten. Bruce Thornton har karaktäriserat Foucaults modell som »en socialdarwinistisk djungel av tävlan, dominans och statusmedve-

tenhet som ignorerar affektion, vänskap, medlidande och alla andra sätt människor relaterar till varandra, en uppfattning som inte tillerkänner någon komplexitet i människors känslor och motiv». ²¹ Kritiken skulle lika väl kunna riktas mot Rydströms och Lövkronas generaliseringar. Är en sådan modell verkligen realistisk som generell beskrivning av den manliga sexualiteten i ett visst samhälle?

Det finns redan i det erotiska journalskrivandets smala genre andra manliga röster. Den 57-årige kronfogden Jonas Burström förde under sin vistelse i Härnösand år 1748, i största hemlighet en journal över sina kärleksmöten med en av stadens ogifta jungfrur Barbro Hjelte, som vid denna tid var tjugonio år. Burström var själv gift men hade inte sammanlevt med sin hustru på många år. Burströms anteckningar är än mer fyllda av intima detaljer än Hallenstiernas, men tonen är en helt annan. Det märks redan i journalens rubrik – »Kärlekshandeln emellan J: B: och högst behaglig och sötaste B: H» Där Hallenstierna uppehåller sig vid sina manövrer för att bryta pigornas motstånd, beskriver Burström den intima samvaron med Barbro som ljuva möten.

Tonen är på samma gång frispråkig och poetisk. Så skriver till exempel Burström fjärde dag pingst, att han bittida om morgonen, för första gången fått tillfälle att »litet vidröra hennes mig behagligaste lilla täcka höna såsom och klappa hennes lena mage». Fjärde natten därefter har han fått »i några timmar vila på hennes ljuvaste arm». Tillsammans gör de vidare små kärleksutflykter i stadens omgivningar. På midsommardagen befinner de sig på Frölands fåbodar då Barbro »språng uppför ett litet berg såsom en hare att gömma sig» och han efter »såsom en skytt att henne uppsöka» innan de till sist stannar vid en avsides liggande bäck där de »i amours lusten 2ne gånger i all ljuvlighet lekte.» ²²

Även Burström noterar olika prestationer, men i motsats till Hallenstiernas känslöförcrympta penetrationsnoteringar så beskriver Burström även egna tillkortakommanden och likaså hur han anstränger sig för att tillmötesgå och tillfredsställa Barbros önsknings. Den artonde september noteras till exempel hur han efter ett misslyckat försök med Barbro i sängen, istället sänkte sig ned »och med lust kysste hennes höna en lång stund det hon mycket kärligt lät sig behaga». Vid ett annat tillfälle beskriver Burström hur Barbro menade sig inte ha något »nöje» för att han »satte an med cupido» för hastigt. Någon gång bokförs att sam-

varon fått ett alltför abrupt slut från hans sida och att hon inte kunde låta nöja sig med ett sådant »bönhasarbete». Burström skriver också att han och Barbro själv applicerat en »glascupido» som sedan hanterats till hennes nöje och tillfredsställelse. Detta liksom Burströms kyssande och Barbros sätt att »roa cupido med sin sköna hand» och med »behaglighet kyssa dess lena huvud» betecknades av rådstugurätten som ett »ohyggligt» och »styggeligt missbruk» av äktenskapslemmarna. För en modern betraktare frammanas snarare bilden av ömsesidiga begär och en kvinnlig sexualitet som både ställde krav och bejakades. Det intressanta är att detta är en bild som Burström tecknade inför sig själv.²³

Manlighet och virilitet

Vad visar egentligen Burströms journal? Att det fallocentriska perspektivet inte alltid fick genomslag i praktiken? Att det fanns flera manliga sexualiteter? Bägge tolkningarna är möjliga, men det finns också omständigheter som komplicerar sådana slutsatser. Pigan Margareta Lång berättade till exempel inför rätten att Burström ofta försökt övertala henne till sexuell umgänge, och att han en gång till och med tagit hennes skor för att hindra henne från att gå och sedan under hot och svordomar försökt tvinga henne till sig i sängen ända tills hon gråtande och med »Guds hjälp» lyckats ta sig därifrån. Vittnesmålet skulle kunna vara hämtat direkt ur Hallenstiernas journal. Om detta var sant, hur ska då två så till synes oförenliga förhållningssätt hos en och samma man tolkas?

Ett sätt kan vara att analysera manlighet som en uppsättning koder och föreställningsstråk som kan artikuleras i vissa situationer och betonas olika starkt under livscykeln, men som inte nödvändigtvis behöver vara inbördes förenliga. En sådan kod av central betydelse handlar om att uttrycka manlig kraft och vitalitet. Virilitet förefaller här vara ett lämpligt begrepp. Virilitet från det latinska *vir* – man, syftar på manlig kraftfullhet, särskilt i sexuellt avseende. Det centrala här är inte nödvändigtvis sexualiteten i sig utan den omedelbara kopplingen till fysiskt kroppsliga egenskaper, förmågor, attribut och beteenden som mått på manlighet. Det kan gälla allt från kroppsspråk, röstläge och fysiologi till muskelkraft och sexuell potens som i en viss kultur anses ge uttryck för en man-

lig essens eller karaktär. Sådana »kroppsnära» föreställningar kan fungera som en sorts mest elementära och basala bekräftelser på manlighet, oavsett klasstillhörighet, maktposition och andra mer sofistikerade manlighetsideal. Temat verkar outslitligt. Som historiker slås man av de ständigt återkommande varningsropen mot förvekligande seder och kraven på en återgång till en mera fysisk och kraftfull manlighet.

Som uttryck för en »rå» och okultiverad manlighet behöver inte virilitetsföreställningarna vara artikulerade eller ens stå i samklang med officiella manlighetsideal – tvärtom, vill jag hävda, frodas de utmärkt som dubbelmoral och icke-verbaliserade underströmmar som män kan stödja sig på i vissa lägen. Det illustreras av James Boswell, samtida med Hallenstierna och Burström, därtill en av 1700-talets mest berömda dagboksskrivare. Boswell lade ner stor möda på att leva upp till ett medelklassbaserat manlighetsideal, som bland annat betonade självkontroll, värdighet, medkänsla, sällskaplighet, ett artigt sätt och moderiktig klädsel.

I dagboken vändas Boswell över sina återkommande misslyckanden att leva upp till idealen, men uppträder också regelbundet och utstuderat i rollen som *blackguard* (flåbuse). Han sätter på sig slitna och illa medfarna kläder, super sig full, skrävar och slår med käppen längs gatorna, köper sex av prostituerade eller våldtar dom. Rollen som *blackguard* får honom att känna sig manlig genom att den utstrålar en hårdförhet förvärvad genom kroppsarbete och robusta seder i kontrast till de förfinade och kultiverade ideal som utgjorde hans officiella manlighet.²⁴ Philip Carter betraktar detta som att Boswell byter en sorts klassbaserad manlighet mot en annan, men man skulle lika gärna kunna se det som att han faller tillbaka på virilitetsföreställningar som i hans umgängeskrets kunde uppfattas som ett korrektiv mot en hotande feminisering. Boswells agerande tror jag illustrerar en återkommande problematik som aktualiserades av att distansen till det kroppsligt fysiska ökade med de nya manliga medelklassidealerna. Borgerliga dygder framstod inte lika självklart som manliga och hotet från feminisering och omanlighet blev till en början mer påtagliga. Olika strategier utvecklas under 1700- och 1800-talen för att göra könsgränserna tydligare och den borgerliga manligheten mer manlig. Samtidigt kunde virilitetsföreställningarna bilda utgångspunkten för olika oppositionella och bråkiga motmanligheter.

Man skulle också kunna tänka sig att virilitetsföreställningarna artikulerades mer öppet under vissa faser i den manliga livscykel. Det skulle framför allt gälla för ungdomstiden då det gällde för en yngling att vinna erkännande och få bekräftelse på sin manlighet. Spelet där det anstod en man att pröva och kvinnan att neka, skulle ha utgjort ett grund-mönster för frieriseder, som hölls i schack av ungdomslag och föräldrar i lokalsamhället. Frågan om flickornas möjliga strategier blir då än mer intressanta. Äktenskapet och etablerandet av ett hushåll i det tidigmoderna samhället markerade en avgörande förändring då sonen/ynglingen/drängen förvärvade oberoende och husbondskap (idealt sett) och slutligen blev hel karl. Positionen som husbonde, äkta make och far betonade andra krav på manlighet än ynglingatidens styrkeprov, slagsmål och frierier. Samtidigt kunde frierimönstret odlas som ett underliggande stråk också i en mer ansvarstagande manlighet och presenteras i offentlig kultur som burleska och skämtsamma inslag i dikt och vers. Hallenstierna, som förblev ungtkarl i hela sitt liv, skulle då kunna sägas representera en utdragen avart av detta mönster, som väl frikopplat från lokalsamhällets alla kontroller och förstärkt av en klassmässig exploatering lät den kungliga sektern obehindrat ge sig på pigor från underklassen.

Burströms uttryck för en mer ömsesidig och ansvarstagande sexualitet, skulle å sin sida inte nödvändigtvis utgöra undantaget, utan kanske återspegla ett mer generellt äktenskapligt ideal. Ömsesidigheten i relationen mellan make och hustru poängterades i den äktenskapliga rådgivningslitteraturen.²⁵ Den amerikanske historikern Thomas A. Foster hävdar att husbonderollen medförde ett manligt ansvarstagande för den äktenskapliga sexualiteten och att den äkta mannens prestige var kopplad till förmågan att göra hustrun gravid, vilket i sin tur krävde att även hon blev tillfredsställd. Utan kvinnlig orgasm ansågs befruktning inte vara möjlig.²⁶ Hushållsordningens centrala ideologiska roll för samhällsordningen och tidens medicinska teorier skall på detta sätt ha verkat för en mer hänsynstagande och empatisk manlig sexualitet – samt en annan framtoning av viriliteten.

Burströms uppträdande mot pigan Margareta Lång skulle å andra sidan kunna utgå från sättet att »rasa» med pigor som etablerats under ungdoms och ungtkarlstiden men som inte nödvändigtvis uteslöt en annan mer empatisk sida i relationen med Barbro.

En förstärkt falloctrisk sexualitet?

Arne Jarrick finner att såväl den manliga som den kvinnliga sexualiteten bejakades i allt större utsträckning under 1700-talets senare del.²⁷ Men innebar detta bejakande också en förstärkning av falloctriska sexualitets- och virilitetskoder? Det finns flera tecken som kan tolkas i den riktningen. Traditionellt sett hade kvinnan beskrivits som behärskad av starkare känslor och lidelser än mannen. »Det allrabästa [merparten] av mänsklig lusta bestå uti kvinnkönet» skriver Albertinus i en av 1600-talets mest spridda kvinno speglar.²⁸ Sexualitetens kraft hörde framför allt kvinnan till, och kunde utnyttjas som ett farligt medel för att snärja och behärska män.

Varnande berättelser om hur den starkaste av män betvingats av den blödiga kvinnohand var ett återkommande tema i dygdespeglar. På svenska operan skrattade man i slutet av 1700-talet åt den »betslade filosofen» och »pedanten» Aristoteles som tjusad av den vackra drottning Orphale gjorde sitt intåg i Alexanders härläger på alla fyra med drottningen på ryggen.²⁹ Om kvinnan beskrevs som mera lustfylld så hade mannen av naturen fått »förnuft och återhålls gåva» som det heter i *Okyskhetens Skadeliga påföljder* från 1772.³⁰ Det lönade sig således inte för mannen att skylla på att han frestats och lockats av kvinnan, det gjorde bara att hans svaghet framstod som än större och till och med överträffade det »svagare könets».³¹ I den sedelärande litteraturen hyllades istället Josef, patriarken Jakobs son, för sin styrka att motstå frestelserna och inviterna från Potifars hustru, en av de starkaste bibliska sinnebilderna för den liderliga kvinnan.³² Det är kanske också mot denna traditionella bild som Hallenstiernas känslöfökröympta framställning ska ses – kvinnan kan bara betvingas med krig och erövring, i kärlek kommer mannen till korta och riskerar sin frihet.

Under 1700-talet märks en allt tydligare tendens att istället framhålla den manliga sexualitetens intensitet och styrka. I några dikter på Susanna-motivet som tillskrivits den unge Leopold, framträder bilden av en obändig och närmast okontrollerbar manlig sexualitet.³³ Berättelsen om Susanna som återfinns i det apokryfiska tillägget till Daniel, var ett populärt motiv i 1600- och 1700-talens jungfru- och äktenskapsspeglar.³⁴ Historien utspelar sig i Babylon, där Susanna bor med den rike maken

Jojakim. Under Susannas dagliga promenader i husets trädgård får två äldste som utsetts till domare syn på henne och grips av åtrå. När dessa »arga skalkar» som det heter hos Liscovius, en dag får se Susanna gå ner till vattnet för att ta ett bad, gömmer de sig bland buskarna och bidar sin tid. Så snart Susanna skickat iväg sina tjänsteflickor för att hämta olja och parfym, rusar gubbarna fram: »Porten är stängd ingen ser oss. Vi vill ha dig – gör som vi vill och ligg med oss! Annars skall vi vittna mot dig och säga att en ung man var hos dig och att det var därför som du skickade iväg flickorna.»³⁵ Ställd inför detta ultimatum väljer Susanna att hellre riskera bli oskyldigt dömd för äktenskapsbrott än att begå en synd. Susanna börjar ropa men det gör också domarna och deras berättelse vinner tilltro såväl hos folket som hos Jojakim. Susanna döms till döden, men Gud hör hennes bön och låter den unga pojken Daniel genom en gudomlig ingivelse avslöja domarna inför folket.

I Leopolds gestaltning leds läsaren in i ett vackert landskap med ett stilla vatten omgärdat av en häck. Här uppenbarar sig en lättklädd Susanna med sin piga. Stämningen är redan från början erotiskt laddad – uppmuntrad av pigans »yra fingrars lek» och »små skalkord», låter Susanna linnen falla. Antydningarna om pigans kättjefulla beteende syftar till att väcka den manliga läsarens upphetsning och övergår snart i berättarjagets exalterade beskrivning av Susannas vita kropp och välvda bröst.³⁶ I samma ögonblick kommer två jurister gående, djupt inbegripna i ett samtal om hur de ska döma en flicka som »den synden begått, att låta sig uppå en annan flicka göra». Samtalsämnet markerar att också juristerna har upptänts av samma »manliga blick» och pornografiska fantasier om kvinnlig kättja som textens berättarjag redan har inplanterat hos läsaren. Övermannade av sina begär kastar sig juristerna genast över Susanna, sårar hennes vita lår och banar väg för att tränga in med en »gruvlig pamp» i all sin »styva längd». Susanna börjar ropa och »skäl-marna» skräms iväg.³⁷ Men medan domarna i den apokryfiska versionen aldrig går från ord till handling, är den uppväckta lusten hos Leopolds jurister så stark att den helt enkelt inte går att hindra utan måste få sitt utlopp.

För att få »svalka» fullbordar juristerna nu istället sin gärning på pigan. Inte heller Susannas räddare Daniel, går fri för det oemotståndliga begär som väcks inom honom. Det visar sig nu att Susanna inte bara

har kränkts av juristernas påbörjade våldtäkt utan också av sin man Jokakims kyla och bristande låga. Mot den äkta mannens feghet och äktenskapliga passivitet ställs Daniels manligt aktiva åtrå, och snart får läsaren veta att »hon inunder är och han är ovanpå». Daniel framstår som räddare i dubbel bemärkelse. Fokus i texten ligger på begärets och då i första hand det manliga begärets oemotståndliga kraft. Lusten och den brinnande passionen snarare än jakten på nya erövringar framställs som den manliga sexualitetens drivkraft. Trots att berättarjaget är medvetet om vart hans inre krafter kan bära hän, är han ändå inte beredd att alldeles avstå från att pröva ens den oskyldigaste flicka, ty även om »en mödom kanhända värderas högre hos oss än efter Moses lära, så skulle Leopoldt ändå [...] på fjortonårig vacker flicka, sitt finger uti hålet sticka, och lika dygdig dock ur hennes sköte gå.»³⁸ Det finns en passage i dikten som möjligen hänvisar till den italienske renässansförfattaren Pietro Aretino. Hans verk var välkända inom den tidiga pornografiska genren och de hör också till dem som räknas upp av Fru Lusta i Stiernhielms dikt om Herkules.³⁹ Hos Aretino återfinns samma betoning av en stark och okontrollerbar manlig sexuell lust. Scenen med den avklädda Susanna och de spionerande gubbarna i buskarna var också ett populärt motiv för att göra avbildningar med en lättare pornografisk touche.⁴⁰

Det finns alltså flera möjliga litterära och konstnärliga inspirationskällor för Leopolds framställning. Men liknande uttryck för en starkare betoning av den manliga sexualiteten framkommer också i andra sammanhang. Linné rankade i sina föreläsningar den manliga lusten som lika stark som den kvinnliga, och Swedenborg hävdade till och med i en av sina skrifter att den manliga »eggelsen» saknade egentlig motsvarighet hos kvinnor.⁴¹ Överhuvudtaget talades och skrevs det allt oftare om sexualiteten i termer av naturliga böjelser istället för de äktenskapliga plikter och syndiga begär som det talades om äldre dygdespeglar. Ordvalet ligger i linje med den uppvärdering av känslan, instinkterna och naturen som är så påtaglig i 1700-talets moralfilosofi och litteratur.⁴² Istället för att undertryckas och utrotas kunde passionerna ledas till nytta och människors lycka.⁴³ Med detta följde också ett ökat symbolvärde för det kroppsliga som uttryck för styrka, vitalitet och manlighet. En okonstlad, naturenlig och hårdande fysisk fostran med tävlingar och kroppsövning-

ar fördes fram i den offentliga debatten som det viktigaste medlet för att väcka ynglingars begär till det som är manligt, nyttigt och ädelt.⁴⁴ Man skulle kunna säga att manlighetsbegreppet viriliserades och hamnade närmare det kroppsligt basala.

Med denna virilisering tycks också ha följt en ökad förståelse för en mera pockande manlig sexualitet. I sitt betänkande från 1778 angående Gustav III:s förslag att avskaffa dödstraffet för en rad olika brott, uttryckte sig lagutskottet angående tidelag att det synes »fåfångt» att ett sådant straff skulle kunna hämma en synd som har sin upprinnelse av »en medfödd kroppens retelse och otyglade begär».⁴⁵ Och Karin Hassan Jansson finner i sin studie av våldtäktsbrottet att rätten under samma tid intar en alltmer överseende attityd till unga mäns våldsamma närmanden som uttryck för en manlig sexualitet som måste få utlopp på något sätt.⁴⁶ Detta förstärktes förmodligen på ett strukturellt plan av de straffrättsreformer som genomfördes för att stävja barnamordsbrottet, och som bland annat gav en ogift moder rätt föda sitt barn i anonymitet och förbjöd barnmorskorna att efterforska barnafaderns namn vid förlossningen. En konsekvens blev, som Marie Lindstedt Cronberg visat, att möjligheterna att få mannen fälld till ansvar och faderskap var minimala och att ogifta mödrar i stor utsträckning lämnades ensamma med försörjningen.⁴⁷

Det känslösamma 1700-talet tycks alltså snarare ha förstärkt utrymmet för en fallocentrisk, mera kroppslig och mindre ansvarstagande manlighet och virilitetsuppfattning. I förlängningen skymtar nya reglerande diskurser, än mer fixerade vid det kroppsliga och sexuella, med kampanjer mot onani, en statligt reglementerad prostitution och en närmast institutionaliserad manlig dubbelmoral – men det är en annan historia.

- I Artikeln är en vidareutveckling av en tidigare publicerad analys av Hallenstiernas och Burströms journaler i Jonas Liliequist »Om vid-synta äkta män och ömsinta älskare i 1740-talets Norrland», i Claes Ekenstam m.fl. (red) *Sprickor i fasaden. Manligheter i förändring*, Smedjebacken 2001 (i fortsättningen Liliequist 2001a). Citat ur texter och rättsprotokoll återges med moderniserad stavning.
- 2 Gardar Sahlberg (utgivare), *Mina kärleksäventyr Av Gustaf Hallenstierna*, Rabén och Sjögren, Stockholm 1972, s. 39, jämför Liliequist 2001a, s. 70.
- 3 Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 85.
- 4 Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 86.
- 5 Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 187.
- 6 Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 188.
- 7 Se David M. Halperin *One Hundred Years of Homosexuality. and other essays on Greek love*, New York 1990, den inledande essän med samma titel. Halperin presenterar en modifierad och mera aktuell model i »How to Do the History of Male Homosexuality», i *GLQ, A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 2000:1.
- 8 Jens Rydström, *Sinners and Citizens. Bestiality and Homosexuality in Sweden 1880-1950*. Stockholm 2001, s. 91 (min översättning från engelskan).
- 9 Inger Lövkrona, »Tidlag – ett uttryck för manlighet eller mäns ambivalens till djur?» i *Kulturella Perspektiv* 1993:2.
- 10 Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 200.
- 11 Jmfr Jonas Liliequist »Tidlaget och hotet mot maskuliniteten – ett genmäle» i *Kulturella Perspektiv* 1993:2.
- 12 Liliequist 2001a, s. 70f.; Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 89f.
- 13 Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 150 f.
- 14 Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 72 ff.
- 15 Christoffer Larsson Grubb, *Penu Proverbiala dbet är: Ett ymnigt förråd aff allebanda gamla och nya swenskk ordseedher och läbrespåk*, Stockholm 1678, s. 672.
- 16 Jmfr Liliequist 2001a, s. 68f.
- 17 Sahlberg/Hallenstierna 1972, s. 78, s. 199, s. 202.
- 18 D.G. Björn, »Företal» i *Den Besynnerlige eller Den Uprättade Oskulden; Moraliskt Lustspel Uti Tre Akter. Första gången uppfördt på Svenska Comiska Theatern i Stockholm d. 7 Martii 1792*.
- 19 D.G. Björn, *Den förförda ynglingen. Drame i fem akter. Uppförd första gången på Svenska Comiska Theatern den 14 September 1792*; För tumultet se Nils Personne, *Svenska teatern under gustavianska tidbevarvet*. Stockholm 1813, s. 18 ff.
- 20 Ellen Greene, »Sappho, Foucault, and Women's Erotics», i *Arethusa* 1996:29.
- 21 Bruce Thornton, »Constructionism and Ancient Greek Sex» i *Helios* 1991:18, s. 186.
- 22 Liliequist 2001a, s. 73.
- 23 Liliequist 2001a, s. 74.
- 24 Philip Carter, »James Boswell's manliness», i Tim Hitchcock and Michelle Cohen (red), *English Masculinities 1660-1800*, London and New York 1999, s. 127.
- 25 Kekke Stadin »Hade de svenska kvinnorna en stormaktstid? Stormaktstidens svenska stat och konstruktion av genus», i *Scandia* 1999, 63:2; Jonas Liliequist, »Männens våld och våldet inom äktenskapet. En studie av kulturella stereotyper från reformationstiden till 1800-talets början», i Inger Lövkrona (red) *Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*, Lund 2001.
- 26 Thomas A. Foster, »Deficient Husbands. Manhood, Sexual Incapacity, and Male Martial Sexuality in Seventeenth-Century New England», i *The William and Mary Quarterly*, 1999: 56.
- 27 Arne Jarrick, *Kärlekens makt och tårar. En evig historia*, Stockholm 1995, s. 185.
- 28 Agidii Albertinus, *Thet Qwinlige könets LustGård*, Göteborg 1675, s.
- 29 *Det Indianske Campementet, eller Den Betslade Philosophen. Opera Comique Uti En Act. Imitation ifrån Fransyskan af Herr C. E. (Envallson)*. Stockholm 1784.
- 30 Frans Westerdahl, *Okyskhetens Skadeliga påföljder, Bewiste af Förnuftet, Uppenbarelsen och Dageliga Erfarenbeten*, Stockholm 1772, s. 23.
- 31 Westerdahl 1772, s. 20.
- 32 Se till exempel Michael Sachse, *Alle Christelige Ungerswenners och Jungfrugers Kyskheets Spiegel*

- Stockholm 1657; Olof Kolmodin *Biblisck Qwinno-Spegel: Thet är Alla i then b. Skrift för någon särdeles bekanta och merkwärdiga Qwinners Exempel*, Stockholm 1731, Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen, *Den kyske Joseph, Patriarchen Jacobs Son I Dess Förnedrade och uphögda Tilstånd*, Upsala 1767.
- 33 Två versioner har nyligen publicerats av Torkel Stålmarck; »SkaldeBref Till Adjuncten G---i Strängnäs» respektive »Susanna Saga», i Torkel Stålmarck (utgivare) *Samlade skrifter av Carl Gustaf af Leopold*, I:Text, Svenska Vitterhetssamfundet, Stockholm 2002, XIII:1 s. 579ff. och XIII:2 s. 590 ff.
- 34 Salomon Liscovius, *Christelig fru-en-timmers andelige dygde-spegel*, Stockhom 1731; M. Adam Lebr. Müller, *Herociae Fidei Gynaeceum eller Bibliska Tros-Hjeltinnor*, Västerås 1779; Kolmodin 1731.
- 35 »Tillägg till Daniel, A Susanna», i *Apokryferna till Gamla Testamentet, eller De deuterokanoniska skrifterna* i 1986 års översättning, Svenska Bibelsällskapet och Proprius förlag 1987.
- 36 Stålmarck 2002, s. 583 f.
- 37 Stålmarck 2002, s. s. 585.
- 38 Stålmarck 2002, s. 589.
- 39 Stålmarck 2002, s. 589 r. 403: »...Som wi om T--sedt i A-skrifter stå». För en analys av Aretinos pornografiska stil och betydelse se Ian Fredrick Moulton, *Before Pornography. Erotic Writing in Early Modern England*, Oxford and New York 2000.
- 40 Solfrid Söderlind, »Moraliska täckmantlar och ohöjlda ögonkast, i *Klädd och oklädd, Nationalmusei utställningskatalog nr 589*, 1996.
- 41 Carl von Linné, *Om sättet att tillbopa gå. Sexuälföreläsningar av Carl von Linné*, Uddevalla 1979, s. 33 f.; Arne Jarrick 1997, s. 102 ff (Swedenborg) respektive s. 63ff för fler exempel som Jarrick anför som uttryck för upplysningstidens bejakande av sexualiteten.
- 42 Se till exempel Sten Högnäs, *Människans nöjen och eländen. Gyllenborg och upplysningen*. Lund 1988, s. 61ff.
- 43 Jämför till exempel Petrus Simonius Löfgren, *M. Petri Simonii Löfgreens Sinnrika betractelser*, Stockholm 1698 fjärde kapitlet: om hur vi ska bli fria från våra affecter och aldrig låta dom få insteg, och Gellert, Christian Fürchtegott, *Professor G. F. Gellerts Moraliska Föreläsningar*, Stockholm 1775, s. 13 om böjelser och passioner som drivfjädrar till vår lycka.
- 44 Johan Fischerström, *Tal om de medel och utvägar, genom hvilka styrka, manlighet och härdighet kunna hos Svenska folket befrämjas; Hället uti Kongl. Vetenskaps Academien den 10 september 1794*. Ny upplaga Stockholm 1828.
- 45 »Lagutskottets betänkande om dödsstraff för barnamord», i Sten Landahl (utgivare), *Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdagsprotokoll, trettioandra delen 1778-1779*, Stockholm 1982, s. 492 f.
- 46 Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600-1800*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala universitet 2002, s. 308.
- 47 Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*, Historiska institutionen, Lunds universitet, 1997, s. 288 ff.

Lust som last:
manlig åtrå i våldtäktsmål
från 1700-talet

*Karin Hassan
Jansson*

Lust, kön och känslor

INLEDNINGSVIS SKA TVÅ frågor ställas. Den första frågan »Har känslan ett kön?» var rubriken på en session vid konferensen »Känslans dagar». Frågan måste naturligtvis besvaras nekande. Känslor *har* inte kön – könen är inte olika förmögna att känna på skilda sätt. Om man däremot frågar om föreställningar om kön påverkar känslouttryck och tolkningen och betydelsen av dem blir svaret definitivt ja. Ett grundläggande antagande i det följande är att känslouttryck var könskodade så till vida att villkoren för att uttrycka känslor var olika för män och kvinnor ur olika sociala skikt, att känslouttryck tolkades på olika sätt samt gavs skilda kulturella, sociala och ekonomiska betydelser. Det innebär också att kön är en väsentlig faktor i analysen och förståelsen av känslouttryck under 1700-talet liksom under andra tidsepoker.

Den andra frågan är huruvida sexuell lust kan diskuteras som en känsla. Det är inte helt självklart. Sexuell lust brukar snarare betraktas som ett grundläggande mänskligt behov, som en naturgiven drift att fortplanta släktet, inte minst av biologer.¹ Här kommer jag inte att ifrågasätta människors sexuella lust som något i grunden biologiskt eller diskutera lustens biologiska förankring utan istället diskutera hur föreställningar om sexuell lust förändrats över tid och betingats av de historiska sammanhangen.

Även om den sexuella lusten inte i sig omtalades som en känsla under 1700-talet, byggdes uppfattningar om känslor upp i nära relation till föreställningar om begär, lust och åtrå. Enligt affektionsläran, som var en central del av den tidigmoderna periodens »psykologi», fanns känslor-

na i själens sensitiva del. Denna del, som reagerade direkt på yttre stimuli med starka begär, måste modifieras av den rationella delen där förnuftet regerade. Det rådde alltså ett spänningsförhållande mellan känslor och förnuft, mellan omedelbara begär och rationalitet.² Inte minst gällde det en sådan »klassisk» känsla som kärleken.³ Med utgångspunkt i sådana här kopplingar mellan begär och känslor anser jag att det är meningsfullt att diskutera även föreställningar om sexuell lust i relation till 1700-talet som ett »känslans århundrade».

Att synen på sexuell lust varierat över tid är uppenbart, likaså att det funnits olika föreställningar om människans möjligheter att sätta sig över denna. Synen på sexuell lust har även varit könskodad. Mäns och kvinnors skilda villkor för att uttrycka känslor av sexuell åtrå, tolkningarna av dessa uttryck och betydelseerna av dem var relevanta för människorna själva, men också för samhällsordningen i stort och maktfördelningen i samhället. Exempelvis fick föreställningar om att mäns lust var naturgiven och obetvinglig under 1800-talet legitimeras att avsevärda statliga resurser ägnades åt att tillhandahålla smittfria prostituerade till storstädernas män.⁴ Den historiskt föränderliga konstruktionen av sexuell lust är således relevant såväl i diskussioner om känslor, som i studier av könskonstruktion och analyser av samhället.

Berättelser om våldtäkt

Studien bygger på en analys av hur sexuell lust beskrevs och betraktades i våldtäktsmål från 1600- och 1700-talet. De frågor som diskuteras är framför allt: vilken betydelse tillskrevs mäns sexuella lust i samband med våldtäktsbrott? Hur ska synen på mäns sexuella lust betraktas i förhållande till dels gärningsmännens ansvar för sina handlingar, dels allmänna manlighetsideal?

De berättelser om våldtäkt som tas upp i det följande har i en tidigare studie legat till grund för en analys av synen på våldtäkt i Sverige under tidigmodern tid. Våldtäkt betraktades under 1600- och 1700-talet som ett mycket allvarligt brott och var fram till 1779 belagt med dödsstraff. Bakgrunden till den stränga synen på våldtäkt fanns framför allt i värnandet av äktenskapet. Enligt både lag och religiösa ideal skulle sexu-

ellt umgänge endast ske i ett sammanhang, äktenskapet. Våldtäkternas sexuella umgänge var olovliga på två plan; dels skedde de utanför äktenskapets eller trolovningens ramar, dels skedde de mot kvinnans vilja.⁵ I det här sammanhanget koncentrerar jag mig på rannsakingarnas behandling av *mannens heterosexuella lust*, hans vilja att ha sexuellt umgänge med kvinnan.

Mannens lust är inget egentligt tema i rannsakningsprotokollen. Ofta tas den för given – man förutsätter helt enkelt att mannens sexuella åtrå var det som utlöste brottet. Det hände emellertid att lusten omtalades. I ett fall från Dalarna 1721 säger exempelvis en anklagad dräng att han mötte offret – en tiggarflicka – på vägen, att han fortsatte en bit men sedan vände om »efter han varit drucken, och lusten kommit på honom».⁶ Ibland kunde rätten kommentera en mans övergrepp utifrån tankar om hans tillgång till sexuellt umgänge i andra sammanhang. I samband med att en soldat våldtagit flera kvinnor på Öland 1614 uttryckte rätten sin förvåning över att soldaten gav sig på kvinnor »ändock han var gift och haver en skön hustru själv».⁷ Men detta var undantagsfall. Oftast sades inget explicit om den åtrå, eller den känsla, som man förutsatte att mannen hade vid våldtäkten.

Ett formelartat uttryck som ofta användes som en synonym till våldtäkt var dock att mannen »främjade sin onda lusta», eller »hade sin onda vilja» med kvinnan. »Ond lusta» var alltså en beteckning på den vilja mannen visade vid våldtäkten. *Ond* var lustan för att mannen uttryckte den i fel situation (det vill säga utanför de äktenskapliga och föräktenskapliga ramarna) och för att han försökte genomdriva den med våld emot kvinnans vilja. Det var viktigt att båda dessa kriterier var uppfyllda.

I samband med att den gifta bonden Nils anklagades för våldtäkt på 1780-talet berättade ett vittne att hon sett honom göra sexuella närmanden mot en avsevärt yngre piga. Vittnet frågade bonden »om han icke hade hustru, efter han såg ålderstigen ut, men likväl gycklade med pigorna, vartill Nils svarade, att han har en gammal kärring, men hade håg, att förlusta sig med de unga». Bonden var noga med att framhålla att hans närmanden inte var att betrakta som brottsliga, utan »ej [...] annat, än ett gyckleri». Så betraktade även rätten det hela när de stannade vid att »Nils [...] förhållande uti vittnens närvaro, ej kan anses för annat, än ett

gyckleri eller sådant skämt, som ehuru i sig själv oanständigt, icke är ovanligt».⁸ Sexuella närmanden, eller sexuell lust, behövde alltså inte i sig omtalas som »ond lusta» utan det var först när mannen haft uppsåt att genomdriva sin vilja med våld som lusten blev »ond».

Begär och behärskning – ett manligt dilemma

Frågor om hur man såg på mäns sexuella lust och om män förutsattes kunna kontrollera sin åtrå eller ej, knyter an till en pågående diskussion om manlighet och dess förändringar över tid. Å ena sidan har just självbehärskning, eller självkontroll, lyfts fram som karaktäristiskt för manlighetsideal under tidigmodern tid.⁹ Utifrån tidens ideal kunde eftergifter för olika sorters begär ses som tecken på bristande manlighet. Handlingar som stöld, våldtäkt, frosseri och sodomi hade det gemensamt att de uttryckte ett ohämmat begär, eller som Alan Bray uttrycker det, »a ruinously unrestrained appetite, an appetite without 'masculine' restraint».¹⁰ Grundtanken var att de mänskliga begären, affekterna eller passionerna, måste kontrolleras av förnuftet. Bristande kontroll av begären blev då liktydigt med bristande förnuft, vilket var ödesdigert för en man som ville leva upp till rådande manlighetsideal.¹¹ Å andra sidan har den tidigmoderna perioden, i kontrast till senare tid, betraktats som en tid då människor saknade affektkontroll och utan hämningar gav utlopp för sina känslor och begär. Detta framhävs framför allt i forskning som talar om förändringar i brottslighet och kultur i termer av *civilisering*.¹²

Civiliseringsperspektivet kan ge intressanta följder för synen på manlighet. Claes Ekenstam pekar exempelvis på att man under den förindustriella eran gjorde stor skillnad mellan kropp och själ i mansbilden. Kroppen stod för begären, särskilt de köttsliga syndiga lustarna, medan själens kraft bevisades av förmågan att undertrycka begären. Denna kamp mellan kropp och själ pågick inom männen men tog sig också samhällsliga uttryck i stora skillnader mellan det Ekenstam kallar *känslomässiga ideal* och *reella känslor*. Även om man predikade självbehärskning framstår män kring sekelskiftet 1700, enligt Ekenstam, som mycket känslomässiga varelser. Detta ställs i kontrast mot bilder av mannen i det industrialiserade samhället då mannen civiliserats i så hög grad att han fått en extremt

utvecklad självkontroll med starkt undertryckande av alla sinnesrörelser. Denna moderne och känslomässigt »stumme» man är enligt Ekenstam ett av modernitetens problem och en följd av en alltför långt driven »civilisering».¹³

Precis som många andra historiker som talar i termer av civilisering, tenderar Ekenstam att behandla något som närmast skulle kunna betecknas som psykologiska förändringar hos mannen/människan. Ekenstam skriver i det här sammanhanget om en utveckling som är av ondo, där kraven på manlig självkontroll internaliseras så djupt att män förlorar kontakten med sina känslor och sin kropp. Det vanliga är annars att tala i termer av förbättring; det gäller till exempel Arne Jarrick och Johan Söderberg, som menar att människors förmåga till empati ökat i takt med att samhället blivit allt mer komplext.¹⁴ Oavsett dessa skillnader utgår civiliseringstanken från att människors förmåga att kontrollera sina direkta begär tilltagit i takt med att samhället moderniserats. Enligt civiliseringsperspektivet utvecklades människan således, schematiskt sett från »naturvarelse», i betydelsen styrd av sina direkta impulser, till »kulturvarelse» – det vill säga att hon agerade på ett mer civiliserat eller empatiskt sätt.

Av ungdoms raseri och sköraktig natur

Hur såg man då i rannsakingar om våldtäkt på männens sexuella lust och »onda lusta»? Var åtrån något som män förutsattes kunna kontrollera eller något som ansågs omöjligt att sätta sig över? Det ser faktiskt ut som om män antogs kunna kontrollera sina begär, åtminstone under 1600-talet och en bit in på 1700-talet. I våldtäktsbrott gav mannen uttryck för sin »onda lusta» och detta framställdes ofta som om han tappat besinningen. Utifrån föreställningar om självkontroll som ett viktigt manlighetsideal betraktades våldtäktsbrott som särskilt allvarliga *just för att* gärningsmännen lät sina lustar få fritt utlopp. Jag har i annat sammanhang visat att män ställdes inför rätta för våldtäkt i egenskap av sina positioner i samhället – som drängar, husbönder eller soldater – och att deras handlingar beskrevs och bedömdes utifrån dessa positioner. Ju mer »kultiverad» en man förutsattes vara och ju högre upp på samhällsstegen han

befann sig, desto allvarligare blev anklagelsen eftersom den samtidigt implicerade att han var oförmögen att leva upp till de krav som ställdes på en man i hans position.¹⁵ Under 1600-talet uttrycktes i princip aldrig någon förståelse i rätterna för män som våldtagit, förståelse i den bemärkelsen att man såg det som begripligt att män i stundens hetta lät sin sexuella lust få utlopp i olovliga situationer, mot kvinnans vilja.

Kring mitten av 1700-talet började det däremot förekomma en ny sorts kommentarer som rörde mäns lust i våldtäktsrannsakingarna. Som nämnts uppfattades mäns åtrå på ett implicit plan som en förutsättning för våldtäkt. Följaktligen väckte det förvåning om mannen *inte* befann sig i ett tillstånd av sexuell upphetsning vid brottstillfället. Vid en gruppvåldtäkt i Ulleråker 1762 hade en av de anklagade flera gånger försökt ha sexuell umgänge med den piga som kamraterna våldtog. Ett vittne berättade att mannen efter ett av försöken givit upp med orden att »hans lem ej ville stå». I åklagarens yrkande togs detta upp, landsfiskalen menade att det var ställt utom allt tvivel att mannen verkligen försökt våldta pigan, och att han endast hindrats av sin egen oförmåga att genomföra umgänget. Han yrkade sedan på att mannen borde ha samma straff som de som lyckats i uppsåtet att lägga pigan och fortsatte med att mannen kanske borde ha ett ännu strängare straff eftersom han »utan någon köttens retelse» velat lägga pigan.¹⁶ Resonemanget ger uttryck för en föreställning om att ett illegalt sexuellt närmande var att betrakta som allvarligare om förutsättningen – lusten – inte existerade.

I ett annat våldtäktsmål från 1700-talets mitt diskuterade en ledamot i Göta hovrätt hur man skulle se på den anklagade mannens brott. Det handlade om en ung torpare som våldtagit en trettonårig flicka. Våldtäkten skedde i skogen där torparen hade träffat flickan när hon valde kor. Han hade erkänt brottet och flickan hade fått mycket allvarliga och bestående men av övergreppet. Diskussionen i hovrätten handlade därför inte om mannens skuld utan om vilket straff han skulle få. De flesta yrkade på dödsstraff men en av ledamöterna, assessor Dubbe, menade att det fanns förmildrande omständigheter. Han framhöll att våldtäktsbrott var ett våldsamt tagande av kvinna som skulle utmärkas av »ett förut fattat och stadgat uppsåt, att en så straffbar gärning vilja begå». Han menade vidare att det inte var klarlagt om torparen visste att flickan vistades i skogen innan han träffat henne utan tvärtom, »att han sin

våldsamhet och onda lusta utövat, så snart han kommit med henne att tala». Därav drog Dubbe slutsatsen att drängen »mer av ungdoms raseri och sköraktig natur överväldigad, än av föresats eller efter överläggning, till denna lastbara gärning skridit».¹⁷ Han menade således att en oplanerad våldtäkt, en handling som var sprungen ur en ung mans plötsligt uppvaknade sexuella åtrå, var att betrakta som ett mindre allvarligt brott än ett planerat övergrepp.

Det framgår av de här våldtäktsmålen att det fanns en spänning i förhållandet mellan lust och ansvar. För det första ses sexuellt umgänge som ett utlopp för manlig sexuell åtrå. Åtrån är en förutsättning för våldtäkterna och om åtrån, eller den sexuella upphetsningen saknas, framstår handlingen som obegriplig och kanske än mer straffbar. För det andra vittnar diskussionerna om att den starka åtrån kunde betraktas som en förmildrande omständighet. Om en tillfälligt uppblossande stark sexuell lust ledde till våldtäkt var brottet inte lika allvarligt som om det hade planerats. Mannens lust begripliggjorde och, om man hårdrar det, ursäktade således hans handlande.

Detta gällde särskilt om man kunde hävda att anledningen till mannens häftigt uppblossande åtrå var kvinnans agerande. Här finns det anledning att betona att de resultat jag kommit fram till gällande synen på våldtäkt inte stämmer överens med exempelvis Arne Jarricks tolkning av förändringen i synen på kvinnans sexualitet. Jarrick menar att kvinnan under medeltiden betraktades som ett »driftdjur» som frestade mannen till sexuellt umgänge och att denna syn intensifierades under 1600-talet, bland annat i statsmaktens och kyrkans kamp mot den utomäktenskapliga sexualiteten. Med 1700-talet kommer, enligt Jarrick, en tydlig uppvärdering och ett bejakande av sexualiteten – både den manliga och kvinnliga – först i den offentliga diskursen, sedan också i en liberalisering av lagstiftningen i slutet av seklet. Även om Jarrick genomgående betonar att det fanns en stark kontinuitet i föreställningar om kvinnan som sexuell fresterska, och en ständig ambivalens i diskussionerna kring sexualitet, tycker han sig ändå se en kvalitativ förändring under 1700-talet. Han skriver: »Kvinnor och män blev en liten aning friare i sina kärleksval: friare att välja och friare att välja bort.»¹⁸

I våldtäktsmål förekom argumentet att kvinnan »lockat» mannen till våldtäkt sällan, och det var föga framgångsrikt under 1600-talet.

Under 1700-talets andra hälft blev det dock vanligare.¹⁹ I ett fall från Stockholm 1774 framhölls exempelvis att två unga skomakarlärningar beslutat att ha umgänge med en flicka efter att de hört ett rykte om att hon var lösaktig. Att de erkänt våldtäkten, att flickan blivit svårt skadad och att hon bara var sju år gammal spelade mindre roll då rätten mildrade deras domar avsevärt och dessutom utsatte ett straff för flickan för hennes vanartighet.²⁰ Den sjuåriga flickan skulle alltså straffas för att hon tidigare låtit lägga sig och därmed så att säga grundlagt lärningarnas uppsåt.

Det tidigare nämnda fallet från Ulleråker slutade med att drängarna frikändes från våldtäkt. Detta trots att flera samstämmiga vittnen berättat hur drängarna släpat iväg pigan till ett dike, hållit fast henne, tystat hennes rop på hjälp och lägrat henne. På grund av att pigans agerande definierades som lösaktigt dömdes istället både drängarna och pigan för otukt och lönskaläge. I justitierevisionens diskussion av fallet framhöll en av ledamöterna att pigans straff borde skärpas ytterligare eftersom hon »med sitt lastbara uppförande retat drängarna till otukt».²¹ Istället för att drängarna hölls helt och hållet ansvariga för att kontrollera sin lust, oavsett hur den väckts, minskades deras ansvar utifrån tanken att deras lust väckts av kvinnan.

I samband med målet från Åkerbo som refererats tidigare fälldes en kommentar även i justitierådet. Det var Claes Ekeblad d.y. som framhöll att det fanns en risk med alltför hårda straff för våldtäkt eftersom unga män då skulle kunna begå tidelag istället. De unga männen beskrevs som män vilka »i ungdoms trånad sökt att med en kvinna släcka sin lusta».²² I Ekeblads kommentar är den manliga lusten given och frågan gällde inte om den manliga driften gick att stoppa eller ej, utan vilket uttryck som var värst, att en man tvingade sig till samlag med en kvinna eller släckte sin lust med ett djur. Notera att »lustan» i Ekeblads uttalande hade tappat attributet »ond». Liksom i domen i fallet från Ulleråker konstrueras mannens lust som något inneboende, naturgivet som kan retas eller väckas, och väl väckt måste släppas ut.

Lust som last, kultur och natur

De uttalanden om mäns sexuella lust i våldtäktsmål som lyfts fram här utgör inget empiriskt underlag för långtgående slutsatser, men de kan fungera som utgångspunkt för en diskussion om förändring i synen på mäns sexuella lust. I materialet finns uppgifter som tyder på att mannens lust tenderar att naturliggöras under 1700-talets senare del. I samband med våldtäkt innebar det, precis som tidigare, att mannens lust begripliggjorde hans agerande. Det som var nytt var att lusten också kunde legitimeras mannens agerande, att den kunde göra honom mindre skyldig. Mannen blev ett offer för sin natur, ibland också ett offer för den kvinna som »väckte» den. Mannens utåtagerande sexualitet hade blivit en del av en obetvinglig natur.

Liknande slutsatser har dragits av etnologen Kari Telste i en studie av brutna äktenskapslöften i Norge under 1700- och 1800-talet. När äktenskapslöften i slutet av 1700-talet förlorade sin bindande kraft menar hon att mäns sexualitet omdefinierades till »natur» och att deras ansvar därmed upphävdes. Precis som i samband med våldtäkt kunde mäns sexuella agerande då förstås i nya termer. Telste framhåller att mannens sexualitet kom att betraktas som en stark oemotståndlig inre drift som gjorde honom till ett offer för frestande och sexuellt tillgängliga kvinnor.²³

Även den tyske sociologen Niklas Luhmann framhåller att sexualitet och lidelsefulla känslor mot mitten av 1700-talet fann en gemensam nämnare i begreppet natur och påpekar att en mängd romaner publicerades på 1760-talet där hjältarnas passion framställdes som natur.²⁴ Den amerikanska historikern Isabel Hull har studerat relationen mellan genus, synen på sexualitet och framväxten av det liberala, moderna samhället i Tyskland under 1700- och 1800-talet. Synen på egennytta, sexuell åtrå och framväxten av ett liberalt individbegrepp är centralt i hennes arbete. I takt med att synen på egennytta förändrades från att ha setts som en destruktiv och samhällsruinerande kraft till att bli något som ansågs bidra till samhällets och statens bästa, förändrades enligt Hull också inställningen till sexuell lust.²⁵

I det som Hull betecknar den manliga sexualmodellen (the male

sexual model) och som utvecklades i slutet av 1700-talet, betraktades mäns sexuella lust som naturgiven och som en för den manliga individen nödvändig energikälla. Samtidigt ansågs det nödvändigt att modifiera åtrån. Det var i princip endast möjligt för män eftersom det var de som utrustats med förnuft, vilket gjorde det möjligt att styra den sexuella lusten in i sammanhang som gagnade det civila samhället. Parallellt med denna fokusering på den manliga lusten som grund för individualitet ökade misstänksamheten mot de kvinnor som uttryckte lust, något som alltså även Telste och undertecknad sett i rättspraxis vid olika sorters utomäktenskapliga förbindelser. Även Hull skriver att det socialt sett blev farligare för kvinnor att visa sexuell lust i takt med att uttrycken blev mer exklusivt manliga.²⁶ När Hull skriver om detta baserar hon framställningen framför allt på verk av administratörer och samhällsteoretiker i det sena 1700-talets Tyskland.

Den nya syn på mäns sexuella lust som kommer till uttryck i våldtäktsmål i Sverige under 1700-talets andra hälft tycks alltså ha ingått i en mer allmän västerländsk förändring i synen på mäns sexuella begär. Resonemangen i de svenska hovrätterna i samband med våldtäktsmål blir här en del av en samtida europeisk diskussion kring relationen mellan sexuell lust, kön och kontroll.

När det gäller manlighet kan man i det här sammanhanget laborera med begreppen kultur och natur. Under 1600- och början av 1700-talet, då mäns lust inte togs upp i våldtäktsrannsakingar, betraktades våldtäkterna ofta med allvar. Det var männens våld, deras onda uppsåt och kränkningen av kvinnan som var allvarligt. Och våldtäkt var ett brott som framför allt hade sociala följder.²⁷ Driften eller den sexuella lusten, vare sig den var beständig eller plötslig, var aldrig en relevant faktor i målen. Män från alla samhällslager förutsattes kunna sätta sig över sin åtrå.

Detta är logiskt om man ser till tidens manlighetsideal där förnuftet var en av stöttepelarna. Med hjälp av förnuftet reglerades affekterna och människan skilde sig därmed från djuren. Man skulle kunna uttrycka det som att mannen betraktades som en kulturell varelse och att även hans sexuella lust underordnades hans kontroll. Om han gav efter för sin »onda lust» var han inte en fullvärdig man utan riskerade att likställas med ett djur.²⁸

Kopplingen mellan manlig sexualitet och bestialitet hade inte för-

svunnit vid mitten av 1700-talet, men nya tongångar började höras. Den manliga sexuella driften konstruerades nu som natur. Samtidigt hade våldtäktsbrottet alltmer fått karaktären av ett sexuellt och kroppsligt brott.²⁹ Rakt motsatt civiliseringsperspektivets syn på förändring under den tidigmoderna perioden, som en övergång från ett övervägande affektionsstyrt »naturligt» beteende hos människor till ett mer återhållsamt, civiliserat och kulturellt betingat beteende, kan man i förhållande till berättelserna om våldtäkt istället tala om en övergång från kultur till natur.

I såväl våldtäktsmålen i Sverige som de moralfilosofiska diskussionerna i Tyskland diskuterades den manliga åtrån mot slutet av 1700-talet som en del av naturen och något obetvingligt som samhället måste handskas med och ta ställning till. Här finns, helt i linje med andra strömningar i det sena 1700-talsamhället, ett bejakande av känslan och en i grunden positiv inställning till åtrån. Men det är bara mannens åtrå som naturliggörs, och det är bara mäns åtrå som konstrueras som en samhällsdanande positiv kraft.

Förutsatt att vi talar om kulturella och historiskt föränderliga konstruktioner, kan man således säga att känslan hade ett kön. Den aktiva utlevande sexualiteten var manligt kodad i berättelser om våldtäkt. Det fanns under 1700-talets andra hälft också en tendens till polarisering mellan mäns sexuella utlevelser som något i grunden naturligt och gott, i kontrast till kvinnors uttryck för samma lust som tecken på dålig moral. Medan 1600-talsmannens sexuella lust enligt idealen skulle tyglas av förnuftet, kunde mannen i det sena 1700-talet i högre utsträckning ses som styrd av sin natur. Denna natur, i form av ett okuvligt sexuellt begär, kunde göra mannen till offer för sin lust. Att även kvinnor föll offer för denna allt mer naturliggjorda lust, kom då också att hänföras mer till känslan i sig och kvinnornas förmåga att locka fram den än till den man som släppte den fri.

- I Ett exempel där en sådan syn på sexuell lust får stora konsekvenser för hur man ser på våldtäkt och hur man ska verka för att minska antalet våldtäkter i det moderna samhället är Randy Thornhill & Craig T. Palmer, *A natural history of rape. Biological bases of sexual coercion*, Cambridge 2000.
- 2 Leif Runefelt, *Hushållningens dygder. Affektlära, bus-hållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*, Stockholm 2001, kap. 3.
- 3 Niklas Luhmann, *Kärlek som passion – om kodifieringen av intimitet*, Malmö 2003, s. 42f, kap. 11.
- 4 Yvonne Svanström, *Policing public women. The regulation of prostitution in Stockholm 1812-1880*, Stockholm 2000.
- 5 Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid: synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600-1800*, Uppsala 2002.
- 6 Äppelbo häradsrättsprotokoll 16/1 1721, Äppelbo tingslags domböcker 1658-1731, Kopparbergs läns häradsrättsarkiv, Serie XXVIII, Uppsala landsarkiv.
- 7 Lennart Landin, *På häradssting III. Brott och straff på Öland under förra hälften av 1600-talet*, Helsingborg 1967, s. 22 f.
- 8 Utdrag ur Sunnerbo häradsrätts protokoll 21/3, 26/3 1787, handlingar i underställda brottmål 1787, huvudarkivet, Göta hovrätts arkiv, Jönköping.
- 9 Se t.ex. Elizabeth A. Foyster, *Manhood in early modern England. Honour, sex and marriage*, London and New York 1999, s. 29 f och Lyndal Roper, *Oedipus and the Devil. Witchcraft, sexuality and religion in early modern Europe*, London 1994, s. 112 f, 157.
- 10 Alan Bray, »To be a Man in early Modern Society: the curious case of Michael Wigglesworth», *History Workshop Journal* 1996:41 (spring), s. 159.
- 11 Självkontroll som manlighetsideal har ofta förknippats med 1800-talets manlighetsideal, men också problematiserats ur längre tidsperspektiv och diskuterats både i termer av kontinuitet och förändring, se t.ex. Karin Johannisson, *Medicinens öga. Sjukdom, medicin och sambälle – historiska erfarenheter*, Stockholm 1990, s. 126-156; Maja Larsson, *Den moraliska kroppen. Tolkningar av kön och individualitet i 1800-talets populärmedicin*, Hedemora 2002; Jonas Liliequist, »Från niding till sprätt», i Ann-Marie Berggren (red.) *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, Stockholm 1999 och David Tjeder, *The power of character: middle-class masculinities, 1800-1900*, Stockholm 2003.
- 12 Norbert Elias, *Civiliseringsteori I. Sedernas historia*, Stockholm 1989, Arne Jarrick & Johan Söderberg (red.), *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600-1850*, Stockholm 1994, s. 9 ff. För en kritisk översikt över civiliseringsteorier, se t.ex. Erling Sandmo, »Maktens beroligande blick Historiska teorier om sivilisering og disciplinering», *Scandia*, 1994:1.
- 13 Claes Ekenstam, »Johan Gabriel Oxenstierna – en man för vår tid?», i Claes Ekenstam, Thomas Johansson & Jari Kuosmanen (red.), *Sprickor i fasaden. Manligheter i förändring*, Hedemora 2001.
- 14 Jarrick & Söderberg 1994, s. 9 ff.
- 15 Jansson 2002, kap. 2-5, s. 298 ff.
- 16 Ulleråkers häradsrättsprotokoll, urtima ting 30/6-4/7 1763, Ulleråkers häradsrätts arkiv, Uppsala landsarkiv.
- 17 Utslagshandlingar 7/2 1754, Justitierevisionen, Riksarkivet.
- 18 Arne Jarrick, *Kärlekens makt och tårar – en evig historia*, Stockholm 1997, s. 42-97 (citats s. 97).
- 19 Jansson 2002, ssk. kap. 8, 10.
- 20 Kunglig Maj:ts brev till Svea hovrätt 15/4 1774, Kunglig Maj:ts brev till Svea hovrätt 1774, Huvudarkivet, Svea hovrätts arkiv, Riksarkivet. Här kan också nämnas att detta domslut var lagvidrigt. I 1734 års lag stadgades samma straff för lägersmål med minderåriga, som för våldtäkt. Kraven att samlaget skulle ha skett mot kvinnans vilja och med våld gällde alltså inte vid lägersmål med flickor under 12 år. (1734 års lag, Missgärningsbalken 22) Se vidare i Jansson 2002, s. 231-237, kap. 9.
- 21 Rådsprotokoll i justitieärenden 7/9 1763, Kunglig Maj:ts arkiv, Riksarkivet.
- 22 Utslagshandlingar 7/2 1754, Justitierådet, Riksarkivet.
- 23 Kari Telste, *Brutte lofter. En kulturhistorisk studie av*

kjønn og ære 1700-1900, Oslo 1999, s. 456.

24 Luhmann 2003, s. 163 f.

25 Isabel V. Hull, *Sexuality, State and Civil Society in Germany, 1700-1815*, Ithaca and London 1996.

26 Hull 1996, kap. 6, ssk. s. 253.

27 Jansson 2002, kap. 10.

28 Så skedde också i beskrivningar av våldtäkt. Inte bara det sexuella momentet beskrevs som djuriskt eller oförnuftigt, utan i berättelserna om våldtäkt beskrevs ofta också männens våld som överdådigt, besinningslöst och omänskligt. (Jansson 2002, t.ex. s. 58 ff, 82 ff, 301.)

29 Jansson 2002, kap. 10.

Att avbilda passionerna

Martin
Olin

FÖR 1700-TALET'S KONSTNÄRER var gestaltandet av *passionerna* av centralt intresse. I Encyklopedien har uppslagsordet *passions* ett avsnitt med under-rubriken *peinture*. Där framgår att den mänskliga maskinen – *notre machine* – är så beskaffad, »att när själen är angripen av en passion, så tar kroppen intryck; det är sålunda konstnärens uppgift att med orörliga figurer återge detta intryck och att genom avbildningen karakterisera själens passioner och skillnaderna dem emellan».¹ Sedan följer en genomgång av de ansiktsuttryck som genereras av olika känslolägen som glädje, skam, förälskelse, medlidande, sorg, rädsla, förakt och avund. För förakt och hån, till exempel, gäller att »överläppen dras upp på ena sidan och låter tänderna synas, medan den på andra sidan gör en liten rörelse som för att le; näsan rynkas på den sida som läppen dras upp, mungipan dras tillbaka; ögat på samma sida är nästan stängt medan det andra är öppet på normalt vis, men båda pupillerna är riktade nedåt, som när man tittar uppifrån och ner».²

Det var ingen slump att passionerna, de förknippade ansiktsuttrycken och konstnärens möda att skildra dessa fick en utförlig redogörelse. Här fanns en akademisk tradition att falla tillbaka på. Charles Le Brun, Ludvig XIV:s *premier peintre* och en av nyckelfigurerna i kungens konstpolitik, föreläste 1668 över ämnet inför konstakademien i Paris.³ En postum version av föreläsningens manuskript, *Conférence sur l'expression générale et particulière*, eller *Traité de la passion*, trycktes 1698 tillsammans med gravyrer baserade på de teckningar med vilka Le Brun hade illustrerat sin föreläsning. Under 1700-talet utkom texten flera gånger i ett slags kompendieform som fick stor spridning. Tron på auktoriteter härskade vid konstakademierna, och när studenterna för första gången prövade ett

historiskt eller mytologiskt ämne erbjöd Le Bruns exempelfall ett välkommet stöd.

Denna artikel, liksom Le Bruns *Conférence sur l'expression*, behandlar huvudsakligen föränderliga ansiktsuttryck. Läran om hur man av dessa kan avläsa någons tillfälliga känslor kallas ibland pathonomik.⁴ Fysionomiken, läran om hur man av en människas utseende kan få kännedom om hennes karaktär, har en egen historia, men det finns naturligtvis beröringspunkter. Giovanni Battista Della Portas *De Humana Physiognomia* utgavs i Neapel 1586 och fick stort genomslag, inte minst genom de suggestiva illustrationerna av örnmannen, fårmannen, hundmannen och andra, där en fysisk likhet mellan djur och människa leder till slutsatser om gemensamma karaktärsdrag.⁵ Le Brun intresserade sig också för fysionomik och utförde teckningar som påminner om illustrationerna i Della Porta (som kom i franska översättningar 1655 och 1665) men någon motsvarande teoretisk text finns inte bevarad.⁶

När Le Brun under 1660-talet först utvecklade sitt system för att avbilda tillfälliga ansiktsuttryck var han påverkad av aktuell forskning. Studiet av passionerna hade kring 1650 varit ett litterärt, filosofiskt och vetenskapligt modeämne, och många hade deltagit i diskussionen. Ett tungt inlägg var Descartes *Les Passions de l'âme* som utkom 1649. Filosofen diskuterar passionernas ovedersägliga yttre effekter i anletsdrag och blickar men konstaterar svårigheten att beskriva dem, »eftersom varje [blick] består av flera förändringar i ögats form och rörelse, vilka är så små och enskilda att ingen av dem kan uppfattas var och en för sig, även om det som resulterar av deras sammansättning är mycket lätt att lägga märke till. Man kan nästan säga detsamma om de ansiktsrörelser som också ackompanjerar passionerna».⁷ Descartes nämner också det faktum att det till en viss gräns går att bestämma sitt eget ansiktsuttryck, att låta det återspegla en annan passion än den man för tillfället upplever. Den som vill dölja sin känsla kan genom att intensivt föreställa sig en motsats hindra att ansiktsuttrycket förråder den äkta passionen.⁸

Vikten av att förstå sig, *dissimuler*, betonades starkt 1600-talets manualer i levnadskonst och höviskt uppträdande. Lidelserna är en del av vår natur, men de får inte synas. »Att inte kunna förstå sig är att inte kunna leva» säger drottning i Christina i en av stoicismen färgad maxim.⁹ Tanken kan kopplas till begreppet *dissimulatio* inom retoriken vilket avser

användandet av ironi som hjälpmedel i en polemisk dialog. Genom att inta en falsk ståndpunkt är det lättare att snärja sin motståndare med försåtliga argument. Symbolen för *dissimulatio* i emblemböcker och politisk litteratur var ansiktsmasken. Det är i ansiktet känslor och reaktioner går att avläsa och därmed avslöja, och att ha herraväldet över sitt eget ansikte är därför första steget i konsten att dölja sina tankar.

Charles Le Brunns teori byggde till viss del på Descartes uppfattning om passionerna som den uttrycks i *Les Passions de l'âme*, även om han i ett tidigt skede också var påverkad av läkaren Marin Cureau de La Chambres bok *Caractères des Passions*, publicerad 1640.¹⁰ Le Brun tog fasta på Descartes idé att passionernas främsta säte i kroppen var tallkottskörteln.¹¹ Genom körtelns närhet till ansiktet följer, antog konstnären, att passionerna tydligast avspeglas där. Framförallt var ögonbrynen, belägna allra närmast själens organ, tydliga indikatorer på olika känslolägen.¹² Genom att avläsa hur ögonbrynen, munnen och andra delar av ansikten avlägsnade sig från respektive närmade sig tallkottskörteln kunde Le Brun konstruera ett schema inom vilket alla passioner, indelade i enkla och komplexa, kunde kopplas till bestämda ansiktsuttryck som han fixerade i sina teckningar

Le Brun skapade sitt system i ett pedagogiskt sammanhang. Hans ambition var att tillhandahålla ett instrument med hjälp av vilket unga konstnärer skulle förmå att utföra högklassiga konstverk med värdiga ämnen från Bibeln, historien eller den grekisk-romerska mytologin. Detta innebar för Le Brun att resultatet närmade sig Nicolas Poussins konst. Fransmannen Poussin hade i Rom under 1630-talet slagit igenom med en lärd klassisk stil inom måleriet. *Le peintre philosophe*, som han ibland kallades, var förtrogen med den senaste arkeologiska och antikvariska forskningen och umgicks med filosofer och poeter. Studier av sarkofagreliefer och andra romerska friskompositioner var utgångspunkter i hans måleri. Vid 1600-talets mitt hyllades Poussin inte bara som hjälten i det klassiska lägret på den romerska konstscenen, utan också som sitt hemlands obesträtt främste konstnär. Le Brunns beundran för honom var gränslös. Idealet var fastställt; nu gällde det att leda den unga generationen på rätt väg.

Poussins målning *Sista smörjelsen* i serien med de sju sakramenten, utförd 1644 (National Gallery of Scotland), är ett gott exempel på

konstnärens klassiska stil. Scenen utspelar sig i ett kalt rum med enstaka möbler, textilier och föremål av antikt snitt. De sörjande grupperar sig rytmiskt i en frisliknande komposition som är parallell med bildytan. Liknande dödsbäddsmotiv återfinns i klassisk romersk konst. Hushållets medlemmar uppvisar olika – och för sin ställning passande – grader och former av sorg vid familjeöverhuvudets död: otröstlig förtvivlan, ångest, förtröstan på Gud, fattning i en svår stund, medlidande, diskret praktisk aktivitet. Det är i detta sammanhang som Le Bruns lathund blir användbar. En konstnär som har gett sig i kast med en liknande dödsbäddsscen behöver inte genomföra tidskrävande och dyrbara studier av levande modeller för att differentiera de sörjandes ansiktsuttryck: istället kan han på ett praktiskt sätt utgå från det med akademiens rekommendationer upprättade schemat.

Just dödsbäddsscenen skulle bli ett frekvent motiv i historiemåleri-
et vid 1700-talets mitt. Kända exempel är Gavin Hamiltons *Andromake
begråter Hektors lik* och Heinrich Fügers *Germanicus död*, målningar för vilka
Poussins konst har spelat stor roll. Robert Rosenblum menar att 1700-
talets dödsbäddsscener troligen går att räkna i tusental och tolkar förkär-
leken för temat som en nyklassisk reaktion på föregående konstnärsgene-
rations hedonistiska motivvärld, »ett slags antirokoko-katarsis genom en
stor och ädel hjältes död, eller en borgerlig familjefars frånfalle». ¹³ Det
sistnämnda syftar på den Rousseau-påverkade Jean-Baptiste Greuzes
grepp att plantera de stora passionerna i borgerliga och folkliga miljöer.
Greuzes kända målning från 1778 kallad *Le Fils puni* (Musée du Louvre)
föreställer den förlorade sonen som ångerköpt återvänder till faderns
dödsbädd bara för att finna att möjligheten till försoning är förbi. Kläder,
möbler och rekvisita är nu moderna, i princip vad som skulle kunna fin-
nas i hemmet hos en medlem av Frankrikes tredje stånd, men komposi-
tionen ansluter fortfarande till Poussin och – i mindre mån – till klassiska
modeller. Greuze riktade sig till en ny medelklass med ett uppbyggligt tema
som han hoppades skulle beröra djupare när betraktaren kände igen sin egen
samtid och socialgrupp. I sin grundläggande didaktiska ambition skilde sig
dock inte *Le Fils puni* från vare sig äldre eller samtida verk med klassiska
ämnen: det seriösa historiemåleriets syfte var och förblev att moralisera
genom att visa resultatet av mänskliga handlingar, dess metod att demonstre-
ra de mänskliga känslornas djup och variation i extrema situationer.

Om den *teoretiska* grunden för Le Bruns system vann få anhängare, så fick den *preskriptiva* aspekten av det, som redan nämnts, ett omedelbart och långvarigt genomslag. Flera upplagor av texten utgavs, och gravyrerna av ansiktsdrag som återspeglade en rad exempelpassioner trycktes ett antal gånger och i olika versioner under 1700-talet. Systemet utsattes för omfattande kritik och förlöjligades ofta, men förblev inflytelserikt i brist på något lika användbart. Eftersom den akademiska konstundervisningen syftade till att studenterna skulle lära sig att komponera historiska scener där passionerna avbildades på ett acceptabelt sätt var det inte mycket annat att göra för akademieleverna än att skaffa den kompetens som Le Bruns system erbjöd. Hans ansikten, använda med omdöme och måtta, innebar i bästa fall en genväg till framgång i akademiernas pristävlingar, och goda placeringar i dem kunde vara avgörande för karriären.

Ur kritikernas perspektiv medförde metoden att studenterna försummade känslouttryckens naturliga förekomst och att den därför var skadlig. Istället för att kopiera Le Bruns konventionella ansikten borde de teckna efter levande modeller. Den aristokratiske antikvarien, konstsamlaren och amatörgrafikern Comte de Caylus var en framträdande gestalt i det franska konstlivet. Han oroades av de unga konstnärernas oförmåga att återge naturliga ansiktsuttryck och tog 1759 initiativet till en årlig pris-tävling för akademieleverna i att teckna ett »expressivt» modellhuvud.¹⁴ Formerna för Prix Caylus blev föremål för omfattande diskussion. Modellen skulle helst vara en ung vacker kvinna med högtstående moral. En av konstakademiens professorer bestämde hennes ställning och ansiktsuttryck (*expression*). Modellen skulle inte bära moderna kläder utan vara iförd någon form av klassisk drapering, eventuellt kompletterad med en lagerkrans, girland eller hjälm. Det var viktigt att nacken var synlig för att tillåta konstnärerna att studera övergången mellan huvud och hals. På Caylus förslag valde professorn ett klassiskt ämne för att motivera modellens ansiktsuttryck och den passion det förmedlade. Den litterära källan lästes upp för studenterna. Första året var textstället Didos första möte med Æneas och den därtill kopplade passionen Förundran blandad med Glädje.

Det visade sig, som förutsett, vara svårt att hitta lämpliga modeller med god vandel. Någon föreslog att de tävlande skulle ordna sina egna modeller, kanske bland sina familjemedlemmar. I augusti 1777 beslöt

konstakademien att ämnet för Prix Caylus skulle kungöras en vecka i förväg. Tanken var att ge de tävlande möjlighet att utföra förstudier av sig själva i spegeln eller av modeller i sin omgivning, men det troliga resultatet blev att konstnärerna tvärtemot instiftarens intentioner började med att konsultera tillgängliga handböcker – som Le Bruns. Så småningom började man skicka de vinnande bidragen på turné till konstskolor ute i landet, och i École des Beaux-Arts i Paris öppnades en »Salle Caylus» där de bästa teckningarna ställdes ut. Jennifer Montagu konstaterar att den tävling som avsåg att ersätta imitationen av förlagor och äldre mästare med naturstudium »ironiskt nog blev ett instrument för studenter att lära sig måla ansiktsuttryck genom att imitera andra studenters arbeten».¹⁵

När vi uppfattar ansiktsuttryck rör det sig ofta om en rörelse i ansiktet. En avbildning av ett delmoment kan lätt bara se ut som en grimas, och det är inte lätt att studera levande modeller utan moderna hjälpmedel som kamera. Det var en av anledningarna till framgången med Le Bruns system. Men det fanns en annan orsak som påtalas av Montagu: »många konstnärer har aldrig sett en man i dödsångest, ändå krävdes av 1600-talets målare att de skulle framställa inte bara ämnen som fältslag utan också religiösa scener, och det var inte ofta man mötte helgon i extas på Paris gator; inte heller hade den mest erfarne konstnär bevittnat ett helgons död där dödsångesten blandas med martyrskapets triumfatoriska glädje».¹⁶

Hur ska man kunna avbilda något man inte har sett, och som förmodligen inte går att se? Här kommer historiemåleriets teori och praktik i konflikt. Encyklopediens artikel om passionerna tar faktiskt upp problemet: »Men hur», undrar artikelförfattaren, »ska man kunna göra observationer av passionernas uttryck i till exempel en huvudstad, där alla människor är överens om att inte låta dem märkas? Var finner vi ibland oss idag män som inte bara är rasande, utan låter raseriet komma till absolut fritt uttryck i sina rörelser, gester och ansiktsdrag?».¹⁷ (I originalet används frasen att raseriet tillåts »måla sig».) Denna civilisationskritik låter oss ana en del av historiemåleriets särställning i 1700-talets konstkritik. I salongerna och i porträttkonsten härskade *dissimulatio*: ingen lät sitt ansikte röja den äkta känslan. I de antika scenerna kunde konstnären framställa passionerna renare, starkare och helt utan den förställning som det moderna samhället krävde. Antiken var den högre luft där

passionerna fick uttryckas förbehållslöst, som destillat: ädlaste fosterlandskärlek, hängiven trohet, tillbedjande beundran, svartaste hat, glödande hämndbegär, måttlöst raseri.

Genrehierarkin blir begriplig, kanske nödvändig, när man gör avbildandet av passionerna till en central del av konstbegreppet. Den estetiska purism som dominerade 1900-talets konstsyn har, med sin starka betoning av formella kvaliteter, lagt hinder i vägen för förståelsen av 1600- och 1700-talens måleri på dess egna villkor. Den »akademiska» bildkonstens strävan att skapa något som var jämförbart med den klassiska epiken eller det seriösa dramat var en djupt allvarlig ambition grundad i den humanistiska tanken att framställningen av mänskliga handlingar och känslor är vår kulturs ädlaste syfte. Man var inte heller blind. På samma sätt som Boileau visste att »en perfekt sonett var värd ett långt epos», fann 1600- och 1700-talens kritiker det självklart, som Jacques Thuillier formulerar det, att »ett litet landskap av Tizian överskuggar den största altartavla av en klåpare». »Men», fortsätter Thuillier, »man ansåg samtidigt att den främsta sonetten i världen inte skulle kunna mäta sig med *Andromaque* eller *Phèdre*, och att Tizians vackraste landskapsmålning förbleknar bredvid Yttersta domen i Sixtinska kapellet eller Barberiniplafonden».¹⁸

Det är kanske en smula ironiskt att det var just antikbeundran som blev slutet för Le Bruns system. För Winckelmann innebar alla former av expressivitet ett kompromissande med den upphöjt rena och uttryckslösa skönhet som för honom var antikens sanna väsen.¹⁹ Ett skönt ansikte är som skönast i vila. För Canova och Thorvaldsen och de andra nyklassiska konstnärerna i Winckelmanns efterföljd fanns ingen anledning att dröja vid problemet. När de behövde avbilda passionerna valde de andra vägar än dem Le Brun hade vandrat.

1 *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Paris 1751-1765 (faksimilutgåva Stuttgart-Bad Cannstatt 1966-1967), uppslagsordet »Passion», s. 150: »Telle est la structure de notre machine, que quand l'ame est affectée d'une passion, le corps en partage l'impression; c'est donc à l'artiste à exprimer par des figures inanimées cette impression, & à caractériser dans l'imitation les passions de l'ame & leurs différences.»

2 Ibid.: »Dans le mépris & la dérision, la levre supérieure se relève d'un côté, & laisse paroître les dents, tandis que de l'autre côté elle fait un petit mouvement comme pour sourire, le nez se fronce du même côté que la levre s'est élevée, le coin de la bouche recule; l'œil du même côté est presque fermé, tandis que l'autre est ouvert à l'ordinaire; mais les deux prunelles sont abaissées, come lorsqu'on regarde du haut en bas.»

3 Jennifer Montagu, *The Expression of the Passions. The Origin and Influence of Charles Le Brun's Conférence sur l'expression générale et particulière*, New Haven & London 1994, innehåller en utförlig bakgrund till och analys av Le Brun's föreläsning och därtill relaterat bildmaterial, främst Le Brun's teckningar i Louvren som har utgjort grunden för senare grafiskt reproducerade illustrationer. Jag lutar mig tungt mot Montagu's bok i en stor del av denna artikel. För nyare forskning om en samtida invändning mot Le Brun, se Julia K. Dabbs, »Characterising the Passions: Michel Anguier's Challenge to Le Brun's Theory of Expression», i *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, LXV, 2002, s. 273-282.

4 Montagu 1994, s. 1.

5 Under 1700-talet fick fysionomiken ny aktualitet, bland annat genom Johann Caspar Lavaters *Physionomische Fragmente* (1775-78). Ett närliggande fenomen är karikatyren som också utvecklades under 1700-talet, i Sverige bl.a. av Carl August Ehrensvärd och hans krets. Se härom Sten Åke Nilsson, *1700-talets ansikte. Carl August Ehrensvärd*, Stockholm 1996, s. 85-109.

6 Montagu 1994, s. 19. För översättningar av *De Humana Physiognomia*, se Jurgis Baltrusaitis, *Aberrations*, Cambridge, Mass., 1989 (1957), s. 12.

7 René Descartes, *Les Passions de l'âme*, Éditions mille et une nuits, Paris 1996, art. 113: »Mais encore qu'on aperçoive aisément ces actions des yeux et qu'on sache ce qu'elles signifient, il n'est pas aisé pour cela de les décrire, à cause que chacune est composé de plusieurs changements qui arrivent au mouvement et en la figure de l'œil, lesquelles sont si particulières et si petites, que chacune d'elles ne peut être aperçue séparément, bien que ce qui résulte de leur conjonction soit fort aisé à remarquer. On peut dire quasi le même des actions du visage qui accompagnent aussi les passions.»

8 Ibid. Karin Johansson lyfte fram denna viktiga aspekt i samband med min presentation under *Känslans dagar* 12 september 2003.

9 »Ne savoir dissimuler, c'est ne savoir pas vivre», citerat efter Sven Stolpe, *Från stoicism till mystik. Studier i drottning Kristinas maximer*, Stockholm 1959, s. 119. Maximen utvecklar en äldre formulering som Ludvig XI lär ha sagt var det enda latin hans son behövde känna till: *Qui nescit dissimulare, nescit regnare* (se W. Lee Ustick, »Changing Ideals in Seventeenth-Century England», i *Modern Philology*, vol. 30, 1932-33, s. 161). En kortfattad diskussion av dissimulatio-begreppets betydelse för porträttkonsten finns i min avhandling *Det karolinska porträttet. Ideologi, ikonografi, identitet*, Stockholm 2000, s. 35-37.

10 Madeleine Pinault, »L'Expression des passions à travers quelques exemples de dessins du XVIIe siècle», i Bernard Yon (red.), *La Peinture des Passions de la Renaissance à l'Âge classique*, Actes du Colloque international Saint-Étienne, Publications de l'Université de Saint-Étienne, 1995, s. 315-331.

11 Descartes 1996, t.ex. art. 31, 32.

12 För detta och följande resonemang, se Montagu 1994, s. 16-19.

13 Robert Rosenblum, *Transformations in Late Eighteenth Century Art*, Princeton, New Jersey, 1989 (1967), s. 28-39: »a kind of anti-Rococo catharsis, whether through the passing of a great and noble hero or simply a bourgeois father».

14 Redogörelsen för Prix Caylus bygger på

Montagu 1994, s. 95-96.

15 Montagu 1994, s. 96: »So, ironically, the prize which was intended to replace the imitation of established masters with the study of nature became the means whereby the students would learn to paint expressions by imitating the works of other students.»

16 Montagu 1994, s. 6-7: »Fleeting expressions are not easy to grasp without the aid of a camera, and many artists will never have witnessed a man in his death-agony; yet the painter of the seventeenth century was frequently required to represent not only such subjects as battles but also religious images, and saints in ecstasy were not frequently encountered on the streets of Paris, nor would even the most experienced of painters have witnessed the death of a saint, in which the agony of death is mixed with the triumphant joy of martyrdom.»

17 »Passion», s. 151: »Mais comment faire des observations sur l'expression des passions dans une capitale, par exemple, où tous les hommes conviennent de paroître n'en ressentir aucune? Où trouver parmi nous aujourd'hui, non pas des hommes coleres, mais des hommes qui permettent à la colere de se peindre d'une façon absolument libre dans leurs attitudes, dans leurs gestes, dans leurs mouvemens, & dans leurs traits?». Detta avsnitt står ordagrant att läsa hos Claude-Henri Watelet, *L'Art de peindre. Poème. Avec des réflexions sur les différentes parties de la peinture*, Paris 1760, s. 132. Författaren till Encyklopediens artikel refererar till Le Brun och Watelet som auktoriteterna på ämnet.

18 Jacques Thuillier i förordet till Antoine Schnapper, »Le portrait à l'Académie au temps de Louis XIV,» i *XVIIe Siècle*, 35, nr 1 (Janvier/Mars 1983), s. 97: »Le XVIIe siècle n'était pas aveugle. . . . On n'ignorait pas qu' 'un sonnet sans défaut vaut seul un long poème' [Boileau, *L'Art Poétique*, II, 94] et qu'un petit paysage du Titien l'emporte sur le plus grand retable d'un barbouilleur. Mais l'on pensait aussi que le meilleur sonnet du monde ne saurait balancer *Andromaque* ou *Phèdre*, que le plus beau paysage du Titien pâlit devant le *Jugement dernier* de la Sixtine ou le *Plafond Barberini*. Hiérarchie du goût et hiérarchie des genres sont deux choses distinctes et complémentaires, et le simple bon sens interdit qu'on les mêle».

19 Montagu 1994, s. 97.

Medier, retorik och känslor

Marie-Christine
Skuncke

TRYCKTA MANIFEST, I 1500-TALETS SVERIGE, som skildrar den danske tyrannens framfart vid Stockholms blodbad; berättelser i tal och tryck, i 1700-talets Frankrike, om kungligheters erotiska utsvävningar eller om revolutionsmännens grymhet; hart när outhärdliga TV- och tidningsbilder, i 2000-talets globaliserade värld, där irakiska män förnedras av amerikanska fångvaktare. Att medier används för att väcka känslor är ett gammalt fenomen, och samtidigt kanske mer aktuellt än någonsin i vår egen bilddominerade tid.

Hur man går tillväga för att väcka känslor lärdes alltsedan antiken ut inom den klassiska retoriken, som åtminstone fram till slutet av 1700-talet var en naturlig referensram för bildade människor i Västerlandet. Finns det något fog för att utropa just 1700-talet till ett »känslans århundrade»? Kan man urskilja något nytt i relationerna mellan medier, retorik och känslor i 1700-talets Sverige? Undersökningsfältet är jättelikt och fallgroparna många; det som följer bör ses som en tentativ skiss.

Jag börjar med några nedslag i retorisk undervisningstradition för att där se på känslornas roll, fortsätter med en diskussion av begreppet »medier» tillämpat på 1700-talet, och prövar så frågan »händer något nytt under 1700-talet?» på tre texter från åren 1771-72, den stormiga skarven mellan frihetstid och gustaviansk tid.

Retorik och känslor: traditionen

Inom den klassiska retoriken har känslorna – grekiskans *pathos* och latinets *adfectus*, affekter – sin givna plats som ett medel att övertyga och

övertala, att uppnå *persuasio*, det som är själva målet för vältaligheten. I Quintilianus *Institutio oratoria* från 90-talet e. Kr. tillmäts affekterna en avgörande roll: »Quo nihil adferre maius vis orandi potest», i Donald A. Russells engelska översättning »Oratory has no more important contribution to make than this.»¹ Quintilianus, som utgår från praxis vid domstolarna, beskriver affekternas verkan. Den domare som är överväldigad av känsla frågar inte efter sanningen i målet:

Of course, Proofs may lead the judges to think our Cause the better one, but it is our emotional appeals that make them also want it to be so; and what they want, they also believe. [...] a judge who is overcome by his emotions gives up any idea of inquiring into the truth; he is swept along by the tide, as it were, and yields to the swift current.²

Ett villkor, säger Quintilianus, för att emotionell påverkan skall uppstå är att den talande själv skall uppleva de känslor som han vill väcka hos mottagarna: »The first thing, then, is that those feelings should be strong in us which we want to be strong in the judge, and that we should ourselves be moved before we try to move others.»³ Quintilianus presenterar en teknik för hur talaren försätter sig i det rätta känslotillståndet genom att i sin inre fantasi visualisera de saker och handlingar som skall framställas. Resultatet blir *enargeia* eller *evidentia*, en åskådighet så stark som om vi såg händelsen med egna ögon.⁴ Den känslointensitet som talaren skapar i sin skildring skall väcka motsvarande emotionella läge hos åhöraren.

Quintilianus menar att känslorna skall vara självupplevda för att uppnå målet att röra mottagaren. Däremot finns hos honom inget krav på autenticitet i känslan; det vore helt irrelevant i den situation han utgår ifrån, advokaten som talar å klientens vägnar. Affekterna har en instrumentell funktion i Quintilianus lära. Det framgår till exempel tydligt när han påpekar att *miseratio*, vädjan till medlidande, inte bör pågå för länge. Verklig sorg mildras med tiden, säger han; den bild av sorg som en talare skapar genom orden försvinner desto snabbare:

If we linger over this image, the listener grows tired of the tears, takes a rest, and returns from his temporary excitement to a ratio-

nal frame of mind. So let us not let the effect go cold, but abandon the pathos once we have brought it to its highest point, and not expect anyone to grieve long for the troubles of others.⁵

Talaren bör vara en skickligt kalkylerande psykolog, som eldar upp åhörarna till en emotionell höjdpunkt, men lämnar affekten i lagom tid för att mottagaren inte skall hinna tröttna och återgå till rationellt tänkande.

Quintilianus *Institutio oratoria* inspirerade generationer av pedagoger i tidigmodern tid. För svenska skolgossars kontakt med retorisk teori på 1600- och 1700-talen stod holländaren Gerhardus Johannes Vossius lilla kompendium *Elementa rhetorica*, en lärobok vars betydelse har lyfts fram av Stina Hansson. Under 1700-talet förekom vid sidan av de latinska upplagorna även upplagor i svensk översättning; kompendiet spreds i två versioner, den ena mer utförlig, den andra (som var den dominerande) i nedbantad form.⁶ Affekterna behandlas i båda versionerna under retorikens första del, uppfinnandet av argument, *inventio*. Kompendietexten har en schematisk, formalistisk karaktär, långt från tankekraften hos Quintilianus.

Båda versioner, den längre och den kortare, inleds med en moraliserande definition. Jag citerar den svenska översättningen: »Nu följa *Affecterna* eller rörelserna, som GUD uti våra sinnen inplantat, [för] at de skola wara såsom pådrifware til ärbara gierningar.» Så räknas affekterna upp, de fyra huvudaffekterna enligt stoikernas mening – glädje över något närvarande gott, hopp om något tillkommande gott, sorg över något närvarande ont, fruktan för något tillkommande ont – samt dessutom vrede, mildhet, »blygd» etc. Därpå följer en föreskrift: »På hwar och en af dessa i synnerhet bör man gifwa achtning, både huru en *affect* upväckes, såsom huru den stillas?»⁷

I den längre versionen illustreras nu föreskriften genom en systematisk genomgång som visar hur var och en av de uppräknade affekterna kan uppväckas. För hoppet exempelvis gäller följande, enligt den första upplagan på svenska (1732): »*Hoppet* upväckes, om man först wisar, at något kan skie, och ofta tilförene är händt: sedan, när man wisar, at nöd-wändiga medel äro wid handen; omsider då man försäkrar åhörarena om en Gudomelig ynnest, hielp och befördran.»⁸ Kompendiet lär ut hur den som vill väcka hopp skall gå till vissa sökstellen eller *loci*: att någonting är

möjligt, att det är genomförbart, att det har stöd från Gud. Eleverna tillägnar sig en teknik, i det här fallet med fokus på uppfinnandet av argument, vilket följer av att affekterna i samlad form behandlas under momentet *inventio*.

I den nedbantade versionen är det just kapitlen om *inventio* som har kortats ned, till förmån för läran om språk och stil, *elocutio*.⁹ Avsnittet om affekterna avslutas med den citerade föreskriften (»På hwar och en ...«), utan den exemplifierande genomgången av enskilda affekter. Viktigt är dock att affekternas betydelse inskräps i de två versionerna, som båda innehåller föreskriften om att man skall ge akt på hur varje affekt uppväcks och stillas. I båda versioner återkommer affekterna under stilläran apropå den höga stilen (*sublimis*), som sägs vara »tjenligt til *affecternas* upväckande».¹⁰

Vossius *Elementa rhetorica* angavs i skolordningen som obligatorisk lärobok, men det vore missvisande att sätta likhetstecken mellan Vossius och svensk retorikundervisning på skolnivå.¹¹ Att teori och regler, *præcepta*, måste förenas med praktik och exempel, *exempla*, är en gammal retorisk princip. Vi bör dels ta hänsyn till praktiska övningar i trivialskolorna och gymnasierna, dels beakta den enskilda undervisning som till exempel gavs de uppväxande adelsgossarna av informatorer. (Jag tar här inte upp universiteten.) Vad gäller den offentliga utbildningen sattes Vossius kompendium in på ett sent stadium enligt 1724 års skolordning, först i trivialskolans sista klass, men den retoriska teorin hade förberetts av praktiska övningar i stigande svårighetsgrad, och dessa fortsatte under hela skoltiden. Ett viktigt moment var läsningen av klassiska författare, som kommenterades av läraren och gav mönster för elevernas egen textproduktion i tal och skrift enligt principen om efterbildning, *imitatio*.¹²

För den lärare som i Quintilianus och även Vossius anda tog fasta på affekternas betydelse gavs rika tillfällen till exemplifiering i de texter som skolordningen nämner för gymnasiet, till exempel valda tal av Cicero samt Vergilius *Æneiden*.¹³ Ett exempel från Stina Hansson ger en uppfattning om hur »imitationen» kunde gå till. Ungdomarna läser hos Quintus Curtius ett tal av Alexander den store inför ett slag, och de övar sig att själva skriva ett tal som Karl XI håller till sina trupper före slaget vid Lund.¹⁴ I en sådan oration torde affekterna ha haft sin givna plats: det gällde att elda stridsmoralen. Exemplet är hämtat hos Åboprofessorn

Achrelius på 1600-talet och gäller avancerade elever. Tillvägagångssättet bör ha varit likartat i 1700-talets skolor, anpassat efter nivå. I trivialskolans sista klass, till exempel, skulle gossarna enligt skolordningen två gånger i veckan göra »versioner och imitationer» av de auktorer som lästes.¹⁵

För gymnasiet föreskrev skolordningen att eleverna också skulle ägna sig åt *progymnasmata*, retorikövningar med anor från antiken. Flera av dessa gav utrymme för att arbeta med affekter, exempelvis övningar i att lovprisa respektive smäda någon eller något, att tala för eller emot ett lagförslag; övningen i åskådlig beskrivning (*ekfras*) lärde ynglingarna att skapa *evidentia*, den egenskap som Quintilianus tillmätte så stor betydelse i uppväckandet av känslor.¹⁶ Gymnasister fick dessutom hålla orationer inför publik och kunde där skaffa erfarenheter av samspelet mellan talare och åhörare, bland annat på det emotionella planet. – Ett problem för undervisningshistorisk forskning är att komma åt den konkreta verkligheten i klassrummet, som naturligtvis inte alltid stämde med förordningarna. Mycket hängde bland annat på den enskilde lärarens förmåga. En inspirerande pedagog var tydligen Samuel Älf, lektor i värtalighet och poesi i Linköping, som enligt lärjungen Jacob Lindblom förmådde att visa vad som gjorde en text »så lifligt rörande, som ändamålet fordrade». Andra lärare däremot torde ha stannat vid mekaniskt plugg av Vossius figurer, som skulle ge Kellgren varaktig avsmak.¹⁷

Också när det gäller enskild undervisning måste vi räkna med stora variationer, men de pedagogiska grundprinciperna (som betydelsen av imitation och praktiska övningar) verkar ha varit desamma som i den offentliga skolan.¹⁸ Lärjungarna kunde vara söner till adelsmän, ofrälse ståndspersoner och förmögna borgare, eller på toppnivå rikets tronföljare. Ett exempel från Gustaf III:s uppfostran visar vilken vikt affekterna tillmättes i kronprinsens studier. Den trettonårige gossen brevväxlar 1759 med sin guvernör Carl Fredrik Scheffer om värtalighetens nödvändighet för en statsman. Läraren berättar för Gustaf om ett tal från Karl XII:s tid. Året var 1710, det militära läget var kritiskt och statskassan tom. Magnus Stenbock höll då en oration till Stockholms borgare för att vädja om pengar. Om han hade givit en naken bild av situationen, hade han sannolikt misslyckats. Men han talade som orator och lockade fram tårar ur allas ögon. För en statsman, fastslår Scheffer, består värtalighets-

konsten i vissa fall i att »lägga fram för människornas ögon illusioner ägnade att röra dem, gripa dem, förföra dem».¹⁹ Guvernörens ord ligger i linje med Quintilianus uppfattning.

Kvinnor i 1700-talets Sverige var med få undantag uteslutna från skolundervisning, och helt från universitetsstudier. Ändå, som Ann Öhrberg har visat, framträdde ett icke ringa antal kvinnor som retoriskt skickliga författare, bland annat med förmåga att arbeta med affekter.²⁰ Hur de tillägnade sig retoriska färdigheter är en svårutredd fråga. Flickor från högreståndsfamiljer hade ibland tillgång till brödernas informatorer; så skedde i viss mån för Hedvig Charlotta Nordenflycht. Av stor betydelse var praktisk skolning, genom konversationen i adliga salonger, genom brevskrivning hos både elit- och mellanskikt, som gav tillfällen att uttrycka och avhandla känslor; också här var imitation en central princip. Efterbildning bör ha spelat en avgörande roll även för de damer från medelståndsfamiljer som skildrade sorg eller glädje i begravnings- och bröllopsdikter; man lärde sig att skriva tillfällesdikt genom att umgås i en miljö där genren hade sin givna plats.²¹

Sammantaget är jag böjd att tro att affekterna under 1700-talets gång behöll sin roll inom formell och informell retorikundervisning, även om det är omöjligt att dra säkra generella slutsatser.

Medier i svenskt 1700-tal

Termen retorik var välbekant för 1700-talets svenskar, ofta med negativa förtecken i motsats till honnörsordet vältalighet. Termen *medier* är däremot främmande för 1700-talssvenskan och mig veterligen för samtida europeiska språk.²² En studie av medier i svenskt 1700-tal förutsätter därför att man problematiserar själva begreppet.

Som utgångspunkt för diskussionen väljer jag Peter Burkes *The Fabrication of Louis XIV* (1992). Burke undersöker politiska medier i tidigmodern tid, närmare bestämt hur en rad olika medier användes för att bygga upp bilden av Ludvig XIV i kampen för att etablera och legitimeras en enväldig monarki i Frankrike. Han utgår från en kommunikationsmodell: »who was saying what about Louis to whom, through what channels and codes, in what settings, with what intentions, and with what

effects». Medierna identifieras som »the channels and codes [...] of persuasion».²³ Formuleringen är dock glidande; Burkes exempel tyder på att han snarast avser »the channels of persuasion». Perspektivet är retoriskt, mediernas syfte är att åstadkomma *persuasio*. Burke räknar upp olika typer av medier: visuella, alltifrån målningar och statyer till medaljer, gravyrer och gobelänger; verbala, både muntliga, som predikningar och tal, och skriftliga, som poem, historieverk och tidskrifter; multimediahändelser som baletter, operor, hovfester; samt olika slags ritualer kring kungens person.²⁴

Burkes kommunikationsmodell och hans breda grepp över olika typer av medier tycks mig användbara också i studiet av svenskt 1700-tal. Dock behövs kompletteringar på skilda punkter. Ett försök till översikt över olika slags medier i 1700-talets Sverige skulle kunna se ut som följer: verbala medier, såväl muntliga (predikningar, offentliga tal, skvaller), som skriftliga – i det senare fallet bör man skilja mellan dels tryckta medier, till exempel allmänna kungörelser, tidningar och tidskrifter, pamfletter, dels handskriftscirkulerande texter;²⁵ visuella medier, som målningar, gravyrer, medaljer; auditiva medier, som visor, musik vid officiella högtider; och »multimediasködespel» som hovfester och operor. Listan kunde göras mycket längre, och kategorierna är inte vattentäta: predikningar och tal blev ofta tryckta, liksom visor, och de allmänna kungörelserna lästes upp i kyrkan,²⁶ medaljer använder både visuella och verbala uttrycksmedel, visor både auditiva och verbala medel.

Det är värt att reflektera över olika led i kommunikationsmodellen. Avsändaren är hos Burke tydligt inringad, en krets kring Ludvig XIV som systematiskt bygger upp bilden av kungen. Den som arbetar med svenskt 1700-tal konfronteras ofta med anonyma produkter, exempelvis i djungeln av politiska handskrifter eller av tryckta pamfletter. Problematiskt är inte minst mottagarledet. Det går ofta att utifrån bevarade texter och artefakter resonera sig fram till vilka målgrupper som avsågs, men den frågan måste skiljas från spørsmålet om vilka som var de faktiska, empiriska mottagarna och hur de reagerade. Där kan svårigheterna vara stora för exempelvis pressforskaren.

Perspektivet hos Burke är som sagt retoriskt, naturligt nog med tanke på hans undersökningsobjekt; mediernas mål är »persuasion». I ett brett 1700-talsperspektiv måste man räkna med att medier också kunde

vara kanaler för annat än övertalning. Forskaren kan ha glädje av att snegla på definitioner av nutida medier. *Nationalencyklopedin* (1994) definierar »media» eller »medier» som »kanaler för förmedling av information och underhållning», med en hänvisning till artikeln »massmedier». ²⁷ Både »information» och »underhållning» var relevanta mål också för 1700-talsmedier – information i till exempel nyhetstidningar, underhållning bland annat i folkböcker och skillingtryck. Även i det här fallet finns överlappningar mellan olika kategorier. En tidskrift kunde exempelvis förena didaktiskt budskap och underhållning. ²⁸ Och gränsen är ofta svävande mellan information och opinionsbildning.

Definitionen från Burke bör alltså breddas för att kunna tillämpas på svenska 1700-talsmedier: »channels of persuasion», men också »of information», »of entertainment». Utifrån denna bas kan vi ställa frågan om känslornas plats i 1700-talets medier. Spelade de en ny roll i förhållande till tidigare epoker? Vi måste först konstatera att känslorna inom vissa sektorer lyser med sin frånvaro. Ta en tidning som *Stockholms Wecko-Blad*, årgången 1771. Ett nummer består av två blad, det första, »Lärda Saker och Rön», inriktat på populärvetenskaplig, didaktiskt färgad information (en stående spalt har rubriken »Läkaren»), det andra, »Politie- och Commerce-Tidningar», med upplysningar för näringslivet (växelkurser, torgpriser, taxor) samt befolkningsstatistik. ²⁹

I den mån affekter förekommer i medierna, verkar de i många fall användas enligt traditionella mönster. I tidningar av *gazette*-typ som *Stockholms Post-Tidningar* är känslan frånvarande eller starkt kontrollerad uppifrån. Mediebilden av kungamakten byggs upp enligt samma *ancien régime*-mallar som Peter Burke iakttagit, genom tal, tillfällestryck, gravyrer, medaljer, äreportar, hovfester med mera, som skall väcka känslor av glädje eller sorg, av beundran och förundran. ³⁰ Var kan man tänkas finna någonting nytt? Jag skulle vilja föreslå några spår. Vad gäller politiska medier börjar nya sociala grupper ta till orda under tryckfrihetsåren 1766-72, och de piskar upp känslorna i sin kamp mot adelns privilegier, ett par decennier före Franska revolutionen. ³¹ Också inom religiösa medier kan man förvänta sig nya utvecklingar; problemet religion och känsla behandlas på annat ställe i denna volym, och jag avstår från att här ta upp det. Ett tredje, mer specifikt spår, kunde vara periodiska skrifter som inte utgavs av myndigheterna eller någon intressegrupp utan av en enskild

individ; här skulle det kunna finnas utrymme för nya former av känslouttryck.

Jag går nu över till att pröva relationerna mellan medier, retorik och känslor i tre textexempel, alla hämtade från tryckta medier åren 1771-72.

Royalistisk glädje 1771

Våren 1771 är det politiska läget extremt spänt i Sverige. Sedan flera år rasar ett mediekrig, där en av huvudfrågorna gäller kungamakt kontra riksdagsmakt. Nu har Adolf Fredrik plötsligt avlidit, och den nye kungens ställning är högst osäker. Rykten sprids att Gustaf III vill återinföra envælde, att han är nöjeslysten och slösaktig. Den 25-åriga kungens position försvagas av att han befinner sig utomlands, i Paris.

I detta läge rapporterar det franska sändebudet i Stockholm till sitt hov att »man», det vill säga den rojalistiska propagandan, har »låt it trycka och sprida bland publiken» utdrag ur två brev från Gustaf III, till kanslipresidenten Ekeblad och överstemarskalken Bielke (april 1771). Mycket riktigt återges extrakt ur kungens båda skrivelser i ett anonymt *Bref I från en Wän i Stockholm, til en Wän på Landet [...]* (Stockholm 1771, fyra sidor i kvartformat). En upplaga av »brevet» trycks även i Norrköping, som tvåsidigt flygblad. Rojalisten Gjørwell presenterar skriften i *Swea-Rikes Krönika* (en bilaga till hans tidning *Almänna Tidningar*) i april 1771. Gustaf III:s forne guvernör Scheffer, som befinner sig med honom i Paris, har sannolikt gett instruktioner för publiceringen.³²

Fiktiva brev har, som Ingemar Carlsson påpekar, gamla anor inom politisk litteratur, bland annat brev avsända från ett politiskt centrum till en god vän på landet; exempel kan ges från frihetstiden.³³ I »brevet» från 1771, daterat den 30 mars, handlar det om att vederlägga beskyllningarna mot kungen och framställa hans person i ljus dager. Målet är *persuasio*, och här är affekter ett medel. Hopp, glädje, entusiasm skall uttryckas i texten och väckas hos mottagaren. Brevet har drag av både deliberativ och lovprisande retorik.

Inledningen klargör den fiktiva situationen. Brevskrivaren i Stockholm informerar adressaten om senaste nytt. Vännen på landet har redan genom *Stockholms Post-Tidningar* fått den »glädjefulle och högst efter-

längtade» nyheten från Paris om kungens höga välmåga, men han är ännu inte bekant med det som i Stockholm är »ämnet af alla Samtal» och »ej utan glädjetårar kan omtalas», nämligen Gustaf III:s brev till Ekeblad och Bielke. Brevskrivaren och mottagaren placeras genast i en mediekontext (tidningen, samtalen), och känslösträngen slås an från första början (»glädjefulle», »glädjetårar»).

Så presenteras de båda breven, med citat och referat. Det första, till regeringschefen Ekeblad, dementerar ryktena om enväldestendenser. Det andra, till Bielke, högste ansvarig för hovet, desarmerar talet om flärd och slösaktighet; detta är textens kärna. Nästa parti inleds med ett direkt tilltal som engagerar adressaten: »Döm nu sjelf, min Wän, om wi hafwe orsak, at glädjas och hoppas.» Brevskrivaren räknar upp en rad förnuftsskäl som gör glädje och hopp befogade: kungens alla goda personliga egenskaper och politiska föresatser. (Man erinras om Vossius föreskrifter för hur affekter kan uppväckas genom att man använder vissa argument.) Brevet mynnar ut i en känsloladdad appell:

Huru skulle en sådan Konung, af det Svenska Folket, annorlunda kunna emottagas, än med öppna hjertan och en helig trohet. Komme fördenskull vår GUSTAF så snart i våra Armar, som desse wisseligen [= med säkerhet] skola bära och vårda Honom! Och hwad äge wi wäl kärare; eller hwad göres oss wäl bättre behof, i denna Tid, än en Konung af GUSTAFS Tänkesätt; med GUSTAFS Hjerta? Lefwe Han länge! Regere Han lycksaligt!

Här målas en panegyrisk bild av kärleksbandet mellan Gustaf och undersåtarna, med hjälp av utrop, frågor, parallella konstruktioner, upprepningar av namnet GUSTAF, med versaler. Pronomenet »wi, vår» skapar samhörighet. Folkets »hjertan» svarar mot Gustafs »Hjerta» (med stort H), undersåtarnas armar skall bära honom.

Sista stycket förflyttar så att säga läsaren till en metanivå. Brevskrivaren reflekterar över sitt eget skrivsätt:

Ursäkta, min Wän, dessa och flera utrop. De höra ej Brefstilen till: Jag wet det. Men jag har ej heller skrifwit detta Bref, wid det jämna sinnes lugn, som jag wanligtwis äger, då jag skrifwer til mine

Wänner. Hela min Sjal är upprörd, och liksom utom sig, hwadan ock mine uttryck, i detta Bref, äro deremot swarande. Ej under, de hafwa flutit av en warm känsla, av fri böjelse, och gladaste pligt emot en Konung, som tilhörer Oss med samma rättighet, som wi Honom.

Jaget ber om ursäkt för att han bryter mot *decorum* (ett centralt retoriskt krav): de många utropen passar inte brevstilen. Förklaringen är hans sinnesstämning – »upprörd, och liksom utom sig» – , han upplever verkligen det han skriver. Brevskrivarens trovärdighet, hans *ethos*, stärks, och känslointensiteten höjs ytterligare.

Några reflexioner avslutningsvis. De retoriska figurerna i det citerade stycket (utrop etc.) hörde hemma i den »höga» stilen. En brevställare i den franska aristokratiska traditionen, översatt till svenska 1755, bannlyser uttryckligen sådana figurer från brevstilen.³⁴ Å andra sidan bör de många exklamationerna ha känts välbekanta för de läsare som var förtrogna med den nya sentimentala romanen i Richardsons eller Rousseaus tappning. Ett kännetecken för den gustavianska propagandan och Gustaf III:s egen vältalighet är den höga känslotemperaturen, med »hjärta» som nyckelord. Sven Delblanc ser här ett samband med tidens passionspsykologi.³⁵ Kanske har något av den nya känslösamma stilen smittat av sig på den rojalistiska propagandan.

Ofrälse indignation 1771

Vi går fram något halvår i tiden. Kungen är hemkommen, en riksdag pågår, den politiska splittringen är maximal. Högst på dagordningen står en annan av tidens stridsfrågor: adelns privilegier. Radikala ofrälse grupper ifrågasätter adelns ensamrätt till högre civila och militära ämbeten – krav som hotar själva ståndssamhället.³⁶ I september utkommer en anonym pamflett, *Den Ofrälse Soldaten*, som brännmärker adliga officerares övergrepp mot meniga soldater (Stockholm 1771, 15 sidor i kvartformat). Skriften väcker en våg av indignation, den går ut i två upplagor om totalt 3 000 exemplar, en hög siffra. Författaren visar sig vara Lars Anders Chierlin, 32-årig stadsmathematicus och lärare vid naviga-

tionsskolan, efter flerårig militär tjänstgöring i flottan. Chierlin blir åtalad för pamfletten; i kraft av offentlighetsprincipen utges rättegångsprotokollen, vilket ytterligare spår på intresset.³⁷

Också *Den Ofrälse Soldaten* har formen av ett brev. Fiktionen är att en gammal underofficer, Carl Eric Saktmodig, skriver till sin brorson för att avråda honom från att välja soldatbanan: villkoren är omänskliga, lönen usel, och möjligheterna till avancemang obefintliga eftersom officersposter är reserverade för adeln. Pamfletten innehåller samtidigt en indirekt uppmaning till riksdagen att arbeta för att högre ämbeten skall öppnas för ofrälse. Det handlar alltså om deliberativ retorik, samt även om domstolsretorik: adliga officerare, som kollektiv, sitter på de anklagades bänk. Också här ett målet *persuasio* och affekter ett medel. Den känsla som dominerar är indignation.

Underofficern går etapp för etapp igenom den tillvaro som väntar brorsonen om denne söker sig till hans regemente. Det börjar med värvningen:

Will du ock intet med godo *Capitulera*, torde hända at Adelige *Officeraren* låter Profossen hantera dig, som Ofrälseman, wärre än i det grofwaste och hedniska slafwerie, låter bakbinda dig och på bara kroppen prygla, så benen må bräckas och blodet strömwis förrinna; och [för] at, under alt detta, förekomma dit ropande och skri, lägga dig en fördömelig kaffe i munnen, med flere dylike omänskligheter som här torde på en fri Medborgare utöfwas, tils han för en ringa påtrugad penning, säljer sin ädlaste Frihet.³⁸

För att levandegöra adelns barbariska metoder tillgriper Chierlin den åskådliga beskrivningen. Vi får se profossen (den person som verkställde kroppsstraff) bakbinda rekryten och prygla honom på bara kroppen, vi ser »blodet strömwis förrinna» och kavlen läggas i ynglingens mun. Chierlin hade varit elev vid Linköpings gymnasium (tydligt någon tid innan Samuel Älf tillträdde som lektor i värtalighet), och han kan där ha övat sig att skapa *evidentia*. Han kan där också ha lärt sig tekniken att använda jämförelser när man vill »förstora» det man talar om: »wärre än i det grofwaste och hedniska slafwerie». Också alliteration tillgrips, ett verkningsfullt medel vid högläsning: »benen ... bräckas ... blodet». Den

åskådliga beskrivningen eskalerar i en senare etapp på soldatens bana, då »den olyckliga människans kropp, måste af Fältskärerne omlagas, kjöttknölarne, som på ryggen fasel[igen] swullnat, uppskjäras och de Stockade blodlefrar knippetals uttagas».³⁹

Chierlin skildrar medkännande den ofrälse underofficeren, som »med all sin skickelighet skal gråna under Korsgewäret». Mot detta ställs den ironiska beskrivningen av »den Adelige Herren», som »födes til werlden med fullkomlig *merite* och skickelighet, samt således är i kolten färdig at emottaga öfwerbefäl til at anföra Soldater emot Rikets fjender».⁴⁰ Chierlin arbetar med beprövade – och effektiva – retoriska grepp.

Nytt i *Den Ofrälse Soldaten* är det ideologiska budskapet. I det första citatet ovan möter vi honnörsorden »en fri Medborgare», »sin ädlaste Frihet», uttryck som gör orättfärdigheten i behandlingen av rekryten än mer upprörande. Soldaten är inte bara undersåte utan en medborgare med *rättigheter*. Uttrycken »fri Medborgare» och »fri Svensk man» återkommer flera gånger i texten. Underofficeren uppmanar sin brorson att »förnuftigt värdera de Rättigheter [vilka] dig däremot som fri Ledamot i Samhället odisputabelt tilhöra».⁴¹ Mot dessa rättigheter förbryter sig adliga officerare. Sakernas tillstånd måste ändras.

Ett fruntimmers tårar 1772

Ett år senare, under hösten 1772, utgavs i Stockholm en tidskrift med titeln *Brefwäxling Emellan Twänne Fruntimmer, Den ena i Stockholm Och Den andra på Landet [...]*⁴² – återigen brev mellan huvudstaden och landet, men denna gång mellan kvinnliga, inte manliga vänner. Vid jul 1772 hade 24 nummer utkommit, vilket vart och ett bestod av fyra sidor i kvartformat. (Fortsättningar följde 1773 under andra titlar, men jag begränsar analysen till sviten från 1772.) Författaren har identifierats som en kvinna, Catharina Ahlgren, 38 år, ofrälse liksom Chierlin, ensamstående efter skilsmässan från löjtnant Ekerman, med fyra barn att försörja. Hon kom från ett förmöget medelståndshem men hade sjunkit i fattigdom. Författarskapet bör ha varit ett sätt för henne att skaffa inkomster. Om Catharina Ahlgren och hennes tidskrift har Margareta Björkman skrivit en kommande monografi.⁴³

Brefwäxling Emellan Twänne Fruntimmer kan beskrivas som en korsning mellan två genrer, essätidskriften av *Spectator*- eller *Argus*-typ och den sentimentala brevromanen. Från essätidskriften känner vi igen greppet med en auktor – »Argus» hos Dalin, »Adelaide» hos Ahlgren – som kommenterar samtida seder, växlar fritt från ett ämne till ett annat och lägger in andra texter i sin egen. En blinkning till *Argus* finns i slutet av svitens sista nummer när Adelaide typografiskt åskådligt »kasta[r sin] penna».⁴⁴ Från brevromanen igenkänns den fiktiva korrespondensen under en längre tidsperiod (inte som i de förra exemplen ett enskilt polemiskt »brev» som eventuellt framkallade »svar»). Kvinnan i Stockholm, Adelaide, skriver brev till sin väninna på landet, Selima. Till Selima sänder Adelaide också andra texter, ofta brev från sig själv och andra, men även dikter samt inte minst avsnitt ur romanen *Det olyckliga Fruntimret, eller Elisabeth Windhams bedröfweliga öden*, ett slags följetong som tycks vara översatt från engelska eller franska och som inte blir avslutad inom sviten 1772. Man kan anta att Ahlgren lärt sig att skriva bland annat genom omfattande läsning av samtida litteratur.

Dalins *Argus* är gärna didaktisk, men det finns en munter grundton hos honom. Utmärkande för Adelaide är det känslösamma tonläget. Det är glada nyheter som hon meddelar i tidskriftens första nummer: tack vare en okänd välgörare har hennes tidigare olyckor plötsligt vänts till lycka. Men tonen är allvarsam. Adelaide lovprisar vänskapen, det som förenar henne med den »oförlikneliga» adressaten:

. wänskap! Ack heliga namn! . . . O dyra namn! Så litet kändt i vårt tidewarf! . . . hwilken hugnad för oss sjelfwa, hwilken belöning! hwilken wällust at smaka den inom oss, om jag skrefwe tusende bref, blandas altid wänskapen, såsom dygdens rikaste frugt, däribland, wänskap, kärlek och dygd är dess endaste syftemål . . .⁴⁵

Exklamationer är högfrekventa, liksom ett annat av den känslösamma stilens kännetecken, de berömda punkterna, *points de suspension*, i varierande antal (här upp till sex).⁴⁶ Från vänskapen med den kvinnliga adressaten går Adelaide över till sin tacksamhet mot den okände manlige välgöraren. Återigen exklamationer och punkter, och nu även tårar: ». Mina tacksamhets tårar bära största witnesbördet om min ärkändsla . . . Ack!

om jag finge se honom! . . . Ack om jag finge kalla honom min Far! kasta mig för hans fötter! omfamna hans knän, och med mina små barn, wälsigna hans fotspår! . . . » Numret avslutas med att brevskriverskan är »så rörd, at jag ej kan skrifwa mera», ett exempel på den sentimentala »outsäglighets»-toposen.⁴⁷

Känslan i det första citatet håller sig på ett abstrakt plan. I det andra citatet talas det om att kasta sig för välgörarens fötter och omfamna hans knän, men det rör sig om emblematiska, stereotypa uttryck. I Adelaires egna texter finns mycket lite av åskådlig beskrivning. Om adressaten Selima vet vi att hon bor på landet, har man och barn, är ett mönster av alla dygder och »hela sit Köns prydnad».⁴⁸ Gestalten förblir svårgripbar, och kommunikationen är dessutom enkelriktad eftersom Selima i sviten 1772 aldrig svarar på Adelaires brev. Åskådliga beskrivningar förekommer däremot i den inlagda romanen om den olyckliga fru Windham, och där kan det bli patetiska tablåer, med händer och ögon som lyfts till himmelen.

Adelaires val av ämnen begränsar sig ingalunda till privatsfären. Hon har ett socialt patos, ett engagemang för olyckliga kvinnor – änkor, »wärnlösa Fruntimer».⁴⁹ Hon är en ivrig försvarare av den etablerade religionen och en hängiven rojalist. Det senare visar sig redan i svitens tredje nummer, ett brev till Selima daterat 21 mars 1771, alltså samma månad som det fiktiva rojalistiska brevet vi tidigare diskuterat. Situationen är densamma i båda texter, väntan på monarkens hemkomst, och Adelaide träffar den rätta hänförda tonen, som ju är naturlig för henne:

Wårt samtal handlade endast om den oförliknelige Konung GUSTAF. . . . [...] våra hjertans rörelser, af wördnad, förundran och kärlek för hans dyrbara Person . . . våra wälsignelser . . . Wårt glada hopp om vår tilkommande sällhet . . . Ack! hwilken glädje at få nedlägga våra hjertan för hans fötter [...].⁵⁰

Från propagandatexten 1771 känner vi igen glädje, hopp, kärlek, »hjer-tan». En skillnad är dock att Adelaires brev utgavs på hösten 1772, då Gustaf III framstod som segrare efter statsvälvningen i augusti. Adelaide sällar sig till hyllningskören.

Adelaide förflyttar sig ibland till en metanivå där hon kommenterar det egna skrivandet (något vi också sett i den rojalistiska texten 1771). Mot slutet av sviten börjar en mansperson, Herr Altid Ömhjertad, uppvakta henne med brev. Han anmärker att hennes »skrif-art» i tidskriftens första nummer, med de många avbrutna meningarna, skulle synas »något flygtig och ostadig» om den kommit från en man; förklaringen måste vara att Adelaides hjärta var »så rört, af sorgsna känslor», att hon »hastigt flygta[de] från et ämne til et annat». Herr Ömhjertad gör alltså en könsbunden uppdelning: av en man kan det förväntas att han är »stadig» och håller sig till språkliga normer; en kvinna däremot är emotionell, vilket förklarar hennes avsteg från normerna.⁵¹ I sitt svar avstår Adelaide från att explicit ta upp frågan om manligt respektive kvinnligt skrivande, men hon preciserar sin egen skrivsituation:

Jag har aldrig skrifwit til den wördnadswärda *Selima*, utan at wara i en slags transport, och som mina första bref äro *originaler* til de som där stå nämnda, har jag däruti ingen ting welat ändra; utom dess [=dessutom], när jag skrifwer i ömma ämnen, som uppfylla min själ, händer merendels at tårar blanda sig med bläcket, så at jag måste göra distance, där någon tår faller, och aldenstund jag aldrig kan skrifwa om, hwad jag en gång lagt på papperet, nödgas jag låta det wara.⁵²

Adelaide blir ovanligt konkret i sin beskrivning av skrivprocessen. Det är hennes tårar som skapar mellanrum på papperet, och eftersom hon aldrig skriver om sina texter förblir dessa i sitt ursprungliga skick, med hastigt avbrutna meningar. Hon skriver alltid till *Selima* »i en slags *transport*» (det påminner om den rojalistiske brevskrivaren 1771: »liksom utom sig»), men därtill är hennes brev »*originaler*», direkta uttryck för hennes känsla. Adelaide tillägger att hon aldrig lärt sig några regler för skrivandet eller läsandet: »all ting är hos mig blotta naturen, lika som de små wilda blomstren i skogen». Här finns ett anspråk på autenticitet och naturlighet. Men samtidigt påpekar Adelaide att felet i hennes brev beror på att hon aldrig haft möjlighet att förkovra sig som skribent, att hon saknat »lärdom», »upmuntran» och »rådgifware».⁵³ Kommentaren antyder en annan förklaring än hos Herr Ömhjertad till skillnaden mellan

manligt och kvinnligt skrivande: bristen på skolning hos kvinnor.

Jämförelsen med den rojalistiska texten från 1771 kan hjälpa oss att sätta fingret på det som är nytt hos Ahlgren. I det förra fallet är känslan ett instrument; målet är att skapa entusiasm för kungen. Hos Ahlgren kan känslan vara instrumentell, som i hennes kungahyllningar, men den är sig överallt lik, ständigt på samma höga nivå, och den tycks ofta bli ett mål i sig. Syftet verkar vara att skapa en emotionell gemenskap mellan Adelaide och den kvinnliga läsekretsen. Men där fanns också en annan målsättning, den kommersiella. Vi påminns om detta i de »kungörelser» som då och då avslutar tidskriftsnumren, med uppgifter om pris och försäljningsställe – Stolpes boklåda – och om andra skrifter till salu hos Stolpe.⁵⁴ Adelaides tårar var också underhållning på bokmarknaden.

HÄNDER NÅGOT NYTT med känslan i 1700-talets svenska medier? Av mina stickprov att döma kan svaret vara både nej och ja. I de båda exemplen på politiska medier används affekter – trots motsatta ideologiska förtecken – på traditionellt retoriskt vis, som medel för att uppnå ett mål, som vapen i maktkampen. Nytt i fallet *Den Ofrälse Soldaten* är att underprivilegierade grupper i kraft av tryckfrihetsförordningen 1766 deltar i mediestriden på samma villkor som de traditionella eliterna.

Hos den kvinnliga tidskriftutgivaren däremot tenderar känslan bli ett självändamål. Texten präglas nästan genomgående av ett högt affektläge⁵⁵ – tvärt emot Quintilianus rekommendation att affekten inte skall vara för länge. Catharina Ahlgrens *Brefväxling Emellan Twänne Fruntimmer* är ett tidigt svenskspråkigt exempel på en framväxande 1700-tals sentimentalitet, ett par år före Goethes Werther och något decennium före Thorilds och Lidners genombrott.

För värdefull hjälp under arbetets gång tackar jag varmt Bo Bennich-Björkman, Uppsala, Margareta Björkman, Mälardalens högskola, Anna Cullbed, Uppsala, Ingeborg Nordin Hennel, Stockholm, Sigurður Pétursson, Reykjavík, samt Ann Öhrberg, Uppsala.

I Quintilianus, *The Orator's Education*, ed. and transl. Donald A. Russell, Loeb Classical Library, Cambridge Mass. & London 2001, III (Books 6-8), 6.2.3, s. 46-47. De relevanta avsnitten om affekter i bok 6 finns delvis översatta till svenska i Quintilianus, *Den fulländade talaren*, övers. Bengt Ellenberger, Stockholm 2002. Om affekterna hos Quintilianus se t.ex. Brian Vickers, *In Defence of Rhetoric*, Oxford 1988, s. 76-80. – Quintilianus diskuterar relationen mellan *pathos* (*adfectus*) och *ethos* (*mores*), 6.2.8 ff.

2 6.2.5-6, 2001 s. 46-49: »Probationes enim efficiant sane ut causam nostram meliorem esse iudices putent, adfectus praestant ut etiam velint; sed id quod volunt credunt quoque. [...] ita omnem veritatis inquirendae rationem iudex omittit occupatus adfectibus: aestu fertur et velut rapido flumine obsequitur.»

3 6.2.28, 2001 s. 58-59: »Primum est igitur ut apud nos valeant ea quae valere apud iudicem volumus, adficiamurque antequam adficere conemur.»

4 6.2.29-35, 2001 s. 58-63. Om *enargeia* (*evidentia*) se t.ex. Vickers 1988 s. 79.

5 6.1.27-28, 2001 s. 30-33: »in qua si moramur, fatigatur lacrimis auditor et requiescit et ab illo quem ceperat impetu ad rationem redit. Non patiamur igitur frigescere hoc opus, et adfectum cum ad summum perduxerimus relinquamus, nec speremus fore ut aliena mala quisquam diu ploret [...]»

6 Gerhardus Johannes Vossius, *Elementa rhetorica eller Retorikens grunder*, översatt och utgiven av Stina Hansson, Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universi-

tet, Meddelanden nr 5, Göteborg 1990. – 1700-talsupplagor: Av den utförliga versionen har jag sett två utgåvor, en på latin, Stockholm 1707, och en på svenska, Stockholm 1732 – båda upptagna i databasen Svensk bibliografi 1700-1829, SBI7. Av den korta versionen upptar SBI7 åtta upplagor, sex på latin, två på svenska; den tidigaste (på latin) är tryckt i Göteborg 1702; övriga sju upplagor är tryckta och förlagda hos J.L. Horrn far och son (J.L. Horrn d.ä., Stockholm 1728, 1738; J.L. Horrn d.y., Västerås från 1751), som tar över marknaden under andra hälften av 1700-talet. Tack till Bo Bennich-Björkman som hjälpt mig att reda ut Horrn-upplagorna. – Stina Hanssons uppgift i Vossius 1990 s. 42-43 att utrensningarna gäller generellt för upplagorna från 1674 till 1830 behöver justeras.

7 Gerhard. Joh. Vossii *Elementa rhetorica* [...], Stockholm 1732, s. 13-14 (utförlig version); Västerås 1770, s. II-12 (kort version). Vossius 1990, s. 12.

8 Stockholm 1732, s. 14. Vossius 1990, s. 12.

9 Se Stina Hansson i Vossius 1990, s. 42. 10 Stockholm 1732, s. 75; Västerås 1770, s. 56. Vossius 1990, s. 35.

11 1724 års skolordning, i B.R. Hall (utg.), *Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561-1905*, Årsböcker i svensk undervisningshistoria, 7, Lund 1922, s. 43.

12 Om svensk skol- och universitetsundervisning i retorik se t.ex. Carina Burman, *Vältalaren Johan Henric Kellgren*, diss., Uppsala 1988, s. 30-48. Om betydelsen av praktiska övningar och imitatio se t.ex. Stina Hansson, *Svensk brevskrivning. Teori och tillämpning*, Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet, 18, Göteborg 1988; Marie-Christine Skuncke, *Gustaf III – Det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska fostran*, Stockholm 1993, s. 129-133; Stina

Hansson (red.), *Progymnasmat. Retorikens bortglömda text- och tankeform*, Åstorp 2003.

13 Hall 1922, s. 47-48.

14 Hansson 1988, s. 32, samt Hansson, »Brevskrivning och progymnasmat. Exemplet Achrelius», i Hansson 2003, s. 224 (Achrelius brevundervisning utgavs i Åbo 1689).

15 Hall 1922 s. 43; Quintus Curtius ingår bland författarna på gymnasienivå, *ibid.* s. 47.

16 Hall 1922 s. 47. Om *progymnasmat* se Hansson 2003, särskilt presentationen av olika övningar i Stina Hanssons »Prolog», s. 13-17, samt hennes genomgång av skolordningarna, s. 175-176. Per-Johan Ödman observerar att det finns få konkreta belägg för förekomsten av *progymnasmat* i skolorna, men att det verkar vara »en tradition som blivit så självklar att den inte ens behöver verbaliseras», en »immanent pedagogik»: »Progymnasmat på lärdoms skolor i Sverige, Finland och Estland 1610-1814», i Hansson 2003, s. 217-218.

17 Jacob Lindblom, åminnelsetal över Samuel Älf, Linköping 1799, citerat efter Torkel Stålmarek, *Jacob Wallenberg. Ostindiefarare/Präst/Författare*, Stockholm 1995, s. 14. Om Kellgren och Vossius se Burman 1988, s. 31, 199.

18 Se Skuncke 1993, s. 135, samt Stina Hansson, »Privatundervisning och progymnasmat – två nedslag», i Hansson 2003, s. 230-237.

19 Carl Fredrik Scheffer till prins Gustaf, 26/5 1759, tryckt i [C.F. Scheffer], *Commerce épistolaire entre un jeune prince et son gouverneur*, Stockholm 1771, s. 82-87 (»mettre devant les yeux des hommes des illusions propres à les émouvoir, à les toucher, à les séduire», s. 82); se Skuncke 1993, s. 240.

20 Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*, diss. Uppsala, Hedemora 2001, *passim*.

21 Se Stina Hansson, *Salongsretorik. Beata Rosenbane (1638-74), hennes övningsböcker och den klassiska retoriken*, Skrifter utgivna av

Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet, 25, Göteborg 1993, samt Öhrberg 2001, s. 41-47, kap. II:2-3, s. 276.

22 Om »retorik» se t.ex. Skuncke 1993, s. 15-16. Den nutida betydelsen av »medier» saknas ännu i SAOB:s artikel »medium» från 1945.

23 Peter Burke, *The Fabrication of Louis XIV*, New Haven & London 1992, s. 13.

24 Burke 1992, s. 15-18 (kap. »Persuasion»).

25 För ett försök att systematisera muntliga och skriftliga verbala medier i 1700-talets Frankrike se Robert Darnton, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, New York & London 1995, s. 188-191. Om skvaller i svensk politisk kultur se Karin Sennfelt, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, diss. Uppsala, Hedemora 2001.

26 Om allmänna kungörelser se Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, diss., Lund 2001.

27 *Nationalencyklopedien*, 13, Höganäs 1994, s. 199 (»media»), 205 (»medier»).

28 Jfr t.ex. Ingemar Oscarsson om essätidsskrifter, »Med tryckfrihet som tidig tradition (1732-1809)», i *Den svenska pressens historia*, 1, red. Karl Erik Gustafsson & Per Rydén, Stockholm 2000, s. 100 ff.

29 *Stockholms Wecko-Blad* 1771. Jfr Bernhard Lundstedt, *Sveriges periodiska litteratur. Bibliografi*, 1, Stockholm 1895, s. 30, samt Oscarsson 2000, s. 213.

30 Se t.ex. Skuncke 1993, s. 69-82, 97-115; Mikael Alm, *Kungörelse i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772-1809*, diss. Uppsala, Stockholm 2002.

31 Se t.ex. Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766-1772*, Stockholm & Helsingfors 2003.

32 *Bref Ifrån en Wän i Stockholm, til en Wän på Landet, Angående de ifrån Hans Kongl. Maj:t Med Fändriken Herr Liljeborn nyligast hembragte Tidningar*, Stockholm 1771. Om bakgrund, tendens och spridning se Skuncke,

»Medier, mutor och nätverk», i Skuncke & Tandefelt 2003, s. 274-275.

33 Se Ingemar Carlsson, *Olof Dalin och den politiska propagandan inför »lilla ofreden»*, diss., Lund 1966, s. 102-104.

34 La Serre, *Le secrétaire à la mode*, 1641, på svenska *Anvisning til rätta och tydeliga brefs stäl- lande*, 1755, enligt Hansson 1988, s. 49.

35 Se Sven Delblanc, *Åra och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur*, diss. Uppsala, Stockholm 1965, s. 190-192, 225-227; Skuncke 1993, s. 269-270, 277-278.

36 Om det politiska läget och mediedebatten se Skuncke, »Medier, mutor och nätverk», i Skuncke & Tandefelt 2003, med referenser.

37 [Lars Anders Chierlin], *Den Ofrälse Soldaten, Eller En gammal Under-Officerares Swar, Til Sin Brors-Son, Om Soldate-Lefnaden*, Stockholm 1771. Om Lars Anders Chierlin (1739-1821) se Hj. Lindeberg i *Svenskt biografiskt lexikon*, 8, 1929, s. 443-447. Om *Den Ofrälse Soldaten* se t.ex. P.J. Edler, *Om börd och befördran under frihetstiden*, diss. Lund, Stockholm 1915, s. 89, 152 ff., Magdalena Hellquist, »Och kunde den åtalade icke erinra sig... Kring ett tryckfrihetsmål och Brings notiser därom», *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 53, 1966, s. 74-79, samt Anders Burius, *Ömhet om fribeten. Studier i fribetstidens censurpolitik*, diss., Uppsala 1984, s. 323-324.

38 Chierlin 1771, s. 4 (»capitulera»: ingå avtal om värvning).

39 s. 5.

40 s. 13.

41 s. 9.

42 [Catharina Ahlgren], *Brefväxling Emellan Twänne Fruntimmer, Den ena i Stockholm Och Den andra på Landet I Åtskillige blandade Ämnen*, Stockholm 1772. Lundstedt 1895, s. 81.

43 Om Catharina Ahlgren (1734- ?) och hennes tidskrift se Margareta Berger, *Äntligen ord från qvinnobopen! Om kvinnopress under 1700-talet*, Stockholm 1984, s. 27-32, 51-58; Lisbeth Larsson, »Min kiära Syster och oförläpnelige Wän! Om 1700-talets svenska press och dess fruntimmerstidskrifter», i

Nordisk kvinnolitteraturhistoria, I, red. Elisabeth Möller Jensen, Eva Hættner Aurelius & Anne-Marie Mai, Höganäs 1993, s. 434-438; Oscarsson 2000, s. 181; Margareta Björkman, *Catharina Ahlgren – Ett skrivande fruntimmer i 1700-talets Sverige*, under publicering på Atlantis förlag, Stockholm. Om Ahlgren som översättare har Margareta Björkman bl.a. skrivit »The Use of Translations. Catharina Ahlgren, Literary Intermediary in Late 18th Century Sweden», i *La Traduction des langues modernes au XVIIIe siècle ou »La dernière chemise de l'amour»*, réd. Annie Rivara, Paris 2002, s. 139-158.

44 Essätidskrifter: jfr Oscarsson 2000, s. 101-102. Sista numret av *Then Swänska Argus* 1734 (nr 52). Ahlgren 1772, s. 96.

45 Ahlgren 1772, s. 2. Citeras av Lisbeth Larsson, som menar att texten skapar »ett alldeles eget, avskilt, kvinnligt rum av högstämmd känslsamhet, ren vänskap och innerlig kärlek», 1993 s. 435 f. Om vänskapskult på 1700-talet se *Ljuva möten och ömma samtal. Om kärlek och vänskap på 1700-talet*, red. Valborg Lindgärde & Elisabeth Mansén, Stockholm 1999, särskilt Jakob Christensson, »Kärlek eller vänskap? En gustaviansk lexikografs slutliga ståndpunkt», s. 259-279. För en undersökning ur queer-perspektiv om relationer mellan kvinnor på 1700-talet se Angela Steidele, *»Als wenn Du mein Geliebter wärest.» Liebe und Begehren zwischen Frauen in der deutschsprachigen Literatur 1750-1850*, Stuttgart 2003.

46 Om den känslsamma stilen se t.ex. Gunnar Svanfeldt, *Posten 1768-1769 och dess författare*, diss., Uppsala 1937, s. 298 ff., Horace Engdahl, *Den romantiska texten*, diss., Stockholm 1986, s. 120 f.

47 Ahlgren 1772, s. 4. Outsäglighet: jfr Anna Cullhed, »Tärarna och orden. Bengt Lidners 'Till min mors skugga'», i *Poetiska världar. 33 studier tillägnade Bengt Landgren*, red. Håkan Möller m.fl., Stockholm/Stehag 2002, s. 85-86.

48 Ahlgren 1772, s. 16. Om bristen på åskådlig beskrivning jfr Mats Malm, *Textens auktoritet. De första svenska romanernas villkor*, Stockholm/Stehag 2001.

49 Ahlgren 1772, s. 47. Jfr Berger 1984, s. 29, samt Öhrberg 2001, s. 248, 362: kvinnopolitiskt inlägg i tidskriftens andra svit, 1773.

50 Ahlgren 1772, s. 9.

51 Ahlgren 1772, s. 71. Jfr Larsson 1993, s. 436 f. Om manligt / kvinnligt skrivande jfr Hansson 1988, s. 57-58, samt Öhrberg 2001, s. 152-154.

52 Ahlgren 1772, s. 73.

53 Ibid.

54 »Kungörelser», t.ex. s. 28, 56.

55 Jfr Otto Fischer, »Uttryck och förståelse. Thorilds 'Passionerna'», i *Poetiska världar* 2002, s. 75.

Känsla och sinnlighet skilda från sinnen: om den estetiska intresselöshetens grunder

Mats Malm

FÖRE ESTETIKEN VAR RETORIKEN, så brukar man gärna se på saken.¹ Och att estetiken vidgar konstens möjligheter i förhållande till retoriken brukar alla kunna enas om. Retoriken får alltså representera det begränsade paradigmet medan estetiken blir öppningen till nya möjligheter och hela romantikens omvälvning (i svensk litteraturhistoria förkroppsligas motsättningen kanske tydligast i bilden av bakåtsträvande gustavianer gentemot en Thorild eller en Almqvist). Men jag skulle vilja påminna om att retoriken inte bara saknade estetikens möjligheter, utan också bar med sig dess raka motsats: en hotbild som kunde leda till direkta avståndstaganden från känsla och sinnlighet i poesin. Ser man saken ur det perspektivet, blir frågan om inte den framväxande estetiken hade ett påtagligt motstånd att hantera.

Termen *estetik* myntades 1735 av Alexander Gottlieb Baumgarten, i slutet av hans *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus*. Där griper han tillbaka på de klassiska filosofernas och kyrkofädernas indelning mellan *aistheta* och *noeta*, där det senare begrips genom det rent abstrakta intellektet medan det förra förmedlas genom sinnesintryck, det vill säga *phantasmata*. Redan här är själva utgångspunkten att det estetiska baseras på en lägre och grövre varseblivning än det intellektuella förståndets.² Detta är välbekant, estetiken möjliggör alltså bejakandet av känslan genom att lyfta fram de kroppsliga sinnen. Det var förvisso en nyhet, men kanske bör man se det som att det inte bara var en ny upptäckt utan i praktiken utgjorde en grundläggande omvälvning av tidigare försanthållanden. Det skulle innebära att 1700-talets diskussioner av estetiken, fantasin, känselsinnet och känslorna förs inte som nya idéer i allmänhet, utan som nya i direkt konflikt med gamla.

Om detta stämmer, skulle estetikens framväxt få betraktas som en serie – offensiva eller defensiva – omförhandlingar av centrala kategorier. I första hand skall jag kort teckna motbilden, en föreställning om »det liderliga språket» som står i direkt kontrast till estetiken, därefter skall jag söka precisera några aspekter av förhandlingarna mellan denna gamla föreställning och den nya. Centralt blir där utvecklingen av kriteriet »intresselöst välbehag», *interesseloses Wohlgefallen* med Immanuel Kants inflytelserika formulering.

Det liderliga språket

Inom den retoriska traditionen uttrycks i regel en stark optimism inför språkets möjligheter. Det är en självklarhet, retoriken handlar ju om att ta vara på just möjligheterna. Men det som inte syns lika tydligt är att föreställningen om språkets makt också för med sig en rädsla att bli utsatt för just den makten. Denna rädsla ligger som en underström i traditionen, den formuleras inte explicit så ofta men den verkar ingå i det allmänna medvetandet. Föreställningskomplexet tilldelar språket kropp, och därmed sammanfaller egentligen de retoriska dygderna med individuell dygd. Omvänt blir språklig last det samma som kroppslig last. Så här säger Quintilianus om saken:

Friska kroppar, stärkta av gott blodomlopp och övning, får av det som ger dem styrka också sitt utseende. De har [sund] färg, är fasta och har framträdande muskler. Men om man polerar, färgar/förställer och smyckar dem på kvinnligt vis blir de, genom själva omsorgen som lagts på utseendet, motbjudande. En passande och nobel utstyrsel ger människor auktoritet, som den grekiska versen intygar, men en feminin och överdådig utstyrsel pryder inte kroppen, däremot avslöjar den sinnelaget. På samma sätt förkvinnligar den skinande och färgstarka elocutio själva sakerna som kläs i denna dräkt av ord [...] Man skall gripa sig an eloquentia med större mod. Om hon är sund i hela kroppen, kommer hon inte att tycka att hon behöver bekymra sig om att putsa naglarna och sätta upp håret.³

Här får alltså språket inte en utan två kvinnliga kroppar: *Elocutio*, den sköna språkliga framställningen, är sminkad, utstyrd, falsk och frestande. Vid sidan av henne får vi se den fysiska gestalten av *Eloquentia*, vältaligheten i sin helhet inkluderande argument, ämnesval, den goda saken: sund och enkel. Och den atletiske och asketiske talaren låter sig inte förledas av *Elocutio* utan väljer den sunda *Eloquentia*.

Bakgrunden till denna närmast ikonografiska bild är den antika debatten om asianism och atticism. Atticisterna var ju de kärva, filosofiskt lagda talarna som inte brydde sig om att göra framställningen alltför behaglig, och asianerna var de som kritiserades för att bara vara intresserade av den sköna och njutbara formen. Debatten var hela tiden aktuell i Rom: Cicero blev anklagad för att vara asian, och han försvarade sig givetvis genom att anklaga andra för att vara asianer. Asianismen överdriver alltså *elocutio* och blir praktiskt taget innehållslös, bara inriktad på språkliga njutningsmedel och affekter – enligt kritikerna. Man kunde kalla det ett slags språklig sexualskräck, och dess makt skall inte underskattas. Nyckelordet är *effeminatus*, förkvinningad. Andra ord som hör dit är *libido* och *voluptas*, det vill säga allt liderligt. Förkvinningad är den man som inte uppfyller de högt moraliska manliga kraven utan ägnar sig åt utsävningar: kroppsliga eller språkliga. Mannen kan alltså bli smittad av denna sorts kvinnlighet, och bli mer och mer korrumpad. Därför är det så viktigt att skydda skolpojarna från umgänge med det fördärliga språket. Som Quintilianus framhåller får de inte »fångas av nutidens lustfyllda blomster och förledas av depraverad begärlighet».⁴ Språket har kropp, och språk är moral. I jämförelse med asianismens språkliga koketterier och nippertipper, framstår då den alltför torftiga men ändå rekordliga atticismen som betydligt mer hedervärd.

Man kan förstås uppfatta detta helt enkelt som två stilideal, vart och ett med sina företrädare. Men det är mer än så, för motståndet mot asianismen bottnar i en ren skräck för vad man kan kalla »det liderliga språket». Utgångspunkten är att talaren inte kan skiljas från det han säger, att språket speglar den talande. Quintilianus ger alla upptänkliga anvisningar för att åstadkomma njutbart och medryckande språk, men han måste samtidigt gardera sig mot misstänksamheten mot det liderliga språket. Han måste hantera Platons kritik av retoriken som inställsamhet och njutning för stunden, och han måste hela tiden demonstrera sitt

avståndstagande från omoraliskt språk. För retorik är en fråga om makt, och talaren riskerar ständigt att bli snöpt av det liderliga språket. Quintilianus formulerar sig så:

Detta [att behandla argumentationen] behövde göras så mycket mer noggrant, som deklamationer – med vilka vi brukade öva liksom med trubbiga spjut för kampen på Forum – sedan länge har förfallit från det verkliga talandet och nu är sammansatta endast för njutning och saknar nerv. Talarnas försyndelse är inte annorlunda än slavhandlarnas, då de gör pojkars utseende mer lockande genom att skära ut deras manlighet. För liksom de menar att kraft, muskler och framför allt skägg och annat som naturen skänkt just till männen inte är till prydnad, och de gör det mjukt som skulle bli kraftfullt om det inte hindrades eftersom de tycker att det skulle bli för hårt – så döljer vi talets manliga gestalt och kraften att tala koncist och kärnfullt under den sköna stilens hud, och vi menar att så länge det är behagligt och polerat är det oväsentligt om det kan göra sig gällande. Men jag ser till naturen och tycker att vilken man som helst är skönare än en eunuck.⁵

Det hotfulla språket är kvinnligt, och det gör män kvinnliga. Kvinnlig är alltså här liktydig med motsatsen till manligt ideal, och innebär fåfänga, liderlighet och fördärvlighet. Språkets kvinnliga kropp utgör en definitiv hotbild, och den hotar att till och med kastrera männen.

Den liderliga representationen

I den retoriska traditionen ligger alltså en stark misstänksamhet mot smink och förställning. Den riktas mot överdriven *elocutio*, för *ornatus*, den språkliga försköningen, är liktydig med smink. Utstyrsel och kropp förlöder, och självfallet passar den här hållningen precis ihop med den kristna attityden till djävulens bländverk och frestelser. Vi brukar förknippa retoriken med en gränslös tilltro till språkets möjligheter, men misstron finns alltid i bakgrunden.

Det måste påpekas att föreställningen om det liderliga språket egentligen är en föreställning om den liderliga representationen, inte minst gäller den bildkonsten. I bakgrunden ligger ju Platons kritik inte bara av retoriken utan av all representation: hans godkännande av formen, linjerna i målningen och avfärdande av färgernas kroppslighet reflekteras hos Quintilianus och i traditionen efter honom, och Jacqueline Lichtenstein har visat hur detta slog igenom med kraft i den konstteoretiska debatten bland annat i 1500- och 1600-talens Frankrike.⁶ Där stod striden mellan »poussinister», som förespråkade rena linjer och form, och »rubenister», som hävdade färgernas företräde över linjen. Föreställningen kommer till tydligt uttryck i Sverige hos hovmålaren David Klöcker Ehrenstrahl. I sitt självporträtt från 1691 framställer han sig själv sittande mellan *Inventio* och *Pictura*, och även om han i en kommentar talar om sin kärlek till målarkonsten så är rollerna uppenbara. *Inventio* sitter i skuggan utan att framhäva sig, närmast duken just vid konstnärens högra hand som håller den krita varmed han skall dra *linjerna*, teckna *formen*. *Pictura* står på hans vänstra sida och avleder honom från detta. Vad hon erbjuder honom är *färgerna* som skall ge målningen *kropp*. *Inventio* är dygdig och kysk, *Pictura* distraherar konstnären med frestelser och står för det kvinnliga och liderliga. *Inventio* håller upp påminnelsen om hans plikter: *Immortales pinge majestatum laudes*, »Måla majestäternas odödliga beröm», *Pictura* hindrar honom att se denna pliktens appell. Oppositionen är precis den vi sett i den retoriska traditionen – mannen med *Inventio* står för renhet och form och frestas av sinnlig kolorit.⁷ Ett självporträtt är en betydelsefull programförklaring, och detta är budskapet hos den svenska barockens centrala konstnär: han, liksom Quintilianus och för den delen Georg Stiernhielm, attraheras av representationen men vet att den är liderlig och att han måste förhärda sig.

Av olika skäl blev föreställningen om det liderliga språket särskilt aktuell i det vi brukar kalla barock, och inte minst gör den sig kraftfullt gällande i det svenska 1600-talet. Detta har jag försökt utreda på annat håll.⁸ Givetvis finns hela tiden en stark attraktion till språk och konst, men detta föreställningskomplex vilar som ett slags överjag över kulturen.⁹ Hur kunde denna föreställning ersättas av estetiken, som lanserar just den sinnliga förnimmelsen av konsten?

Den ofarliga intresselösheten

Inbyggd i retoriken finns således en föreställning om att språkets moral sammanfaller med individens, och att representationens lastbarhet *smittar*. Denna uppfattning är inte direkt dominerande, men utgör en underström av misstänksamhet mot sinnlig lockelse av olika slag. Den är kraftfull inte minst eftersom den ansluter direkt till den kristna syndaläran, som ju i hög grad också är en kritik av förledande representation och sinnlighet. Avståndstagandet från sinnlig lastbarhet behöver inte påpekas, och det hot mot individen som brukar presenteras är ju att den sinnliga världens frestelser lockar med just sin sinnlighet, som består i falsk och vilseledande representation.

På 1700-talet finns ju den kristna moralen och syndaläran i hög grad kvar, men frikopplas uppenbarligen från språk och representation så att estetiken kan framträda. Det finns många olika led i denna utveckling. Till att börja med kan nämnas tanken om verkets autonomi, som givetvis gör konstverket till ett föremål i egen rätt: det kan alltså inte längre betraktas som ett medel att påverka. I anslutning till autonomitanken har vi också beskrivningen av den estetiska intresselösheten. När Kant 1790 diskuterar detta i *Kritik der ästhetischen Urteilstkraft* finns ingen uppenbar koppling till föreställningen om det liderliga språket, och det går knappast att påstå att autonomitanken och intresselöshetens princip formulerats som ett direkt svar till föreställningen om det liderliga språket. Däremot kan man konstatera att den intresselösa varseblivningen, avsiktligt eller ej, gör det möjligt att bortse från det liderliga språkets smittsamhet och hot. Detta blir tydligare när man ser på källorna till den estetiska intresselösheten, för där framgår det hur den är kopplad till etiken.

Som Jerome Stolnitz visat, formuleras frågan om intresselöshet redan under 1700-talets första decennium av earlen av Shaftesbury.¹⁰ Det sker i en etisk och religiös diskussion, i mer eller mindre direkt polemik mot Thomas Hobbes teorier om *intelligent egoism*. Shaftesbury associerar *interest* med egoism, och därmed knyts *disinterest* till altruism. Från denna etiska hållning är steget kort till den religiösa: enligt Shaftesbury kan man inte närma sig dygd eller Gud för belöningens skull – religionen får inte vara instrumentell, *interested*. Tvärtom, det är när man närmar sig Gud endast av kärlek till honom, utan tanke på belöning, som relationen fun-

gerar, är *disinterested*. Shaftesburys utveckling av termerna sker alltså i direkt kommunikation med å ena sidan Hobbes idéer, men å andra sidan också med äldre, instrumentell etik och religion.¹¹ I linje med detta resonemang har Martha Woodmansee sett liknande kopplingar till religionen på tysk botten.¹² Konsekvensen av bådas undersökningar är att modellen för den estetiska intresselösheten kommer ur det religiösa förhållandet till Gud. Religiös och etisk dygd får inte vara instrumentell, styrd av intresse, och den estetiska relationen till konstverket får därmed inte vara instrumentell, styrd av intresse. Det innebär att betraktaren inte får eftersträva objektet i sig självt, och inte får vilja använda det för något bestämt syfte annat än estetiskt välbehag – som alltså är frikopplat från personliga intressen av alla slag. Det är ju också därför det sublimes och skrämmande kan ge en estetisk upplevelse hos Edmund Burke: betraktaren hotas inte personligen.¹³ En implikation av denna tankemodell där konstupplevelsen betraktas som intresselös, är antagandet att konstverket tillkommit intresselöst – och detta är fundamentalt. Enligt föreställningen om det liderliga språket måste man misstänka en fördärvlig avsikt bakom framställningen av det sköna – för retoriken utgår ju alltid från syftet – men enligt föreställningen om estetisk intresselöshet behöver man inte längre vara rädd för sådana avsikter.

Addisons omförhandlingar av det sinnliga

I Stolnitz undersökning av källorna till den estetiska intresselösheten blir Joseph Addisons essäer om *imagination* i *The Spectator* år 1712 centrala.¹⁴ Stolnitz menar att det är just föreställningen om intresselöshet som gör att Addison framhäver fantasin. Fantasin förstås – i enlighet med en lång tradition – som den själsförmögenhet som ligger mellan det rena förståndet och tillägnet av sinnesintryck. Förståndet kan inte definieras som intresselöst, eftersom det alltid domineras av strävan till insikt: filosofens närmande till konstverket kan alltså inte uppfattas som intresselöst. Sinnesintrycken kan inte heller definieras som intresselösa, eftersom de domineras av begär att äga eller komma i åtnjutande av. Den enda delen i människans varseblivning som kan uppnå intresselöshet är just fantasin, där människan kan försätta sig i ett tillstånd fritt från andra

drivkrafter och syften än just den estetiska erfarenheten, som alltså sker helt på det betraktade objektets villkor:

Om vi i stället för »fantasins behag» läser »den intresselösa varseblivningens erfarenhet», då kan vi med rätta påstå att Addisons ämne, till allt utom namnet, är den estetiska erfarenheten.¹⁵

Stolnitz är främst upptagen med att avgränsa fantasin från förståndet, men han tangerar rädslan för det sinnliga då han noterar att Addison beskriver fantasin som grövre än förståndet eftersom den är närmare »sinnets behag» (the pleasures of Sense),¹⁶ och förtydligar med Francis Hutchesons formuleringar om hur de yttre sinnenas njutning uppkommer ur »begär» (desire) och därmed är »liderlig» (voluptuous). Det blir här tydligt att Hutcheson och Addison var angelägna att avgränsa fantasins välbehag från sinnenas välbehag, det vill säga från det liderliga. Föreställningen om det liderliga språket och den liderliga representationen måste ha varit levande när Addison lanserade sina inflytelserika iakttagelser om fantasin, och han förefaller ta till en rad manövrer för att hantera den. Främst handlar det om att omförhandla natur och varseblivning.

Addisons första, och kanske viktigaste, manöver är att framhäva hur allt behag härrör från synsinnet. Därmed skapar han genast den nödvändiga distansen till fysisk kropp och fysisk åtrå:

Det är detta sinne som förser fantasin med idéer. Alltså avser jag med fantasins eller inbillningens behag [the Pleasures of the Imagination or Fancy] (jag använder de två orden blandat) sådant som härrör från synliga föremål, antingen när vi faktiskt har dem i vår åsyn eller när vi frammanar idén om dem i vårt sinne genom målningar, statyer, beskrivningar eller liknande.¹⁷

Se men inte (vilja) röra, det är grunden för att frigöra sinnligheten från sinnen. Addison inskräpper ytterligare att man inte får missförstå honom: »Jag måste därför uppmana läsaren att minnas att jag med fantasins behag endast avser sådant behag som har sitt ursprung i synsinnet».¹⁸ Men det handlar inte bara om att distansera sig från det som skulle kunna skapa fysisk åtrå och smitta med sin liderlighet, utan också om att

kontrollera. Addison är tydlig på den punkten: med hjälp av synen kan vi behärska stora områden, få överblick och distans. Synen – till skillnad från de övriga sinnen – ger oss kontroll, och kontroll tilldelar Addison också själsförmögenheten fantasi.

Att synen framhävs så är förmodligen signifikant också för frågan om läsvanor. Föreställningen om det liderliga språket skall sannolikt förstås som en effekt av den muntliga kultur som var den klassiska retorikens utgångspunkt. Om språket smittar och överväldigar, är det i hög grad just genom ljudets verkan. Ljudet sprider sig i rummet utan att mottagaren kan styra över det, går i fysisk mening in i mottagaren. Walter J. Ong kallade detta för den verbomotoriska principen: medan synen distanserar, interioriserar ljudet. Det är alltså svårare att freda sig för ljud än för synintryck – åhöraren är mer försvarslös än läsaren. Ord blir handling för den vars tänkande är präglad av muntligheten.¹⁹ I början av 1700-talet har man kommit långt in i skriftspråkligheten, även om det går långsamt och stegvis. Läsningen är huvudsakligen tyst och behärskas av mottagaren, som kontrollerar texten totalt – åtminstone så att han eller hon kan lägga bort den, läsa om den, hantera den efter eget skön. Det är egentligen denna betraktarens kontroll Addison beskriver när han betonar att synsinnet är fantasins startpunkt.

Den klassiska beskrivningen är att våra sinnesintryck *präglas* in i fantasin eller minnet som i en vaxtavla. Denna analogi är av största betydelse: den kan nämligen implicera att vi inte förmår kontrollera vad som stansas in i vårt medvetande, utan är försvarslösa mot intrycken. Retorikens minneskonst föreskriver förstås hur man skall hantera kunskaper och ämnen, och Aristoteles med flera verkar inte ha problem med detta, men i Platons efterföljd kan föreställningen leda till en stark känsla av försvarslöshet gentemot sinnesintrycken. Också Addison tänker sig att sinnesintrycken präglas, men han kan definiera vår relation till dem som *aktiv* i stället för *passiv*. Det framgår redan av det citerade: vi förmår aktivt, efter egen vilja, frammana de synliga objektens idéer – idé är förstås betydligt mer immateriellt än inprägling. Än tydligare blir det när han talar om synintrycken, för här definieras materia en gång för alla som *icke* hotfull. Det sker i en passage som behandlar villfarelse och materia, men på ett sätt som vänder upp och ned på gamla föreställningar: »Kort sagt, våra själar är fröjdfullt förlorade och förvirrade i en behaglig

förvillelse, och vi vandrar omkring som den förtrollade hjälten i en roman, vilken ser sköna slott, skogar och ängar [...]»²⁰ Det liknar i förstone de synvillor man anklagat materian och synden för att bruka i syfte att snärja människor, men det är motsatsen. För det är Gud själv som skänker oss denna gåva och förskönar den torftiga materian, framgår det i sammanhanget. Föreställningen om Skapelsen som Guds lovsång och gåva kommer alltså att dominera: i stället för att misstänka att färg och sinnlighet är den Ondes medel att snärja oss, kan vi lugnt anta att syftet bakom det sköna är gott: en inte alldeles ny, men mycket konsekvent invertering av den gamla hotbilden.

Men dessutom åberopar Addison den moderna vetenskapen på ett sätt som gör materian inte bara obetydlig utan också än mer harmlös:

Jag har förutsatt att min läsare är bekant med den stora moderna upptäckt som nu allmänt accepterats av alla naturvetenskapliga forskare, nämligen att ljus och färger så som de uppfattas av fantasin endast är idéer i vårt sinne och inte kvaliteter som faktiskt existerar i materien.²¹

Med hänvisning till John Lockes *An Essay Concerning Human Understanding* genomdriver således Addison inte bara att färg och skönhet härrör från Guds oomtvistligt goda uppsåt, utan också att de är resultatet av den betraktandes aktiva, om än omedvetna, verksamhet. Med insikten att ljus och färg är den betraktandes eget bidrag till det sedda inskräps ytterligare betraktarens aktiva kontroll och makt.

Addisons beskrivning av fantasins förmågor inte bara oskadliggör det sinnliga i representationen utan gör det också eftersträvansvärt. Det sker på flera sätt, varav det sista jag skall ta upp är indelningen mellan »fantasins primära behag» och »fantasins sekundära behag». Det primära behaget uppstår av de objekt vi faktiskt har för ögonen, det sekundära härflyter »från idéerna om synliga föremål när föremålen inte är närvarande framför ögat utan frammanas i vårt minne, eller formas till behagliga visioner av ting som är frånvarande eller fiktiva».²² Implikationen är att konsten i hög grad associeras med fantasins aktiva verksamhet, och denna verksamhet är just att skapa representationer.

Representationen i sig laddas alltså med positiva värden, återigen till direkt skillnad från det äldre föreställningskomplexet kring det liderliga språket.²³

Det sinnliga avskilt från sinnen

Frågan är naturligtvis hur stark föreställningen om det liderliga språket egentligen var, och hur påtaglig misstänksamheten mot representationen över lag kan tänkas ha varit. Diskussioner förs på olika håll, bland annat i kontroversen mellan poussinister och rubenister i Frankrike, i den reformerta kritiken av katolicismen inte minst i England, inom den kritiska tankefåran från Platon, och spritt på många olika håll i kulturen som en konsekvens av retorikens rädsla att associeras med det liderliga språket. Men framför allt är ju denna misstro egentligen en helt naturlig konsekvens av det kristna avståndstagandet från materia och sinnlighet, och alla de kristna synder och dygder som kommit att strukturera människors tillvaro. Hållningen gentemot kroppslig sinnlighet lever ju kvar – genom kristendomen – ganska ostört samtidigt som den estetiska diskussionen lyckas lansera konstens sinnlighet. Det är just här man behöver åstadkomma klyvningen, mellan kropp och konst, mellan sinnen och sinnlighet. För när Addison anstränger sig att omdefiniera konsten och varseblivningen, försöker han naturligtvis inte att ifrågasätta traditionella föreställningar om traditionell dygd och synd. Tvärtom, han måste bejaka dem:

Det är i sanning endast ett fåtal som förmår vara sysslolösa och oskyldiga, eller kan fröjda sig åt nöjen/behag som inte är brottsliga. Varje förströelse blir på bekostnad av en eller annan dygd, och varje steg bort från verksamhet leder till last eller dårskap. Därför bör man bemöda sig om att vidga sin sfär av oskyldiga nöjen så mycket som möjligt, så att man tryggt kan dra sig dit och där finna tillfredsställelse av det slag som en vis man inte skäms för.²⁴

Gränsen är glasklar, det handlar om att definiera bort sinnligheten från kroppen och dess sinnen så att fantasins välbehag inte sammanblandas

med kroppens. För att göra färg och sinnlighet icke hotfulla, definieras också den betraktande som aktiv där det gamla paradigmet såg mottagaren som passiv och underkastad. I fantasins estetik behärskar man med synen, framkallar bilder efter eget skön och vet att färgernas och den sensuella framställningens upphov är gott. Den försvarslösa *mottagaren* har ersatts av den kraftfulla *betraktaren*. Intresselösheten garanterar att det inte finns onda avsikter bakom, och att vårt intresse inte är liderligt. Betraktaren är så mycket i kontroll, att han/hon kan *välja* att vara intresslös eller inte.

Att Addison upphöjer Longinos i slutet av *The Spectator* nr 409 då han förutskickar diskussionen av fantasin är förstås ingen slump. Den helt dominerande figuren hos Longinos är den han kallar *phantasia*, som annars kallas *evidentia* eller *enargeia*, det vill säga just åskådliggörandet. Det är signifikant för tiden att själsförmögenheten *phantasia* idealiseras samtidigt som den retoriska tekniken *phantasia* – åskådliggörandet – blir dominerande stilfigur.²⁵ Intresselösheten frigör sinnligheten från sinnena, och det tycks vara grunden för att estetikens bejakande av konstens sinnlighet över huvud taget kan komma till stånd. Därmed frigörs också känslan från sinnena, och kan inta sin nya position i poesin.

STOLNITZ TES ÄR ATT EN ENDA FÖRESTÄLLNING, den om intresselösheten, oförutsett kom att styra hela estetikens utveckling. Jag ser inga skäl att invända mot den tesen, men jag tror alltså att föreställningen inte kom oförmedlat. Tvärtom var den så central just därför att den var den slutgiltiga lösningen på problemet med föreställningen om det liderliga språket och hela den platoniska (snarare än nyplatoniska) kritiken av representationen. Addison är en tydlig företrädare, men han är förstås del i en utveckling där bland annat empirismen och psykologin åstadkommit centrala distinktioner.

Också när vi är framme vid Kants estetiska diskussion tycks alltså föreställningen om det liderliga språket finnas i bakgrunden. Då han definierar den estetiska upplevelsen som »interesseloses Wohlgefallen», betonar han att smaken måste frigöras från *Interesse*.²⁶ Som Wendy Steiner framhåller beskriver Kant det sköna som kvinnligt, kroppsligt, frestande medan det sublimes blir manligt, andligt, högtstående, imponerande.²⁷ I Steiners beskrivning blir Kant den som etablerar kvinnan och det sköna

som det Andra. Kvinnan kan då sedan bara vara antingen offer eller den som förgriper sig, vilket bland annat påverkar modernisterna starkt.²⁸

Utan att förneka något av de strukturer Steiner frilägger, kan man invända att Kant inte var den som etablerade den misogynna konstuppfattningen. Snarare framstår hans teori som resultatet av en strävan efter en teoretisk legitimation för den sinnliga konsten och den estetiska upplevelsen, en försiktig gensaga mot den gamla föreställningen om det liderliga språket. Kant förhåller sig kritisk mot färg och attraktion, och Alain Besançon har fog för att beskriva honom som en ikonoklast i Calvins efterföljd.²⁹ Han upprepar Platons misstänksamhet inte bara mot blandade färger, utan mot färg överlag jämfört med teckning och komposition (§ 14). Kants bild av hur det sköna kan attrahera medan det sublima inte är insmickrande, och hans sätt att definiera det sublima som något i grunden abstrakt, ett »negativt välbehag» inför upplevelsen av det oändliga, leder närmast tankarna till den gamla asianismen respektive atticismen. Strängt moraliserande är avståndstagandet från det sinnliga också hos Kant: »Smaken är alltid fortfarande barbarisk där välbehaget kräver att *retning* och *rörelse* måste blandas in, ja till och med kräver dessa som måttstock för sitt bifall» (§ 13). Men här företar också Kant den vändning som ger legitimitet åt konsten i sin helhet, för det är ändå hans elitära beskrivning som får definiera konsten. Inte bara den intresselösa varseblivningen styr, också det syfte som retoriken anade bakom varje utsaga och yttring utdefinieras då Kant utvecklar den filosofiska, inte pragmatiska, ändamålsenlighet som smakomdömet grundas på (t.ex. § 11).

Både det sköna och det sublima ryms i konsten. Det Andra, det som kan motsvara det liderliga språket, blir hos Kant snarast det angenäma, det är dit begären förläggs i § 29. Där framhålls också: »Det *sublima* består endast i *relationen*, där det sinnliga i föreställningen om naturen bedöms som dugligt för ett översinnligt bruk.» Den praktiska effekten blir att (den sinnliga) konsten tillskrivs andlig funktionalitet. Genom denna förskjutning av kategorierna upprättar Kants moraliserande hållning legitimitet åt konsten i allmänhet.

Språkets kön och genus

Föreställningen om det liderliga språket och den ambivalens gentemot språket den resulterade i tycks alltså ha haft en betydligt starkare närvaro i kulturen än vad som är direkt iakttagbart för en modern betraktare. Grundläggande var ju att språk uppfattades på samma sätt som mänskliga och fysisk verklighet, och detta måste relateras till historien om könsens uppkomst. Thomas Laqueur har tydliggjort den förändring som skedde under 1700-talet, då »enkönsmodellen» kom att utmanas av »tvåkönsmodellen». Utifrån Aristoteles, Galenos med flera hade den dominerande uppfattningen varit att »kvinnans organ var en ringare version av mannens, och indirekt att kvinnan var en ringare man».³⁰ Laqueur konstaterar att här »måste könet, eller kroppen, ses som bifenet medan *genus*, det som vi skulle uppfatta som en kulturell kategori, var primärt eller »verkligt».³¹ Hela föreställningskomplexet kring det liderliga språket angår alltså egentligen inte *kön*, utan den sociala konstruktionen, *genus*. Detta har bestämda implikationer:

de åsikter som rådde före upplysningstiden och ända tillbaka till antiken [...] satte likhetstecken mellan vänskap och män respektive sinnlighet och kvinnor. Kvinnorna, vilkas begär enligt den gamla världsbilden inte visste några gränser och vilkas förnuft bjöd så ringa motstånd mot lidelsen, blev [med den nya tvåkönsmodellen] i vissa redogörelser varelser vilkas hela reproduktiva liv kunde utspelas i ett tillstånd av fullständig känslolöshet inför köttets njutningar.³²

Tvåkönsmodellen tonar alltså ned bilden av det kvinnliga som definitionsmässigt liderligt och hotfullt, för att i stället passivera och oskadliggöra det. Enligt Laqueur dominerade enkönsmodellen fram till 1700-talets mitt, då tvåkönsmodellen utvecklades. Tvåkönsmodellen tillkom i samband dels med förändrade kunskaper om kroppen – man började definiera kön utifrån biologiska skillnader – och dels genom »otaliga små uppgörelser om makt i den offentliga och den privata sfären». Förändringen kan alltså inte förklaras enbart med vetenskaplig utveckling, snarare rör det sig om en ny konstruktion som i hög grad är poli-

tisk. Laqueur betonar att det rör sig om förhandlingar mellan olika synsätt och att enkönsmodellen inte dog ut, men förlorade sitt primat: »Med andra ord ersatte könet det som vi skulle kunna kalla för genus som främsta grundkategori.³³

Föreställningen om det liderliga språket låter sig således förklaras av att könet i sig var en social konstruktion, och Laqueur ger exempel på hur man föreställde sig att kvinnor av olika skäl kunde byta kön till män. Det liderliga språket var alltså hotfullt därför att det inte fanns en gräns mellan könen: män kunde mer eller mindre bli kvinnor. Nyckelordet för det liderliga språket, *effeminatus*, förkvinligad, betyder inte förvekligad utan inrymmer verkligen möjligheten att (den offentligt nyttige) mannen kunde bli en (offentligt onyttig) kvinna. Därav den påtagliga fruktan. Andra nyckelord hade att göra just med liderlighet: *voluptas*, *lasciviae* med mera, och dessa anknyter just till den kvinnliga sexualitet som är framträdande och hotfull i enkönsmodellen men som nästan utplånas i tvåkönsmodellen. Tvåkönsmodellen, som slår igenom men inte blir allenaordande under 1700-talet, upprättar ovedersägliga gränser mellan könen, oskadliggör i stor utsträckning den kvinnliga sexualiteten och därmed behöver inte mannen längre vara rädd att smittas. Allt detta leder med nödvändighet till att det liderliga språket inte längre behöver uppfattas som ett hot.

Laqueur visar hur de två könsmodellerna engageras i ett politiskt spel under 1700-talet, tills slutligen tvåkönsmodellen segrar. På precis samma sätt tror jag att litteraturen utvecklas i ett dynamiskt spel mellan moderna estetiska ideal och ett konservativt, till och med repressivt motstånd mot det liderliga språket. Undersökningar på detta område saknas emellertid i stor utsträckning: det delområde jag har varit i tillfälle att belägga en sådan motsättning är beträffande den svenska romanen under 1700-talet.³⁴ I det fallet är de repressiva krafterna särskilt tydliga, eftersom romanen i sig själv var en genre utanför hierarkierna och betraktades med skepsis. Väl att märka tycks misstänksamheten där riktas mer mot åskådliggörandets försinnligande tekniker än de aspekter av det liderliga språket som har att göra med den vällustiga ljudbilden. En del av förklaringen är naturligtvis att det rör sig om episkt berättande romaner, men sannolikt beror det också på att den tilltagande skriftspråkligheten gör texten mer och mer »stum», så att man inte längre känner sig lika hotad

av ljudbilden. Åskådliggörandet, däremot, exploaterar synsinnet mer och är dessutom det utmärkande för allegorin, vilken mer och mer användes i politiska pamfletter och andra aggressiva sammanhang. Att en sådan förändring sker just vid denna tid lär emellertid inte bero så mycket på förändrade pedagogiska metoder eller konkreta ändringar i bruket av tal respektive skrift. Snarare än faktiska skillnader mellan 1600- och 1700-talen handlar det förmodligen om skriftspråklighetens långsamma förverkligande och påverkan på föreställningsvärlden.

En viktig grund för tvåkönsmodellen var fysiologiska och biologiska iakttagelser. Eftersom sådana är av större direkt relevans beträffande synen på människor än på språk, representation och konst, förefaller det rimligt att tänka sig att enkönsmodellen var särskilt seglivad just i uppfattningen av språk, litteratur och andra konstarter. I detta ljus bör den estetiska utvecklingen under 1700-talet kunna betraktas som en serie omförhandlingar av centrala kategorier.

- I En av de mer konsekventa historieskrivarna i den riktningen lär vara Tzvetan Todorov, *Theories of the Symbol*, transl. Catherine Porter, Ithaca, New York 1982 [1977].
- 2 Alexander Gottlieb Baumgarten, *Reflections on Poetry. Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus*, Translated, with the Original Text, an Introduction, and Notes, by Kars Aschenbrenner and Willam B. Holther, Berkeley and Los Angeles 1954, särskilt § CXV-CXVI.
- 3 *The Institutio Oratoria of Quintilian*. With an English Translation by H.E. Butler, I-IV, London/Cambridge, Massachusetts 1921-1922, VIII.Pr.19-22.
- 4 *The Institutio Oratoria*, II.v.22-23.
- 5 *The Institutio Oratoria*, V.xii.17-19.
- 6 Jacqueline Lichtenstein, *The Eloquence of Color. Rhetoric and Painting in the French Classical Age*, Berkeley, Los Angeles & Oxford 1989, särskilt s. 117-226.
- 7 Om de platoniska fördomarna mot konsten och deras kristna förstärkningar, se t.ex. George Kubler, »Vicente Carducho's Allegories of Painting», *Art Bulletin* 47 1965, s. 439-444. Ett särskilt tack till Peter Gillgren, som fäst min uppmärksamhet på detta självporträtt.
- 8 Mats Malm, *Det liderliga språket. Poetisk ambivalens i svensk 'barock'*, Stockholm/Stehag 2004, projektet finansierat av Riksbankens Jubileumsfond. Anders Cullhed lyfte dessförinnan fram angränsande frågor i »Hermeneutisk striptease (har retoriken ett kön?)», *Språkets spölingar. Festskrift till Birger Bergb*, red. Arne Jönsson och Anders Piltz, Lund 2000, s. 90-98.
- 9 Vidare om detta i Malm 2004.
- 10 Jerome Stolnitz, »On the Origins of 'Aesthetic Disinterestedness'», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* XX, 2, 1961, s. 131-143.
- 11 Stolnitz 1961, s. 131-135.
- 12 Martha Woodmansee, »The Interests in Disinterestedness. Karl Philipp Moritz and the Emergence of the Theory of Aesthetic Autonomy in Eighteenth-Century Germany», *Modern Language Quarterly* 45-1984, s. 22-47.
- 13 Stolnitz 1961, s. 135-136.
- 14 Numren 411-413, som citeras från *The Spectator*, Edited and with an Introduction and Notes by Donald F. Bond, III, Oxford 1965, s. 535-547.
- 15 Stolnitz 1961, s. 140-142 (citatet s. 142).
- 16 Addison formulerar det bland annat: »The Pleasures of the Imagination, taken in their full Extent, are not so gross as those of Sense, nor so refined as those of the Understanding» (s. 537).
- 17 *The Spectator*, s. 536-537.
- 18 *The Spectator*, s. 537.
- 19 Walter J. Ong, *The Presence of the Word. Some Prolegomena for Cultural and Religious History*, New Haven and London 1967, s. 22; 163-167.
- 20 *The Spectator*, s. 546.
- 21 *The Spectator*, s. 547.
- 22 *The Spectator*, s. 537.
- 23 Se, förutom Lichtenstein 1989 och Malm 2004, Ernest B. Gilman, *Iconoclasm and Poetry in the English Reformation*, Chicago and London 1986.
- 24 *The Spectator*, s. 538-539.
- 25 Mats Malm, »On the Technique of the Sublime», *Comparative Literature. Journal of the American Comparative Literature Association* 52:1, 2000, s. 1-10.
- 26 Immanuel Kant, *Kritik der ästhetischen Urteilskraft* [1790], *Werke in sechs Bänden*, hrsg. Wilhelm Weischedel, Band V, Wiesbaden 1957, § I-4. På svenska: *Kritik av omdömeskraften*, övers. Sven-Olov Wallenstein, Stockholm 2003.
- 27 Wendy Steiner, *The Trouble with Beauty*, London 2001, s. 1-17.
- 28 Särskilt Steiner 2001, s. 16-17.
- 29 Alain Besançon, *The Forbidden Image. An Intellectual History of Iconoclasm*, transl. Jane Marie Todd, Chicago and London 2000 [1994], s. 193-203.
- 30 Thomas Laqueur, *Om könens uppkomst. Hur kroppen blev kvinnlig och manlig*, övers. Öjevind Lång, Stockholm/Stehag 1994 [1990], s. 173.
- 31 Laqueur 1994, s. 20-21.

32 Laqueur 1994, s. 16.

33 Laqueur 1994, s. 221; 178.

34 Se Mats Malm, *Textens auktoritet. De första svenska romanernas villkor*, Stockholm/Stehag 2001.

»Ty må jag för mig sjelf
utgjuta mina tårar».
Nordenflychts
Den sorgande Turtur-Dufwan

Otto
Fischer

1

NORDENFLYCHTS *DEN SÖRGANDE TURTUR-DUFWAN* publicerades 1743. Att den till omfånget tämligen blygsamma dikt- eller vissamlingen markerar någonting nytt inom den svenska lyriken har understrukits av samtliga äldre Nordenflychtforskare. För Kruse framstod samlingen som »ett af de första fullständiga uttrycken för känslans genombrott under uplysningstidevarfvet och ett af de tidigaste förebuden till den själfbespeglings, sentimentalitetens och verldsmärkans litteratur, som efter *Rousseaus* uppträdande växer upp ute i Europa under senare hälften af århundradet».¹ För Levertin representerade samlingen »vår diktkonsts första absoluta jaglyrik», och även för Lamm låg dikternas betydelse i deras »absoluta omedelbarhet».² Med *Den sorgande Turtur-Dufwan* bröt enligt Nilsson »den sentimentala strömningen på allvar in i vår litteratur».³ Även Borelius såg dikterna som »själsbikter av en personlig äkthet och omedelbarhet som äger få motsvarigheter i litteraturen».⁴ I Kruses efterföljd har man vidare lyft fram Nordenflychts samhörighet med en inomsvensk sentimental tradition, företrädd av främst Lucidor och Freese,⁵ men man har samtidigt betonat i hur hög grad den känslolyrik hon företräder i såväl formellt som innehållsligt hänseende går utöver dessas.

Med förvåning, och inte utan en nypa nationell stolthet, har man i den äldre forskningen även kunnat konstatera att Nordenflycht också i ett internationellt perspektiv är tidigt ute. Visserligen har man framhållit paralleller till såväl Youngs *Night Thoughts* som Hallers dikter till Mariane och Elise, men kronologiska skäl gör att de måste avvisas som direkta förebilder.⁶ Därmed blir Nordenflycht också en internationell pionjär

inom den utveckling från en retoriskt styrd rolldiktning till en subjektiv känslolyrik som generellt anses prägla 1700-talets litteraturhistoria.⁷

Allt detta äger på många sätt sin riktighet, även om man i yngre forskning varit angelägen om att betona samlingens beroende av tidigare uttrycksformer. I synnerhet har Stina Hansson lyft fram i hur hög utsträckning Nordenflychts dikter låter sig föras tillbaka på andakts- och uppbyggelselitteraturens former.⁸ Här återfinner man ett »motiviskt böjningsmönster av religiös art och andaktslitterärt präglade uttrycksformer»,⁹ applicerade i en sekulariserad kontext. Stålmarch har i anslutning till Hansson polemiserat mot den äldre synen på dikten som subjektiv bekännelselyrik och menar i stället att det även här rör sig om representativ dikt, med rötter i framför allt just andaktslitteraturen. Stålmarch gör dock även det viktiga påpekandet att diktsamlingen, med undantag för de avslutande dikterna, på ett väsentligt sätt avviker från det andaktslitterära mönstret genom frånvaron av en gudomlig adressat. Härigenom illustrerar dikterna på ett utomordentligt vis hur nya litterära kommunikationsbehov kunde såväl reaktualisera som modifiera redan existerande mönster.¹⁰ Vidare har Olsson framhållit hur Nordenflycht återanvänder motiv och bildspråk från 1600-talets känslolintensiva herdediktning.¹¹

Om man alltså ser sig föranlåten att något modifiera bilden av Nordenflycht som en formell nydanare, så hindrar detta inte att själva ambitionen att för världsliga syften appropriera de andaktslitterära formerna för att använda dem i en ny kontext som sådan är av pionjärkaraktär. Naturligtvis har det aldrig förelegat vattentäta skott mellan andlig och sekulär litteratur, och sedan äldsta tider har en betydande utväxling av både formell och innehållslig art ägt rum dem emellan. Men den principiella betydelsen av Nordenflychts insats ligger, precis som Stålmarch påpekar, i hur den övertagna textmodellen omfunktioneras.

Diskussionen av Nordenflychts samling bör emellertid inte stanna där, för även om *Den sorgande Turtur-Dufwan* upptar element från såväl äldre kärlekslyrik, som från olika andaktslitterära former, så låter den sig inte reduceras till dessa element. Vare sig den pastorala kärlekslyriken eller böne- och andaktspraktiken erbjuder nämligen en *kommunikationsmodell* som på ett tillfredsställande sätt kan beskriva vad vi möter i Nordenflychts diktning.

Varje dikt, ja för den delen varje språkligt yttrande, förutsätter en kommunikationsmodell, eller annorlunda uttryckt: en uttalad eller outtalad modell som i en given situation beskriver vem som talar, till vem, om vad, med vilka medel och i vilket syfte. Påpekandet kan synas trivialt, men som jag hoppas visa tycks en diskussion i termer av kommunikationsmodeller kasta ett nytt, och delvis annorlunda ljus, över den litterära utvecklingen under 1700-talet, än vad till exempel en form- eller motivhistorisk infallsvinkel förmår göra. Låt oss återvända till Nordenflychts diktsvit för att se vad en sådan infallsvinkel eventuellt skulle kunna erbjuda.

2

Samlingens fullständiga titel lyder *Den sorgande Turtur-Dufwan, eller åtskilliga bedröfweliga Sånger, under wackra melodier sammansatte och samlade af en medlidande åhörare*. Genom utgivarfiktionen skapas en fiktiv kommunikationssituation där den talande är helt ensam, avlyssnad endast av en »åhörare». Denne har i sin tur samlat de »bedröfweliga» sångerna och riktat dem till, som det heter i företalet, »den ljufwa och ömsinta Philomela». Enligt den antydda fiktionen tillhör såväl utgivaren som Philomela sångerskans ömsinta och deltagande vänner.¹²

Älskeliga Philomela! du åstundar weta, huru den ensamma Turturdufwan förnöter sina stunder. Ach! på et ganska beklageligt sätt. Hon har utwalt til boning en Enslighet, hwarest Stillheten regerar öfweralt, undantagandes i hennes Hjerta. Wid Sjökanthen på detta ensliga stället beskådar hon Wågorna, dem hon blandat med sina tårar. Hon hwilar sin matta fot på några torra Cypresser, utan at finna hwila til sit Sinne. Om dagen sjunger hon om sin bedröfwelse, och natten tilbringar hon i suckande.¹³

Så tecknas alltså den grundläggande kommunikationssituationen i *Den sorgande Turtur-Dufwan*. Sångerskan själv har flytt undan världen för att få sörja i fred, och avbörd sig de känslor av sorg och saknad hon bär i form av omedelbara känsloutgjutelser. Här föreligger ett uttrycksbehov som inte låter sig tillfredsställas inom några av de former som den sociala

interaktionen tillhandahåller, utan som tvärtom tvingar den sörjande att fullkomligt isolera sig från andra människor:

Den tiden är sin kos, de stunder platt förstörda,
På hwilken jag försökt, at lätta af min börda
I trogna wännens sköt, som lindrade mit qwal;
Men är nu döf och tyst, til alt mit sorge tal.¹⁴

I stället måste sångerskan vända sig till sig själv, för sjunga/klaga måste hon; det »är så sorgens art»:

Ty må jag för mig sjelf utgjuta mina tårar,
Och repa ynkligt up den smärta, som mig sårar:
Det är så sorgens art, at finna ro och lust
Uti sit egit djup, i klagan, gråt och pust.¹⁵

Härigenom ger oss utgivarfiktionen en bild av avsändarens motiv. Strängt taget föreligger här ingen kommunikativ avsikt i vanlig bemärkelse, utan vad som föreligger är ett rent expressivt behov. Den sörjande måste helt enkelt klaga, gråta och pusta, ty i hennes tillstånd vore tystnad »en Olja på min brand:/ Min plåga får der af mer magt och öfwerhand».¹⁶ Detta expressiva behov är så starkt att det överskrider gränserna för vad som kan kommuniceras till och med till de intima vännerna. Upprottet till den lantliga isoleringen har föregåtts av ett radikalt kommunikationssammansambrott. Vännerna är både »döf» och »tyst», hon (eller han) vare sig hör eller talar längre.

Det uttrycksbehov som föreligger är alltså inte kopplat till ett i egentlig bemärkelse kommunikativt behov. Det finns kort sagt bara ett omätligt behov av att tala, men ingen att tala med. Vidare är dessa sånger inte skrivna, snarare är de improviserade för stunden, och hade det inte varit för åhörarens lyckliga mellankomst hade de förklingat ohörda över Värtans vatten, förlorade för såväl Philomela som senare läsare. Att det rör sig om muntliga utgjutelser, enligt fiktionen »klago-sånger» i egentlig mening, är viktigt att framhålla; även hos en Nordenflychts efterföljare i försöken att etablera en alternativ kommunikationsmodell, som Thomas Thorild, kan man finna hur poesins medialitet antar formen av

ett problem (alternativt möjlighet) i den förment spontana och autentiska sentimentala kommunikationen. Redan det faktum att vad som skall föreställa spontana suckar och ohämmade känsloutgjutelser kan förvandlas till bläck och trycksvårta tycks ju annars stå i strid med fiktionens inre logik. Nordenflychts grepp att låta en dold nedtecknare registrera och vidareförmedla känsloutgjutelserna framstår därför i sammanhanget som synnerligen välfunnet.

Utgivarfiktionen ger en förklaring till varför dikter av detta slag, vars privata och egentligen ickekommunikativa karaktär tydligt signalerats, över huvud taget blivit text och därefter tryckt. Men hos Nordenflycht är det mer komplext än så: utgivarfiktionen fyller parallellt två funktioner. Dels finns här alltså en åhörare som transkriberar känsloutgjutelserna (och, vilket kanske ur fiktionens synvinkel är ännu mer förvånande, sätter dem på melodi), dels omfattas texten av ännu ett lager fiktion: genom dedikationen till Philomela framställs samlingen som ursprungligen avsedd för en enda adressat.

Denna adressat besitter för övrigt ett antal viktiga egenskaper: hon är personligen känslomässigt engagerad i sångerskans öde och känner till den förlust hon gjort, och hon besitter därtill särskilda emotionella förutsättningar att ta sångerna till sig: »Men du, Älskelige Philomela! lärer intet förundra dig öfwer dem, emedan du sjelf fåt til del et så ömt hjerta, at du så innerligen gladdes af hennes sällhet, när hon bodde med sin ljuftwa Maka i Paradis Lunden, och du äfwen så noga kände denna Makans förmoner, hwars hastiga bortgång rörer alla Lunders inbyggare.»¹⁷

Endast en sådan läsare kan rätt hantera texter av en så privat och emotionellt laddad natur som den sörjande turturduvans klagosånger: »För dig, kära *Philomele* [sic]! och dina ömsinta likar äro desse sorge-Toner samlade. De som äro så lyckelige och intet blifwit födde med slika hjertan, eller ock genom annan styrka öfwerwunnit en så öfwerflödigg ömhet, de, säger jag, böra intet se dem».¹⁸ I den kommunikationsmodell som inledningsvis etableras i *Den sörjande Turtur-Dufwan*, får vi därmed också bilden av en adressat som fullt ut motsvarar de krav som kan ställas på en lämplig läsare av en text just sådan som denna, vad gäller sympatisk och inkännande förmåga. Med tillägget att även »ömsinta likar» inkluderas bland dikternas lämpliga adressater vänder sig Nordenflycht direkt till

bokpubliken, och de avslutande varningsorden till dem som inte tillhörde den emotionella eliten förstärker intrycket av ett exklusivt tilltal.

Genom att utpeka en läsarroll av speciell karaktär har Nordenflycht formulerat den andra centrala principen för den typ av kommunikation som iscensätts i diktsamlingen. Denna läsarroll är exklusiv: endast en känslomässig elit förmår fullt ut uppskatta och förstå dessa innerliga känsloutgjutelser.

3

Som synes har Nordenflycht genom utgivarfiktionen gjort sig all tänkbar möda för att konstruera en möjlig kommunikationssituation, där privata och improviserade känsloutgjutelser kan förvandlas till skriven, tonsatt och publicerad dikt. Man kan fråga sig varför?

Den äldre forskningen har sparsamt kommenterat utgivarfiktionen. Borelius betraktar den psykologiskt-biografiskt som uttryck för att Nordenflycht i efterhand vunnit en viss distans till sina av den akuta sorgen betingade känsloutgjutelser.¹⁹ Stålmärck kommenterar emellertid, om än i förbifarten, dess generella funktion:

Turturduvans sånger sägs vara samlade »av en medlidande åhörare». I själva verket hade fru Nordenflycht helt säkert både redigerat samlingen och tagit initiativet till dess utgivning. Men fiktionen med den medlidande åhöraren, som framträder i förordet, behövdes som ett mellanled till publiken för att inte bilden av den ensamma sörjande skulle te sig tvivelaktig och ologisk. Självt har hon ingen förbindelse med »världen».²⁰

Stålmärcks observation måste emellertid preciseras; det är inte sannolikt att utgivarfiktionens funktion främst varit att bidra till ökad realism, eller att en samtida publik funnit bilden av den sörjande särskilt ologisk. Såväl i den petrarkistiska traditionen som i den pastorala traditionen, som inte minst Olsson aktualiserat i samband med Nordenflychts samling,²¹ som hos t.ex. Freese eller Runius, så möter vi ensamma diktjag som uttrycker sina känslor utan att någon åhörare förefaller vara till städes; gemenligen

utan att detta har tarvat någon kommentar. Alldeles främmande torde följaktligen inte den sörjandes kommunikationssituation ha förefallit den samtida publiken.

Man kanske till och med skulle kunna gå så långt som till att säga att »tvivelaktig och ologisk» blir bilden av den ensamma sörjande först när Nordenflycht tvingar oss att tänka efter, och det är precis det hon gör genom den utförliga utgivarfiktionen. Vad hon genomför är därmed ett subtilt, men lika fullt avgörande, brott mot en urgammal lyrisk konvention, som gjort att vi kunnat godta att vad vi hör eller läser är omedelbara känsloutgjutelser vilka den talade yttrat i sin ensamhet eller till den älskade, men som vi ändå har privilegiet att ta del av. När Nordenflycht i stället lägger ned en sådan energi på att förklara vad som sedan århundraden varit en självklarhet, så tvingar hon oss att se det konventionella i den traditionella lyriska diktningen, och tvingar oss att konfrontera det paradoxala i dess representationella anspråk.

Samtidigt så är hon själv beredd att kontextualisera sin egen dikt och konstruera en förklaring till varför vi kan läsa den. Härmed tar Nordenflycht ett viktigt steg i riktning mot vad vi kanske skulle kunna tala om som en *lyrisk realism*; vi uppmanas att uppfatta de känslor som kommer till uttryck som fullkomligt autentiska, och vi uppmanas betrakta dessa dikter med andra ögon än tidigare känslolyrik. Särskilt plausibel behöver ju utgivarfiktionen för den skull inte te sig (det är ju trots allt en fiktion), och det viktiga är självfallet inte att läsaren i bokstavig mening tror på den, utan att fiktionen anvisar en specifik tolkningskontext.

Nordenflychts centrala insikt är att förutsättningarna för ett mera intensivt lyriskt uttryck inte så mycket ligger i formen som i kommunikationssituationen. Nordenflycht strävar aktivt efter att iscensätta en kommunikationssituation som på väsentliga punkter avviker från lyrikens traditionella. Hon drar själv medvetet uppmärksamheten till det paradoxala i den kommunikationssituation i vilken vi finner den sörjande turturduvan, och låter härigenom sitt diktjag träda ut ur de föreskrivna positioner för ensamta talande subjekt som fanns föreskrivna i den tidigare litterära traditionen. Genom att så tydligt avisera dikternas karaktär av biografiskt-psykologiska dokument så dementerar hon också att det skulle röra sig om en rolldiktning; något som i sig inte hindrar att såväl Hansson, Stålmarch som Olsson har alldeles rätt i att Nordenflychts

diktjag också aktualiserar drag från redan existerande roller i repertoardiktningen.

Förordet uppmanar läsaren att betrakta dikterna snarast som ett dokumentärt material som bär vittnesmål om avsändarens inre strider. Enligt den fiktion som etableras är de ju inte riktade till läsaren, och denne ges mer eller mindre av en slump en unik möjlighet att ta del av vad som först som sist är att betrakta som privata känslouttryck, aldrig avsedda för offentligheten. Genom att den kommunikationssituation som etableras genom utgivar- och ramfiktionen förnekar att en i egentlig mening kommunikativ ambition skulle föreligga, får dikterna nära nog status av spontana symptom på upphovsmannens själsliga tillstånd, vilket ger dikten ett starkt anspråk på autenticitet. Utgivarfiktionen fyller också en funktion genom att förstärka detta anspråk, och till på köpet göra gällande att dikterna är spontana känslouttryck, samtidigt med den känsla som framkallat dem, och inte, såsom det t.ex. ofta föreskrevs i den samtida lyrikteorin, i efterhand medvetet skapade imitationer av dessa känslouttryck. Nordenflychts diktsvit utgör därmed ett tidigt försök att praktiskt lösa en av de stora tvistefrågorna i den samtida lyrikteoretiska diskussionen.²²

Härigenom länkas också läsarens hela uppmärksamhet till författarens person: vi (och Philomela) läser dikterna för att vi primärt är intresserade av hur det står till med den »sörgande Turtur-Dufwan». Avsändaren blir, skulle vi kunna säga, identisk med meddelandet; vad dikten ytterst vittnar om är avsändaren själv.

I en dikt sådan som denna blir expressiviteten ett absolut värde. Detta gör att textens funktion blir en helt annan än den retoriskt styrda klassicistiska dikten, vilken Nordenflycht för övrigt behärskade bättre än de flesta svenska författare i hennes generation.²³ Dess primära funktion är att vara ett uttryck för sin upphovsman, men denna funktion är här till synes helt frikopplad från varje traditionell retorisk ambition (såsom till exempel i retorikens lära om *ethos*), och fungerar i stället som ett primärt värde i dess egen rätt.

Sorgen, lär oss Nordenflycht, tar sig formen av en kommunikationsproblematik. Vi har redan sett hur känslan själv framkallar ett uttrycksbehov som inte låter sig tillfredsställas i kommunikationen med andra människor, utan i stället tvingar den sörjande att isolera sig för att i ensamhet utgjuta sina känslor. Men problematiken har också en formell sida, för trots att den sörjande inte vänder sig till någon annan människa, så är hon inte befriad från kravet på att ge sina känslor ett artikulerat uttryck. I stället kämpar sångerskan med en problematik som kommer att återkomma gång efter annan i 1700-talets försök att utveckla en alternativ litterär kommunikationsmodell:

Här skal jag brista ut, hwar äro ord at finna?
 Hur kan dock tungans ljud mit hjertas mening hinna?
 Så häftigt sorgeswall, så plågsamt tanke lop
 Kan ej af toma ord få lugn, och ränsas opp.²⁴

Att artikulera och begreppsliggöra sorgen lugnar och »ränsar opp» bland de häftiga och plågsamma tankarna och dämmer upp tåresvallet. I dessa verser begagnar sig Nordenflycht av ett grepp som kommer att återkomma gång efter annan i 1700-talets sentimentala litteratur, nämligen att låta dikterna tematisera sin egen oförmåga att adekvat uttrycka vad poeten vill kommunicera. Detta är ju i sig ett grepp starkt besläktat med åtskilliga av retorikens figurer (*aposiopes*, *aporia*, *dubitatio* och så vidare), men här, liksom i många senare texter under 1700-talet, drivs greppet så långt att det snarast antar karaktären av ett generellt ifrågasättande av språkets och kommunikationens möjligheter som sådana. Dikten utpekas som ett projekt med stora förbehåll. Det konsekventa ifrågasättandet av själva möjligheten till en autentisk kommunikation, fungerar naturligtvis också som en stark uppriktighetsmarkering; på så vis signalerar dikten tydligt att den ytterst eftersträvar att vara ett fullkomligt autentiskt uttryck för avsändarens tankar och känslor och att denna är smärtsamt medveten om det fåfänga i en sådan ambition. Nordenflychts ifrågasättande av det poetiska språkets möjligheter att fungera som ett genuint uttryck aktualiserar en metakommunikativ dimension. Genom detta grepp demonstrerar

hon tydligt den nödvändiga inkongruensen mellan uttryck och avsett meddelande; mellan kommunikativ ambition och kommunikativ förmåga.

5

Den generella kommunikationsproblematiken etableras redan i företalet och skärps ytterligare i samlingen första dikt, där det emotionella uttrycksbehovet lyfts fram som akut för den sörjande. Men kommunikationsproblematiken återkommer på en tredje nivå och visar sig också strukturera diktsvitens inre uppbyggnad. Man skulle till och med kunna gå så långt som till att hävda att *Den sorgande Turtur-Dufwan* som helhet behandlar en kommunikationsproblematik.

De »ömkelige och häftige» sänger som blir resultatet av sångerskans sorgearbete är inte riktade till någon definierad avsändare i egentlig mening. Däremot kan man se hur diktjaget prövar ett antal möjliga adressater att vända sig till. Först är det den döde maken som apostroferas. Men den döde utmärks i sammanhanget just av sin frånvaro:

Min ljufwa Maka Ach! war hörs din blida röst?
Dit milda ögna kast, som gaf mit sinne tröst?

Jag hör ej flera råd af dina läppar flyta,
Dit rena sannings ord min oros stormar bryta:
Det ljufwa tal, som har alt skryt och flärd lagt af,
Jag ser det Anlet ej, som frid och hugnad gaf.²⁵

Apostroferingen förmår inte återkalla den döde. Den visar sig vara ett tomt retoriskt grepp; och i diktens näst sista strof konstaterar den sörjande: »Ej någon jordisk frögd kan mer hugswala mig; / Hwad skal mig lindring ge? jag har förlorat dig».²⁶ Konsekvent nog är tilltalet i diktens sista strof inte längre riktat till något du.

Konstitutivt för den kommunikationssituation som Nordenflycht gestaltar är att den präglas av en fundamental brist; den leder sitt ursprung till att en nära nog transcendental intersubjektiv kommunika-

tion mellan jaget och dess själsfrände för evigt har avbrutits. Återstår gör blott ett oändligt meddelelsebehov, men inte längre någon tänkbar adressat.

Helt logiskt följs denna inledande dikt, som iscensätter ingenting mindre än ett totalt kommunikationssammanbrott, av samlingens kanske mörkaste dikt, »Min lefnadz lust är skuren af», med dess nattsvarta dödslängtan, där den forcerade rytmen och den naivt inkonsekventa rimflätningen förstärker intrycket av känslomässig desperation. Också i denna dikt förekommer en apostrofering, men det är nu inte längre en annan människa (vare sig död eller levande), utan sångerskans eget »arma ömma hjerta» hon vänder sig till.²⁷

Samma apostrofering återkommer i den följande dikten, »Alla nymphers prinsesinna»:

Arma hjerta, kan du tänka
Och dig sänka
På din djupa olyks grund,
Utan at i stycker brista,
Och så mista
Känslan af din plågo stund?

Ja, du måste, fast du bäfwar
Och motsträfwar,
Mot din wilja hafwa lif,
Wrida dig i böljor wåta,
Och dig låta
Sargas af en långsam knif.²⁸

Härefter följer också ett antal apostroferingar av abstrakta begrepp: den »hårda lag» som förföljer den sorgande och den »dyra vänskap» som hon njutit, innan hon åter igen vänder sig till sitt »ömma Sinne»,²⁹ de egna »djupa tankar[na]»³⁰ och den egna »Minnes kraft[en]».³¹ Också i följande dikt, »Werldslig ro far wäl», riktas tilltalet konsekvent till en representant för det egna psyket, »min öma Siäl».³² Även i den följande dikten, »Så komma mina wakostunder», möter vi ett par apostroferingar, här är det för det första »öma hjälpe-röster» som med sina »toma ljud»

och »svaga tröster» inte förmår lindra den sorgandes plåga, och för det andra är det den »mörka natt som mig omgifwer» och som sägs vara »en afbild på mit sinn».³³

I nästa dikt, »Åter börjar jag min lust», inträder en förändring: än en gång är det den döde maken som apostroferas. En imaginär kommunikation tycks åter vara möjlig att upprätta med den döde, och den sörjande önskar sig inte längre vare sig döden eller minnesförlust, utan accepterar att intill döden leva vidare med makens »ljufwa namn och minne» djupt inpräglade i sitt sinne.³⁴

Den döde maken apostroferas konsekvent i första partiet av den nästföljande dikt som inleds med orden »Min fordna skatt, mit ljus på jorden». Med tankarna på den dödes nuvarande salighet föds också fantasin om ett hinsides återseende. Den döde maken kommer på så vis att erbjuda en förbindelselänk mellan sångerskan och Gud, som apostroferas i stället för den döde i diktens avslutande parti, liksom i den följande som utgör en bön om att få vederfaras nåden och i religiös resignation vända sig bort från världen, för att i stället skåda Guds kärlek.

Härmed har den hemlösa sången slutligen funnit sin adressat, något som i sin tur dämpar den känslomässiga temperaturen och leder jaget till att omfatta en religiöst färgad resignation i förtröstan om en tillkommande salighet och förening med den älskade. Först då faller »förblindelsens dimma».³⁵ I samlingens avslutande dikt, »Lefnads beslut», finner vi hur jaget intar en resignerad position, varifrån det betraktar »[a]ll höghet prakt och lust, som lyckan bjuder falt» som »en flyktig rök, en wäder bubla»,³⁶ samtidigt som hon också deklarerar att hon avser att livet ut »repa up min Herdes ljufwa namn» och besjunga honom i ensligheten endast svarad av ekot från klipporna.³⁷ Kanske skulle man kunna säga att samlingen därmed återvänder till den texttyp i vilken den enligt Hansson tar sin utgångspunkt, nämligen den andaktslitterära. Mot slutet har en möjlig (och traditionell) kommunikationssituation (åter)upprättats, och diktjaget kan vända sig till Gud helt i enlighet med andaktslitteraturens föreskrifter.

Sammantaget är det med andra ord ett sorts frälsningsdrama som gestaltas. Att samlingens nio dikter antyder ett episkt förlopp har framhållits av tidigare forskare, så till exempel av Borelius,³⁸ och Olsson understryker att samlingen gestaltar ett sorgearbete, där jaget från djupaste

förtvivlan arbetar sig fram till en religiöst sanktionerad resignation.³⁹ Vad som däremot inte uppmärksammas är i hur hög grad detta förlopp är strukturerat utifrån de möjliga och omöjliga kommunikationssituationer som dikterna själva gestaltar, något som blir tydligt redan när man studerar bruket av varierande apostroferingar.

6

Nordenflychts diktsamling är därmed på samma gång traditionell och radikal: traditionell därigenom att den återanvänder nedärvda och välbeprövade former från andaktslitteraturens och den petrarkistiska och pastorala diktningens fatatur; radikal därigenom att den iscensätter en kommunikationsmodell som på åtskilliga punkter avviker från såväl den religiösa kommunikationens, som från retorikens modell – den kommunikationsmodell som traditionellt varit styrande för dikt.

Men går man till dikterna som sådana finner man att radikaliteten är momentan: diktsamlingen beskriver i själva verket en utdragen kommunikationskris, där den talande prövar ett antal alternativa men i längden ohållbara positioner, vilka i sin tur aktualiserar olika genrespecifika kommunikationsmodeller, innan hon slutligen stannar vid den religiösa. Kanske skulle man kunna beskriva förloppet så här: inledningsvis har diktjaget drabbats av en djup förlust vilken omöjliggör fortsatt kommunikation med den älskade, i enlighet med den traditionella kärlekslyrikens modell. En sådan kommunikation är fortsatt möjlig endast i apostroferingens tillfälliga form, men snart nog upphör den döde maken att fungera i denna roll.

Och det är här som Nordenflycht på ett mer radikalt sätt bryter med traditionen; att mottagaren, diktens »du» är frånvarande, är i sig ingenting underligt i äldre lyrik. Med viss rätt kan det närmast sägas vara konstitutivt för en viss lyrisk tradition, med Petrarca som den främste företrädaren. Duet är frånvarande, ändå riktar sig diktjaget med ett intensivt tilltal till honom, eller oftast: henne, och detta är någonting genren föreskriver oss att acceptera. Närvarande eller frånvarande, levande eller död, så fyller ett sådant du sin adressatsfunktion.

Inte heller i gravdiktningen innebär den omständigheten att adres-saten är död vanligtvis något kommunikationsteoretiskt problem, exempel kan hämtas från Nordenflychts egen omfattande produktion i genren, se till exempel »Lifwets dörr är döden. Wid von W. begrafning åhr 1733» och »Tröste-tankar då en liten Christian Herkepeus på sit 4:de ålders år lemnade werden och den sista febr. 1736 intog sit hwilorum»,⁴⁰ med flera exempel.

På samma sätt återfinns man en genomförd apostrofering av den döde i dikterna till Tideman, »Floës saknad», »Sorge-rop öfwer Eleantes bortgång» och »En sorgbunden enslighet». ⁴¹ I dessa dikter som såväl på ett övergripande plan, som vad gäller en del motiviska enskildheter, uppvisar starka likheter med dikterna i *Den sorgande Turtur-Dufwan*, är denna apostrofering helt oproblematiserad, och (den imaginära) kontakten med den döde i ord och tankar lyfts fram som den sörjandes starkaste värn mot sorgen. Möjligheten att i diktens form vända sig till den döde erbjuder tröst och kompensation för den gjorda förlusten, och just den djupgående kommunikationskris som utgör den bärande strukturen i det senare arbetet, lyser här helt med sin frånvaro. Den ensamhet som sångerskan uppsöker i »En sorgbunden enslighet» utmärks därmed inte så mycket av isolering, som tvärtom av ett intensifierat, kontemplativt umgänge med den döde i minnet och känslorna. Den möjlighet till återupprättad kommunikation som utgör den mödosamt vunna slutpunkten i *Den sorgande Turtur-Dufwan*, är i dikterna till Tideman i stället en implicit förutsättning för det lyriska projektet.

Det intressanta med Nordenflychts *Den sorgande Turtur-Dufwan* är att den döde maken snart nog förlorar förmågan att fylla sin adressatfunktion. Apostrofen är uppenbarligen inte i längden en fungerande kanal för avsändarens uttrycksbehov. Kanske skulle vi kunna säga att Nordenflycht bryter mot konventionen genom att inte längre acceptera att vi kan tala med de döda, varvid hon effektivt rycker undan en grundförutsättning för det traditionella lyriska tilltalet. Häri ligger Nordenflychts andra brott mot den lyriska diktens konventioner, och det har lika avsevärda följder som det första.

Därmed har avsändaren inte längre någon adressat att vända sig till, varvid nästa fas vidtar. Avsändaren vänder sig till sig själv; hon blir på samma gång meddelandets avsändare och mottagare. Under denna fas

renodlas ett avsiktslöst och i grunden ickeadresserat tilltal där »hjärtat», »själen» och så vidare blir metonymiska attribut för det egna jaget, men tilltalet är i grunden monologiskt och saknar extern adressat. Det är i denna fas som Nordenflycht demonstrerar sin radikalitet; inte genom den inre monologen som sådan, även i andaktslitteraturen utgör den egna själen liksom det egna hjärtat stående adressater i det inre samtalet,⁴² utan genom att hon uttryckligen framhäver detta tilltal som substitutivt och problematiskt.

Vad diktsviten iscensätter är här ett sorts kommunikationssammanbrott, och de apostroferade metonymiska storheterna mindre döljer än understryker att det rör sig om ett isolerat tal. Apostroferingarna vinner inte en sådan konkretion att de kan sägas befolka jagets universum; de utgör inga beständiga dialogpartners i en iscensatt inre värld. Hos Nordenflycht förkroppsligas aldrig de metonymiska attributen till allegoriska storheter av det slag som skulle kunna dela det lyriska jagets (inre) scen; de förblir ytterst ord och tomma tecken. Diktjagets inre själsliga struktur låter sig aldrig förkroppsligas på ett sådant sätt att det kan bli tal om ett verkligt imaginärt universum. När jaget i *Den sörgande Turtur-Dufwan* talar till sig själv så uteblir svaret, precis som när hon tidigare apostroferat den döde maken. Härmed genomför Nordenflycht ett tredje brott mot traditionen, och då närmare bestämt mot den litterära konvention som hävdar att det isolerade lyriska jaget i dikten kan träda i dialog med sig självt.

Nu är dock denna fas av övergående karaktär: snart nog uppenbarar sig en ny tänkbar adressat, nämligen Gud, och diktsviten kan därmed sägas ha förflyttat sig över i ett nytt kommunikationsteoretiskt paradigm, nämligen det religiösa. Här genomför Nordenflycht ett oproblemiskt övertagande av en väl beprövad kommunikationsmodell, och diktsviten kan, som vi sett, utmyнна i ett stycke religiöst färgad resignationslyrik av ganska traditionell tillskärning. Med Gud som adressat har en hållbar kommunikationsmodell slutgiltigt etablerats och diktsviten är avslutad.

Sammanfattningsvis rör sig Nordenflycht i *Den sörgande Turtur-Dufwan* genom tre kommunikationsteoretiska paradigm, med varierande genrespecifika avsändar- och adressatfunktioner: från det traditionellt lyriska tilltalet riktat mot ett frånvarande du, via ett tillstånd av adressatlös inre monolog där försök görs att tala till det egna jaget, till det

religiösa paradigmet där Gud blir diktens slutliga adressat. Det dramatiska förloppet i diktsviten utgörs av ett antal skiften av kommunikationsmodell. Verkligt modern, eller, om vi nu vill undvika ett sådant uttryck: framåtpåkande, är Nordenflycht egentligen endast i den andra övergångsfasen där hon iscensätter en sorts svävning i glappet mellan två traderade kommunikationsmodeller.

Det är denna svävning som kommer att bli av den största betydelsen för utvecklingen av en ny form av litterär kommunikation under 1700-talet; ett tilltal där vi som läsare tillåts lyssna (tjuvlyssna frestas man säga) till ett rent subjektivt tal, utan vare sig skönjbar avsikt, eller definierad adressat. Det är också på denna punkt som utgivarfiktionens funktion som tydligast kommer i dagen; det rör sig här om en form av tilltal som egentligen inte vore tänkbart, annat än under mycket speciella omständigheter.

7

I Nordenflychts författarskap utgör *Den sorgande Turtur-Dufwan* av olika skäl en engångsföreteelse, även om en del av lyriken som hör till samma period uppvisar besläktade drag. Men såväl för henne själv som för hennes samtid kom diktsamlingen med tiden att helt och hållet ställas i skuggan av den retoriskt konsthändig klassicistiska diktning som hon kom att skapa i Tankebyggarnas krets. Något mer försök att iscensätta en alternativ kommunikationsmodell hittar man därför inte hos henne.

Men i sin tidiga diktsvit har Nordenflycht konstruerat en kommunikationssituation som i sina huvuddrag innehåller alla de element som sedan kommer att möta hos Thorild, Lidner och åtskilliga andra.⁴³ Vi har för det första en avsändare som närmast fungerar som ett ofrivilligt språkrör för sitt eget intensiva känsloliv, för det andra har vi en emotionellt privilegierad mottagare som förutsätts uppfatta meddelandet som ett autentiskt, subjektivt uttryck för avsändarens interioritet och inte på något annat sätt, och för det tredje har vi en uppfattning av det språkliga meddelandet som ett provisorium; ett mer eller mindre klumpigt och otillfredsställande uttryck för ett oändligt behov av meddelelse, som riskerar att överskrida varje tänkbar mediering.

- 1 John Kruse, *Hedvig Charlotta Nordenflycht. Ett skal-dimme-porträtt från Sveriges Rococo-tid*, diss. Lund 1895, s. 96.
- 2 Oscar Levertin, »Fru Nordenflycht», dens. *Svenska gestalter*, Stockholm 1958 [1903], s. 46.
- Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur*, 1, Stockholm 1918, s. 168.
- 3 Albert Nilsson, *Fru Nordenflychts religiösa diktning*, Lunds universitets årskrift. N. F. Avd. I. Bd. 14 Nr 15, Lund & Leipzig 1918, s. 44.
- 4 Hilma Borelius, *Hedvig Charlotta Nordenflycht*, Svenska kvinnor II, Uppsala 1921, s. 81 f.
- 5 Kruse 1895, s. 96. Jfr Henrik Schück & Karl Warburg, *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, 3. fullst. omarb. uppl., 3, Stockholm 1927, s. 409.
- 6 Se Hilma Borelius, & Theodor Hjelmqvist, kommentar, i Nordenflycht, Hedvig Charlotta, *Samlade skrifter*, Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet XI, utg. Hilma Borelius & Theodor Hjelmqvist, 1-3, Stockholm 1924-1938, 3:2, s. 349 f. Arbetet förkortas fortsättningsvis SS.
- 7 Se t. ex. M. H. Abrams, *The Mirror and the Lamp. Romantic Theory and the critical Tradition*, London, Oxford, New York 1971 [1953]; Anna Cullhed, *The Language of Passion. The Order of Poetics and the Construction of a Lyric Genre 1746-1806*, European University Studies. Series XVIII. Comparative Literature, vol. 104, Frankfurt am Main 2002; Horace Engdahl, *Den romantiska texten. En essä i nio avsnitt*, Stockholm 1986; Lars Gustafsson, *Le poète masqué et démasqué. Étude sur la mise en valeur du poète sincère dans la poétique du classicisme et du préromantisme*, Acta Universitatis Upsaliensis. Historia litterarum 2, Uppsala 1968; P. W. K. Stone, *The Art of Poetry 1750-1820. Theories of composition and style in the late Neo-Classic and early Romantic periods*, London 1967.
- 8 Stina Hansson, *Ett språk för själen. Litterära former i den svenska andaktslitteraturen 1650-1720*, Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 20, Göteborg 1991, s. 22 f. Redan Nilsson har velat göra det mystiska och pietistiska inflytandet i Nordenflychts diktning gällande, se Nilsson 1918, passim. Pietistiska förebilder till *Den sorgande Turtur-Dufwan* diskuteras särskilt s. 44. Även Borelius och Hjelmqvist sätter Nordenflychts »känslolinerlighet» i förbindelse med pietismen, dock utan att beröra frågan om formella förebilder från det hållet (Borelius & Hjelmqvist, kommentar, SS 3:2, s. 350).
- 9 Hansson 1991, s. 29.
- 10 Torkel Stålmarck, *Hedvig Charlotta Nordenflycht. Ett porträtt*, Stockholm 1997, s. 50. Redan i sin Nordenflychtpresentation i Natur och kulturs serie Svenska författare polemiserade Stålmarck mot synen på dikterna som omedelbar känslolyrrik. Här betonar han i stället att Nordenflycht iscensätter sin sorg; att hon spelar en roll, och att sådana roller fanns föreskrivna redan i tillfällesdiktningen, ehuru dikterna formellt avviker från den konventionella sorgediktens former. Se den-samme, *Hedvig Charlotta Nordenflycht*, Stockholm 1967, s. 24.
- 11 Bernt Olsson, »Poesi som sorgearbete. Om Hedvig Charlotta Nordenflychts Den Sorgande Turtur-Dufwan», i Valborg Lindgärde, & Elisabeth Mansén, utg., *Ljuva möten och ömma samtal. Om kärlek och vänskap på 1700-talet*, Stockholm 1999, s. 150 f.
- 12 Ser man på företalets funktion i samlingen som helhet är det av underordnat intresse att åhöraren eventuellt kan identifieras som Nordenflychts kusin Carl Klingenberg, och att den älskeliga Philomela kan ha en biografisk förebild i grevinnan Cronstedt (Kruse 1895, s. 90) eller i väninnan Sophia Helena von Psilander (Nilsson 1918, s. 45 f.); jfr Borelius & Hjelmqvists kommentar, SS 3:2, s. 351.
- 13 Hedvig Charlotta Nordenflycht, »Den sorgande Turtur-Dufwan, eller åtskilliga bedröfweliga Sånger, under wackra melodier sammansatte och samlade af en medlidande åhörare», i SS I, s. 120. Den biografiska bakgrunden till Lidingövistelsen och dikternas tillkomst tecknar Nordenflycht på följande sätt i den självbiografiska skissen i ett brev till Stiernman: »Som ingen tröst var, at finna för mig hos människor, var ock deras säll-

- skap för mig odrägeligt: ty valde jag mig en liten hydda på landet, och inrättade i et torp min sorgeliga boning, Här regerade enfaldighet och bedröfvelse med hvarandra. Hela rummet, med sorgeliga målningar beklädt, vitnade om min saknad; och en Cymbal med några fåglar voro här de endaste glädjeteckn. Mina ögon hvilade sällan, och min harpa spelade idel sorgeqväden: af dem är en liten Samling på trycket utgången, under namn af Den Sörjande Turturdufvan». Nordenflycht SS 3:I, s. 215 f. För den geografiska lokaliseringen av Nordenflychts ensamma hydda hänvisas till Tryggve Byström, *Studier i Hedvig Charlotta Nordenflychts biografi*, u.o. 1980, s. 58 ff.
- 14 SS I, s. 121.
- 15 SS I, s. 121.
- 16 SS I, s. 121.
- 17 SS I, s. 120.
- 18 SS I, s. 120.
- 19 Borelius 1921, s. 81. Ett liknande synsätt antyds av Lennart Breitholtz i bidraget, »Den äldre upplysningen», i E. N. Tigerstedt, utg., *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria*, 3, 2. uppl. Stockholm 1967, s. 122.
- 20 Stålmärck 1997, s. 51.
- 21 Olsson 1999, s. 150.
- 22 Se härom Cullhed 2002, s. 238–269.
- 23 Generellt hänvisas här till Ann Öhrbergs synpunkter på Nordenflychts författarskap, se Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*, Skrifter utgivna av avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 45, Hedemora 2001, passim.
- 24 SS I, s. 121. Jfr Birgit Neumann, »Om förtroliga samtal – med den gudomlige Vännen, med vänner utanför 'stora werlden' samt med läsaren som vän», i Lindgärde, Valborg & Mansén, Elisabeth, utg., *Ljuva möten och ömma samtal. Om kärlek och vänskap på 1700-talet*, Stockholm 1999, s. 163–96, här: s. 184.
- 25 SS I, s. 124.
- 26 SS I, s. 124.
- 27 SS I, s. 125.
- 28 SS I, s. 126. Dikten saknar annan titel än melodiångivelsen. »Alla Nymphers Princessinna» är en känd visa av Freese, vars melodi Nordenflychts dikt övertagit.
- 29 SS I, s. 127.
- 30 SS I, s. 129.
- 31 SS I, s. 130.
- 32 SS I, s. 130.
- 33 SS I, s. 132.
- 34 SS I, s. 134.
- 35 SS I, s. 138.
- 36 SS I, s. 138.
- 37 SS I, s. 139.
- 38 Borelius 1921, s. 82 ff.
- 39 Olsson 1999, s. 156 f.
- 40 SS I, s. 20 f, resp. s. 22 ff.
- 41 SS I, s. 40 f, resp. 42 f och 43 ff.
- 42 Så t. ex. i betraktelse- och »tanke»-genrerna, se Hansson 1991, s. 139, 146, passim för exempel.
- 43 För Thorilds del, se t. ex. min uppsats »Uttryck och förståelse. Thorilds 'Passionerna'», i Håkan Möller m.fl. (red.), *Poetiska världar. 33 studier tillägnade Bengt Landgren*, Stockholm/Stehag 2002, s. 73–83.

Känslans stasis och moders-
gestaltens framträdelseformer
hos Bengt Lidner –
ett romantikens perspektiv

Roland
Lysell

I LITTERATURVETENSKAPLIGA HANDBÖCKER brukar Bengt Lidner skildras som företrädare för en litterär känslökultur, en tårarnas poet. Sverker Ek i *Ny Illustrerad Svensk Litteraturhistoria* utgår exempelvis från citatet »In Lacrymis etjam voluptas» och skriver: »Lidner var en utpräglad emotionell natur. För honom blev medkänslan allt och den yttrade sig främst i ett omåttligt känslosvall som gjorde även det rysliga njutningsbetonat.»¹

Som bekant skedde i efterdyningen av ideologikritiken, hermeneutiken och diskursanalysen en tydlig omvärdering av romantiken i litteratur och konst på 1970-talet. Forskare som Ernst Behler, Jochen Hörisch, Manfred Frank och Friedrich A. Kittler betonade, med Walter Benjamin och Theodor W. Adorno som några av föregångarna, de teoretiska och ironiska inslagen hos de tyska romantikerna. Jean-Luc Nancy och Philippe Lacoue-Labarthe introducerade på nytt den tyska romantikens idévärld i Frankrike i *L'Absolu littéraire* 1978, och vid Yale verkade Geoffrey H. Hartman, Harold Bloom och Paul de Man. Symptomatiskt innehåller sjunde numret av tidskriften *Glyph* 1980 bland annat översatta texter av de nya tyska romantikforskarna. I denna strömkantring märks också en ny syn på 1700-talet och tidens sätt att litterärt gestalta känslan. Redan i Jean Starobinskis *Jean-Jacques Rousseau. La Transparence et l'obstacle* (1957) betonas det dubbla i Rousseaus perspektiv. I *Julie, ou La Nouvelle Héloïse* är Rousseau således inte bara Saint-Preux utan också Wolmar. Rousseau framställs hos Starobinski mera som en känslans analytiker än som dess talesman.²

Starkt bidragande vid denna omvärdering var antologin *Urszenen*, som gavs ut 1977. Titeln alluderar givetvis på Freuds begrepp, och redaktörerna Horst Turk och Friedrich A. Kittler fokuserar inte 1700-talssen-

timentaliteten för att försvara eller attackera den utan för att *förklara* den med hjälp av Lacans psykoanalys, Derridas dekonstruktion och Deleuzes diskursanalys samt icke minst diverse socialisationsteorier. Särskilt framträder här känslors motstridiga karaktär.

Rousseau betonar sig själv såsom såväl den skrivande biografen som den lille Jean-Jacques som lär sig *känna* genom läsningen av moderns romaner: *Je n'avois rien conçu; j'avois tout senti*. (jag hade inte uppfattat något genom förståndet, jag hade erfarit allt genom sinnen).³ Rousseaus introspektion ses på mer än ett håll som förebådande Freuds.

Goethes brevroman *Die Leiden des jungen Werthers* (1774) ger i detta sammanhang skäl att beakta två fenomen. Det första har uppmärksamats redan av Max Kommerell och Clemens Lugowski, och rör det narcissistiska jag som gestaltas i ett av romanens »brev», daterat 10 maj.⁴ Den av »underbar glättighet» uppfyllde Werther beskriver där hur han ute i det fria försänks i en »känsla av rofylld vara». Medan han ligger i det höga gräset iakttar han hur den »kära dalen ligger doftande i ångor och middagssolen vilar på topparna av min ogenomträngligt mörka skog». Beträktandet av insekternas vimmel i vegetationen för dem närmare hans »hjärta». Vi lägger märke till narcissistens fixering vid de egna intrycken och hans vilja att så exakt som möjligt återge dem: observationen av örter och småkryp förenas med en erotiserad allmaktskänsla. Texten syftar till att spegla det upplevande jagets förnimmelser och känsla, inte rent intellektuella processer. Det andra fenomenet kan iakttas i episoden med kanariefågeln i 12 september-brevet, då Lotte först trycker fågeln mot sina egna läppar, sedan mot Werthers. Den ofta kommenterade scenen aktualiserar den komplexa känsla som står traumat nära.⁵

I en utmärkt analys i *Urszenen* genomför Reinhart Meyer-Kalkus en lacansk läsning av Goethes roman.⁶ En av hans poänger är att Werther inte bara känner brist och splittring i Lottes frånvaro utan också i hennes närvaro. Werthers trauma är väsentligen den problematiska, aldrig avbrutna symbiosen med modern, inte narcissistens aldrig genomgångna oidi-pala fas. Goethes förhållande till Werther är givetvis ambivalent: å ena sidan används material från diktarens eget liv, å andra sidan har brevromanen en uppenbar karaktär av fallbeskrivning.

Den moderna forskningen ser dessa texter som retoriska. Det handlar om återgivande i text av tillstånd med språket som verktyg, men det

rör tillstånd som tidigare saknat språk, varför texterna får en särskild litteratur- och medvetandehistorisk status. Den självfallna frågan om känslan eller språket fanns först bör man försiktigtvis betrakta som en variant av diskussionen kring hönan och ägget.

I ett viktigt bidrag till Lidnerforskningen, som huvudsakligen består i en närläsning av dikten *Til min Mors Skugga* med beaktande av 1700-talspoetiken, har Anna Cullhed nyligen bland annat relaterat tårarna hos Lidner till Horatius *Ars poetica* och den diskussion av dikt, diktare och mänsklig känsla som förs där.⁷ Syftet i denna framställning riktas åt motsatt håll: jag betraktar Lidner »baklänges», ur romantikens perspektiv.

Är det möjligt att Lidner, som i *Yttersta domen* nämner såväl Werther som Rousseau, medvetet eller omedvetet skulle ha fört över till svensk mark den problematik hos Rousseau och Goethe som tyska forskare kunnat relatera till romantiken? Beträffande Werther betonar Lidner enligt konventionen den olyckliga kärleken och självmordet – »O, ångrens kala hem! skal här jag Werther finna?»⁸ Och vad gäller Rousseau tillhör nog Lidner dem som läst honom »fel», det vill säga precis som den franska revolutionens män läst honom som Saint-Preux. Lidners kamp är en entydig kamp för friheten och mot fanatismen. Icke desto mindre är det värdefullt att hålla vår frågeställning aktuell vid en förnyad Lidnerläsning.

Känslan i Lidners poetiska värld

I Sverige har Horace Engdahls *Den romantiska texten* (1986) blivit epokgörande för hur det sena 1700-talets skalder betraktas. Engdahl markerar tydligare än föregångarna att det »känslamma är en framställningsform» och uppmärksammar »diktjagets dramatisering av sitt berättande». Han betonar även det fragmentariska i Lidners kompositionsteknik och jämför Lidner med hans samtida:

Diktjagets roll är berättarens och deklamatorens. Lidner är en fiktionsskapare. I motsats till Thorild använder han inte sin innerlighet för intimistiska syften. De bilder han ger av sig själv är starkt stilerade. Hans du är inte heller den älskade eller det egna jaget eller någon utopisk instans, som i det absoluta tilltalet i Kellgrens »Den nya Skapelsen».⁹

Apostroferingarna hos Lidner är än mer markanta än 1700-talsestetiken kräver. I idyllen *Aftonen* heter det exempelvis »Ädla dygd! Himmelska känsla! Du är den, som leder en yngling til lycka och ära; du som, med din sköld betäcker den Gråhårigas bröst, och inga samvetsqual förskräcka hans dödsstund.»¹⁰

För jaget tycks det behövas en markerad ansträngning för att nå känslan. I odet *Ömbeten* finner vi i andra strofen formuleringar av typen »Kom ömhet och mig fram til uslas kojor för». Slutet på samma strof lyder:

Til dig min arma olycks-nästa
 Vill jag med denna lutan gå,
 Vid dit [= ditt] vill jag mitt öde fästa
 För at af ömhet gråta få;
 Hvar tår som ned från ögat flyter
 Til slut sig i en pärla byter,
 At i min *Urna* infäst bli.¹¹

Tåren blir alltså en pärla i urnan, orsakad av en känsla som det skrivande jaget måste suggerera sig in i. Den känslolösa gesten blir retorisk och patetisk och det är i utarbetade, stundom dramatiserade eller operamässiga, gestaltningar av vissa känslor komplex Lidners dikt excellerar. I motsats till äldre forskare, men i likhet med Engdahl, vill jag inte i första hand se den avbildade gestalten som uttryck för Lidner själv eller något dylikt, utan som en böjningsform i ett paradigm med utgångspunkt i barocken (Schück nämner Dahlstierna och Lamm marinismen) och slutpunkt i romantikens allegori.

Det skrivande jaget behöver ofta de litterära föregångarnas stöd. I *Alexis och Daphne* heter det: »Gessner! läna mig din pensel, nej läna mig häldre dina känslor --- i vassen där *Daphne* badade.»¹² Intertextens funktion är alltså emotionell, inte teknisk. I Lidners *Yttersta domen* införs som nämnts Goethes *Die Leiden des jungen Werthers* i sammanhanget; men även Baculard d'Arnauds *Comminge och Adelaide*, Rousseaus *Julie ou la Nouvelle Héloïse* och Shakespeares *Romeo och Julia* åberopas i liknande syfte.

I följande diskussion granskar jag tre texter närmare, nämligen *Året MDCCLXXXIII* (1784), *Grefvinnan Spastaras Död* (1786) och *Yttersta Domen* (1788).

DE TRE TEXTERNA har en officiell yttre form. Skaldstycket *Året MDCCLXXXIII*, detta »känslans offer», är tillägnat drottningen med en dedikationsdikt som har ett företal. *Grefvinnan Spastaras Död* är tillägnad prinsessan Sophia Albertina. Dedikationen föregås av ett citat ur Vergilius *Aeneid* och följs av dedikationsdikt, företal, innehållsreferat samt ett motto ur Ossians *Sånger*. Skaldstycket *Yttersta Domen* inleds med ett motto av Dante, följt av en dedikation till konungen med en dikt (som för övrigt Henrik Schück lovprisat), ett företal samt ytterligare ett motto hämtat från Vergilius.

I diskussionen av komplexet moder/barn står *Medea* (1784) i centrum. *Medea* kallas »Opera i tre acter», tillägnas kronprinsen av Danmark och har ett företal, där Lidner bemöter kritiken i förväg genom att bland annat skriva att »Til Schol-Mästare blifve den för evigt dömd, som väger ord, då han har tilfalle, at gråta!»¹³

Den första frågan vi bör ställa är: vem känner i dikterna? I *Grefvinnan Spastaras Död* vädjar Lidner redan i företalet till sörjande mödrar: »J Ädlare Hjertan, J känslofulla Sköna! åt Eder, J Mödrar, som hafven njutit den gruffliga vällust, at emottaga sista sucken af Edert döende barn. J finnen detta Skaldstycke blottadt på alla de behagligheter, som det städande Snillet kunde gifva det – men, de tysta suckar, som J vid dess genomläsande prässat, skola försvara mig för den kalle Granskarens anfall».¹⁴ I företalet till *Året MDCCLXXXIII* anför Lidner hur den firade engelske skådespelaren Garrick, efter att ha sett en kollegas försök att spela drucken, utbrustit att denne inte varit full nog i vänstra foten. Lidner tillägger: »Säkert spelar jag, som Skald, min rôle oändeligen sämre; men min tröst är, at Läsare gifvas, hvilka gerna förgäta Horatius och Despreaux, när hjertat kan öma och ögat kanske fälla en tår.»¹⁵ I centrum står alltså jagets relation till läsaren, inte jaget i sig, och vår fråga måste omformuleras till »vem skall känna efter att ha läst dikten?»

Frekvensen av pronomet »jag» får naturligtvis, precis som hos Rousseau, läsaren att rikta sin uppmärksamhet mot jaget. En modern läsare har dessutom lätt att läsa in viss exhibitionism i några formulering-

är redan i diktens första strof:

Du tysta, djupa Natt! jag i dit sköt mig sänker,
Mit väsend hänryckt, stumt i känslors haf sig dränker.
Et år... I detta nu... Jag ren det flygtadt ser!¹⁶

När diktjagets väsende dränker sig i känslornas hav är vi ännu långt från interaktionen mellan jaget och känslan i vissa Stagneliusdikter. Månen blir kysk och Natten får ett sköte medan året jämförs med Nilen. Skalden förklarar vidare att han själv har ett hjärta: »Mit enda högmod är, at jag et hjerta har.» (rad 50).

Detsamma känner han sig även föranlåten att proklamera i första strofen av *Grefvinnan Spastaras Död*: »Men om jag tälja fått en mängd af sälla dagar,/ At jag et hjerta har, jag kanske än ej kändt.», Orden »Du ej den enda är ...» bemöts med »Tröst för et Tiger-hjerta!»¹⁷

Jaget bevekes lättare än himlen inför Spastara, vilket, som vi skall se, dessvärre kan leda skalden till hybris. Lidner går så långt att diktjaget i sin så kallade ömhet patetiskt får jämföra Spastara med Maria Magdalena vid Kristi kors:

Där ligger hon! – Så skön uti *Messie* blod
Vid korset Magdalena dignar;
Så skön i sine tårars flod
Hans fot hon kysser och välsignar.¹⁸

Med täta kommentarer – »Förgäfves!» »Hvad är det jag ser?» »Gud! Nådig, Barmhertig, förbarma dock dig!» – suggererar jaget ett emotionellt engagemang. Likaså apostroferas Spastara av jaget:

SPASTARA! om jag varit där;
Jag hade ...hvad? – Ack, Gud! i egen fara
Man döf vid andras klagan är.
Dock nej, Olyckliga SPASTARA!
Jag vid Dit helga stoft, vid mina känslor svär:
Jag trotsat eld och död, i faror mig fördjupat!¹⁹

Det är inte bara situationen som är melodramatisk och kuslig. Gärna fäster sig Lidner vid ord som »Ach», »gruflig», »blodig» eller »Fasliga syn!»

I *Året MDCCLXXXIII* kan det skrivande jaget hetsa sig självt till formuleringar som: »Jag hisnar! hvilka mord! hvad svarta afgrundsbrott!»,²⁰ och samma jag beklagar, troligtvis i en retorisk pose, att han ej har styrka att beskriva:

Men jag ej styrka har, at deras värf beskrifva:
Jag endast tårar har, at åt de slagne gifva.
Ack! är blott jorden til för fasor, brott och krig?
Nej! Sång-Gudinna, fly dit Glädjen kallar dig!²¹

Lite längre fram beklagar diktjaget offret, en kvinna vid namn Laura, samt åskådliggör hennes flykt genom landskapet: »Men Gud! hur vild des upsyn är./ Ach! hvilken mordisk dolk hon i sit sköte bär./ Hvart flyr hon? ... Fasans ort! Cypress-bevuxne dalar.../ Bland Nunnors grafvar, hör, ach! hör, hur Laura talar.»²²

Det är fråga om ett gråtande jag, men fortfarande ett slags konferencier, med blicken hela tiden riktad mot det skildrade.

Det brukar sägas att Lidner är odogmatisk deist, en hållning som gör det möjligt för hans diktjag att i ett slags hybris ifrågasätta den gudomliga makten och dess grymhet i *Grefvinnan Spastaras Död*. »Jag ville vara Gud, at kunna dig förlåta,/ Och sedan mänska bli, för at af glädje gråta», heter det på ett ställe. I samma riktning pekar formuleringar som: »Hvar finnes tröst?» liksom »Och Himlen då hans viggas falla,/ Skal rodna för sin oförrätt».

Ett förebud om romantiken varslas i samstämmigheten mellan innehåll och form i följande vackra ascension (stigande mot himlen) i en tidig version av *Yttersta Domen*:

Men hvart? jag dödlig är ... hålt! – på Zeraphers vingar--
Nej! Jag förgås ... et stoft ... ach! högre nu jag svingar---
Alt högre! ... fräls mig ... Gud! ... här ... Gud! ... jag dignar ner--²³

Diktjaget kan fungera som gudakritiker, men knappast som analysobjekt genom introspektion. Där man hos Rousseau finner Jean-Jacques och hos

Goethe den skrivandes jag framträder hos Lidner i stället protagonisternas ibland sammansatta känslor. Det gäller till exempel Spastara, som här får ordet: »Ack! Himmel, ropar hon – och rörd åt hafvet ser,/ Min sällbet är för stor, at länge dröja kunna . . . / Dock nej, min ljufve Vän! jag vil ej bäfva mer;/ Den dygdens urprung är, den skydd åt dygden ger;/ Kan dygdens sällbet han missunna?»²⁴

Vid ett annat tillfälle får läsaren se Spastara förtvivla: »Nu til förtviflans bråddjup drifven,/ Hon känner sig af Gud, af mänskor öfvergifven,/ Och skrattar – spöklikt, vildt, med Cains hemiska blick».²⁵ Inlevelsen i protagonistens övergivenhetskänsla är djup, men samtidigt distanserad – hennes skratt iakttas utifrån.

Anblicken av Washington i *Året MDCCLXXXIII* får diktjaget att reagera på följande vis: »I spetsen Washington, böjd under lagrar, lyser./ Hvad känslor, store Man! i denna stund du hyser!» Reaktionen följs av visualisering: »Nu dina blickar in i tusen secler se»; »Du hör hur berg och haf af dina bragder skalla». Washington tillåts tänka genom direkt anföring: »Jag alt för andra gjort: jag intet gjort för mig.»²⁶ I samma dikt utsätts även nunnan Laura för diktjagets iakttagelser. Sliten mellan Kristus och sin älskade Villi får hon tala på följande vis: »Bland Nunnors grafvar, hör, ach! hör, hur Laura talar».²⁷ Diktarens ord läggs i hennes mun:

*Sjelf du det hjerta gjort, som dina bud förglömmar.
Bland alla väsend du den första känslan haft;
Du känner hjertats drift, des upror och des kraft.
Du vet et stoft jag är: en fläckt kan det förstöra . . .*²⁸

Trots de många patetiska utropen och trots den riktadhet mot läsaren som i synnerhet Engdahl iakttagit i Lidners texter ter sig diktjaget lätt som tomt för den vid romantikerna tillvande läsaren – läsarreaktionen blir alltså den motsatta mot den troligtvis förväntade.

Den som så vill, kan se jagets uppmärksammande av sig själv, och sin relation till läsaren, som en förberedelse för den indirekta och allegoriska teknik P.D.A. Atterbom utvecklar till fulländning i *Lycksalighetens ö*.²⁹

Lidners formuleringskonst och känslans stasis

Lidner kan inte avfärdas som föregångare till romantikerna genom konstaterandet att hans poetiska värld är en annan än deras. Genom en närläsning av exempelvis en »patetisk» strof ur *Grefvinnan Spastaras Död* är det nämligen möjligt att påvisa ett för 1700-talets del sällsynt komplext skeende på mikroplanet i hans diktning.

Blixt och afgrunds töknar sväfva.
 SPASTARA har ej tid, at bäfva;
 Sit barn; men faran ej et moders öga ser,
 Det smälta grus i röda vågor brusar;
 Hon genom hindrets stängsel rusar,
 Til trappan hinner fram – Nu ramlar trappan ner ...
 Där står hon, Gud! --- Din vilja är min lag,
 Din magt är oinskränkt, et uselt stoft är jag.
 Nog dina pilar krossa kunna;
 Men monn det derför är, som Du mit slägte gjort?
 Ja! jag är stoff --- men tycker dock Du bort
 Så ömsint mor en flygtig sälhet unna.
 Förlåt --- men ack! --- i detta ögnablick
 - Gud! Jag förgäter mig --- då hennes tårar flyta,
 Med Dig – fast jag Din Himmel fick -
 Jag ville icke känsla byta.³⁰

Strofens första rad visar ett yttre meteorologisk kaos: blixt och oväder. Den andra raden framhäver knappheten om tid. Först på den tredje framträder den imaginära situationen: modern med barnet. Fjärde radens smälta grus i röda vågor visar ett kaos i jordens inre, ett vulkanutbrott. Femte raden fokuserar med verbet »rusar» åter tempot och på sjätte raden är vi med ordet »nu» och presensformen »ramlar» mitt inne i berättarsituationen. Rad sju får oss att stanna upp, och någon, ännu inte tydligt vem, åkallar Gud, medan den följande raden – där ett jag uttalar sin egen vanmakt och Guds oinskränkta allmakt – tydligt fokuserar diktjaget/berättaren. Det är detta fenomen jag vill beteckna som känslans stasis. Spastara stannar, diktjaget stannar, läsningen stannar i ett anrop av

Gud och ett tankstreck: situationen är patetisk eller melodramatisk.

Resten av strofen utgörs av en enda lång reflektion, där diktjaget talar till Gud och jämför sig med den allsmäktige. Guds pilar kan krossa; jaget är ett stoft, men likväl ett stoft med synpunkter om just den ömsinta modern. Detta leder i sin tur till en ursäkt, motiverad av att jaget glömmer sig då Spastara gråter. Jaget förklarar sig inte vilja byta med Gud. Det är just inför Spastaravisionen som jaget utvecklar denna aktiva gudskritik och självrannsakan. De många utropen, alla böner om förlåt och tankstrecken, bidrar jämte pauserna och avbrotten till att bryta upp dikten rent tekniskt.

Kort därefter kan Spastara ställas i kontrast till den yttre dynamiken:

Mörker, och eldar, och stumhet, och då!
 Öfver, och under, och kring henne döden!
 Mot Himlens våld, mot dessa afgrunds öden:
 Där står hon! – Ensam – stum – med Dygden
 och sin Son³¹

Här befinner vi oss således efter den dynamiska gudsförebåelsen åter vid känslans stasis. Tankarna går till Berninis heliga Teresa, till Atterboms förstenade Niobe, till de barockdramer Walter Benjamin beskrivit i *Ursprung des deutschen Trauerspiels* och så vidare. Diktaren har redan tidigare använt för en klassicist sökta och överdrivet patetiska paralleller, som illa svarar mot Spastaras serena heroism: »Lik en Numidisk Lejoninna,/ Hvars ungar man från henne röfvat har».³²

»Allting tycks äga rum just i berättandets vibrerande ögonblick» skriver Horace Engdahl.³³ Och här kan en rad fenomen iakttas: Handlingen kan avbrytas av jagets förfäran (»rädda mig», »förskräckes»). Vi får också se den intellektuella processen betonad när »tankens snabbhet» bildar sakled i en poetisk metafor som: »Från rum til rum med tankans snabbhet hastar/ Dess fotspår eldens våld förtär»³⁴ En interaktion mellan konkret och abstrakt är tydlig i följande energiska återupplivande av en död metafor: »Men ingen eld så stark, som moders-lågan är».³⁵

Lidners dikter är, precis som romantikernas, präglade av imperativet »se». Det gäller inte minst för *Året MDCCLXXXIII*, där synsinnet

aktualiseras redan på raden om den blinde uslingen som får synen av Gud. Han ser moln blanda sig med moln:

Ser gräset vaggadt bli af västanvädrens anda.
Der smyger bäcken fram, der störta strömmar ner:
Han har ej sinnen nog, at känna hvad han ser.
Til ögat själen flyr. Villrådigt, stumt det hvimlar³⁶

Denne blindes blick jämförs vidare med skaldemöns irrande. I fokus står således inte den klassiska blindheten, utan diktarens sångmö. Lidner transformerar gärna fenomenen till frågor om visualitet och ägnar sig ibland åt ett slags blickbeskrivning:

När i en Skönhets blick en ljuflig ängslan röjes,
När då och då des bröst af suckars stormar höjes,
Och ögat söka tycks en tyst och bortgömd vrå,
Ett uptändt bröst, at der med tårar svalka få:³⁷

När läsaren i *Året MDCCLXXXIII* konfronteras med en skildring av Islands fjäll och glupska björnar, så blir det som i viss klassicistisk poesi och ibland hos Stagnelius först efter några rader klart att det han eller hon först tagit för en bokstavlig skildring i själva verket är ett bildled med ett oväntat sakled, här den brittiske soldatens blodtörst.

När kortare berättelser infogas i dikterna (som bilden av ormen i samband med skildringen av fanatismen i *Året MDCCLXXXIII*) är det egentligen inte som hos Atterbom fråga om en problematisk semios. Snarare utspelas det mesta av skeendet hos Lidner i ungefär samma *här* och *nu*. Det som överraskar läsaren är överdrifterna i metaforiken.

Då djupet fylls med lik, och klagan fyller skyn.
Der, på en splittrad köl en sårad skara flyter!
Der, med et itändt skepp en annan vågen bryter!
Der, up i mastens spets en hop förtviffad står,
På himlen ropar han, och svar af döden får.
De salta fraggor up ur brustna djupet ljunga,
Och köl, och mast, och folk mot molnens rymder slunga,

Än åter en Orcan i yra hvirflar far,
Och Kämpar, eld och våg med sig i flykten tar.³⁸

Duc de Crillon får sedan ge en berättelse i berättelsen i *mise en abyme*, omgiven av lik, blod och eld, utan att hans skildring egentligen får annan funktion än att retoriskt levandegöra vad som redan beskrivits.

Med romantikerna, i synnerhet Wordsworth och Atterbom, har Lidner alltså gemensam fokuseringen av känslans detaljerade skiftningar, trots att hans känslans stasis hos dem motsvaras av dynamiska och ibland filosofiska system där känslan intar en central position. Lidners förkärlek för stilfigurer kan föra tankarna till det romantiska språket, men han utnyttjar varken bilderna eller skiktningen i de poetiska berättelserna för en estetiskt avancerad konstruktion av texter.

Moder/barn-komplexet

Inledningsstrofen till *Yttersta domen* har blivit ett av de mest kända Lidnercitaten:

Han öppnas, grafvens port! De tröga gångjärn knarra,
Och lampans matta sken på svarta marmorn darra.
Hur strömmar mörkrets flod! Hur nordan sträf och snar
Vid t öfver nattens djup med stormars thordön far!
 Dess dunder ufvars låte bryter,
 Och rofvet under vargen ryter,
Och irrbloss hvina fram med blod i mina spår,
Och jag, hur ödsligt! jag på grifter vilse går.
 Så irrande den dräptes vålnad sväfvar,
 Der skogen, som et spöke står,
 Och hemsk i vintrens svepning bäfvar.³⁹

Jaget har här klara drag av gengångare, något som Horace Engdahl analyserat ingående.⁴⁰ Mindre uppmärksammat är kanske att strofen är ägnad modern och moderstematiken utgör en tydlig underström i hela texten: »O, marmor stum och kall!», heter det på ett ställe, »du, i hvars hårda

famn/ Jag högg, ach! späd ännu, en älskad moders namn,/ Til dig i skug-
gors hem jag undan blixtren ilar-----/ En son bör finna lugn der modrens
hufvud hvilar.»⁴¹

Yttersta Domen innehåller välkända vanitasmotiv i en säregen samsyn mellan inre och yttre, varvid en herrnhutiskt emotionaliserad Kristusmystik kombineras med klassicistiska personifikationer av dygd, tålmod, längtan och religion. Likaså skildras flera gestalter, som till exempel ateisten, på en gång träffande och färgstarkt.

För det följande resonemanget om moder/barn-komplexet är en gestalt som motiverar oss att lämna de lidnerska »laterna magica»-effekterna särskilt viktig, nämligen Bibelns Eva:

Jag skådar detta klot, et rof för domsens svall,
Jag skådar Adams barn, som detta klot betäcka,
Som nu, ve mig! ve mig! til qval Du lär upväcka;
Och jag --- Gud! deras mor! – hvad! mor? – Nej! en barbar,
Som, ack! til allas brott så mordiskt uphof var.⁴²

Eva tycks alltså i ett tidsperspektiv, omvänt mot det i traditionen gängse, beklaga den arvsynd som skall drabba barnen och påta sig skulden för den.

Komplexet moder/barn, som är en fixpunkt i Lidners verk, är grundligt kommenterat i Lidnerforskningen, men kommentatorerna koncentrerar sig företrädesvis på psykologin och drar gärna paralleller med skaldens biografi. Genom fokusering av den för barnamord dömda i odet *Ömbeten* och Caroline-Mathildegestalten i *Yttersta domen* etableras dock en fixpunkt tydligt belägen utanför jaget. I *Året MDCCCLXXXIII*, där även grevinnan Spastara skymtar fram, ställs man till och med inför en metafor som »modrens sköt». Där relateras också hur en moder mister sin son och mödrar förlorar sina barn i Calabrien.

På liknande vis berörs sonens minne av modern i *Grevinnan Spastaras Död*. Vid diktens slut möter så Spastara diktjagets egen mor, vilket givetvis frestar till att läsa raderna biografiskt. Även här finner jag det dock mera fruktbart att betrakta dem som en litterär figur, en slutpunkt i vilken flera av de metaforiska linjer som dessförinnan framträtt antingen manifest eller latent löper samman och koncentreras, än som ett över-

skridande av gränsen mellan dikt och liv.

Moder/barn-komplexets destruktiva och negativa sidor tycks emellertid ha förbisetts av Lidnerforskningen. Modersbilden är ingalunda lika mild hos Lidner som hos Atterbom eller Almqvist. Tydligast blir detta i de båda versionerna av operan *Medea*. Redan i den äldre och under skaldens liv otryckta versionen av *Medea* fokuseras barnamorden synnerligen starkt. Morden sker med författarens egna ord »inför Åskådarens ögon», och genom att scenen förberedas upprepade gånger och refereras till i efterhand kommer morden att framstå som huvudmoment. Det sagda gäller även för den senare tryckta och mer genomarbetade versionen, på vilken det följande resonemanget baserar sig.⁴³

Slående är hur mycket mindre Lidners *Medea* är heroiskt tragisk än Euripides hjältinga. *Medeas* svartsjuka framstår hos Lidner som blott personlig svartsjuka och har föga med hennes kränkta gudomliga härkomst att göra: »Neptun! mot målnens svafvel-haf/ Lät Dina yra vågor rasa!/ Fyll Bröllops-salen up med fasa!/ Bered uti Dit svalj; Corinth, Acast en graf!»⁴⁴ Stundom framstår Lidners *Medea* som en utomjordisk karaktär, närmast en sorts häxa som behärskar svartkonst. Hennes skri resulterar i jordbävning och hennes begär står inte skräcklitterära kvinnogestaltens efter i intensitet:

Fasans natt mit öga höljer,
Hämnden ryter i mit bröst;
Månan vid dess hesa röst
Uti måln sit hufvud döljer.
Mig en svartsjuk kärlek följer.
Med en het och grumlig våg
Styx den sista ömhet släcker,
Hvilken dold i hjertat låg.
Hemska natt, som mig betäcker,
Med Din fasa på mig fall!⁴⁵

En av de mest spektakulära, och för en postromantisk läsare kanske icke helt övertygande scenerna, återfinns i andra aktens åttonde scen, där vi stiger ned i dödsriket med *Medea*:

Är det här?--- Fasans hemort! --- J gruflige Andar!
 Är det här? -- Hvilka klippor! der Hoppet sist strandar.
 Är det här, som Medea sin tilflygt skal få?
 Hecate! Furier! hören! ach, hören!⁴⁶

En kvinna som kan besöka dödsriket står nära gränsen mellan liv och död. I den genomarbetade versionen bildar de långt utdragna barnamorden grundvalen för pjäsens handling. På ett helt annat sätt än äldre författare som konstnärligt utnyttjat Medeastoffet lyfter Lidner fram dessa hemska händelser. De viktigaste momenten hans behandling av barnamorden är följande:

1. Medea omfamnar barnen (scen II:10).
2. Medea rusar mot den äldste sonen med blottad dolk, men vid åsynen av hans ömma blick släpper hon den och ber honom omfamna henne (scen II:11).
3. Medea tycks blidkas när den yngste sonen frågar »Ach! vredgas Du på mig?» (scen III:5)
4. Medea vredgas åter på sin äldste son; han tycks likna Jason (scen III:6).
5. Den yngre sonen ber för Jason; Medea vredgas, »fattar i dem bägge och släpar dem efter sig. Blod!» (scen III:7).
6. Medea sticker ihjäl barnen med dolken (scen III:9).

Kort därefter avslutas en begravningsceremoni över barnen med följande säreget försonande replik från en av de officierande prästinnorna: »Hvad sång förtjuser nu mit öra?/ Förvandlad i en Näcktergal,/ Du låter redan Dig från tysta dälдер höra!/ Sjung om Din Mor, Din död, om kärlek och dess kval!»⁴⁷ Än mer besynnerlig efter Medeas illdåd ter sig Lidners »värdenneutralitet» mellan dygd och brott vad gäller kärleken, när Medea strax innan hon far upp i en sky och försvinner får ordet en sista gång: »Häftiga kärlek! den låga, Du sprider,/ Är mächtig til Dygder, och mächtig til Brott./ Älskande Hjertan! Tilkommende Tider!/ Rædden mit minne, och gråten min lott!»⁴⁸

En tårarnas poet som Lidner kan således gestalta de olika momenten i en intrig inför vilken såväl diktare som åskådare grips av både fasa och obehag, och sedan låta barnamörderskan Medea uppmana oss att

gråta över *bennes* lott och acceptera *bennes* hänvisning till kärleken.

Modersfigurerna hos Lidner är således goda som Spastara, olyckliga som Caroline Mathilde, eller grymt destruktiva som Medea. Moder/barn-komplexet kommer därmed att bli ytterst ambivalent. Men, kanske i motsats till Goethe och Rousseau, är Lidner likväl icke vår samtida. Det vore förhastat att söka läsa in en biografi eller psykologi i en text vars författare inte explicit tematiserat sin person, i synnerhet när hans retorik är 1700-talets och hans förhållande till motivet distansens.

Däremot finns det goda skäl att läsa fixeringen vid förhållandet mellan moder och barn som symptomatisk på ett annat sätt. Kultur- och medvetandehistoriskt har vi på 1780-talet nått en punkt i utvecklingen där ett komplex av denna art kan formuleras i all sin dubbelhet, för att inte säga mångtydighet. Hos Lidner har känslan förvisso ett subjekt, men subjektet är inte diktjaget eller medvetandet, utan en på distans betraktad protagonist. I ett sådant perspektiv blir det av mindre intresse att avgöra vem som hyst eller drabbats av ett emotionellt komplex, av större intresse att se hur och under vilka kulturella förhållanden det kan formuleras.

- I Sverker Ek, »Gustaviansk litteratur» i *Ny Illustrerad Svensk Litteraturhistoria*, Andra bearbetade upplagan, del II, Stockholm 1967, s. 513. Jfr. även s. 532 f. Se även Henrik Schück & Karl Warburg, *Illustrerad Svensk Litteraturhistoria*, Tredje, fullständigt omarbetade upplagan utg. av H. Schück, del 4, Stockholm u.å., s. 437. För Lidners stil och hans förhållande till romantiken jfr: Sven Cederblad, »Lidner och Stagnelius», *Samlaren*, 37 (1916), s. 42-75, Matthias Feuk, *Lidners poetiska språk: En stilstudie*, Lund (diss.) 1912, Lennart Josephson, *Bengt Lidner*, Stockholm 1947, samt Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik I-2*, Stockholm 1920.
- 2 Se exempelvis: Walter Benjamin, *Der Begriff der Kunstkritik in der deutschen Romantik & Ursprung des deutschen Trauerspiels*, i *Gesammelte Schriften I:1, Abhandlungen*, Frankfurt am Main 1974, *Glyph* 7, 1980, Baltimore 1980, Philippe Lacoue-Labarthe & Jean-Luc Nancy, *L'Absolu littéraire*, Paris 1978, Paul de Man, *The Rhetoric of Romanticism*, New York 1984, samt Jean Starobinski, *Jean-Jacques Rousseau. La Transparence et l'Obstacle*, 2:a uppl., Paris 1971 (1957).
- 3 Jean-Jacques Rousseau, *Les Confessions, Oeuvres complètes I (Pleiade)*, Paris 1959, s. 8.
- 4 Se *Deutsche Lyrik von Weckberlin bis Benn*, hrsg. v. Jost Schillemeit, Hamburg 1965.
- 5 Johann Wolfgang von Goethe, *Sämtliche Schriften*, Arthemis Gedenk-Ausgabe 1977 (1949) Band 4, s. 384, 461 f. Svensk översättning i *Tre 1700-talsromaner, Litteraturens klassiker* 10, Stockholm 1966, s. 192 f , 254.
- 6 Reinhart Meyer-Kalkus, »Werthers Krankheit zum Tode. Pathologie und Familie in der Empfängsamkeit» i Friedrich A. Kittler & Horst Turk, *Urszenen: Literaturwissenschaft als Diskursanalyse und Diskurskritik*, Frankfurt am Main 1977, s. 76-138.
- 7 Anna Cullhed, »Tärarna och orden: Bengt Lidners Til min Mors Skugga», i Håkan Möller et al. (red), *Poetiska världar: 33 studier tillägnade Bengt Landgren*, Stockholm/Stehag 2002, s. 84-95. Cullhed diskuterar där relationen till Werther och drar slutsatsen: »När Lidner läser Werther, känner han sig också som Werther», s. 91.
- 8 Cit. ur Bengt Lidner, *Samlade Skrifter*, Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhets-samfundet, utg. Harald Elovson, I-4, Stockholm, 1930-92, 3, s. 130, rad 914. Alla hänvisningar till Lidners arbeten sker fortsättningsvis till denna utgåva med förkortningen SS.
- 9 Horace Engdahl, *Den romantiska texten*, (diss.) Stockholm 1986. Citaten återfinns på s. 122, s. 120 samt s. 125.
- 10 Lidner, SS 2, s. 32 f., rad 19 ff.
- 11 SS 2, s. 4, rad 20 ff, utgivarens kurs.
- 12 SS 2, s. 31, rad 19 f.
- 13 SS 2, s. 283, rad 23 f.
- 14 SS 2, s. 439, rad 34 ff..
- 15 SS 2, s. 353, rad 25 ff.
- 16 SS 2, s. 355, rad 31 ff.
- 17 SS 2, s. 443, rad 75 ff.
- 18 SS 2, s. 446, rad 153 ff.
- 19 SS 2, s. 450, rad 267 ff.
- 20 SS 2, s. 364, rad 279.
- 21 SS 2, s. 360, rad 174 ff.
- 22 SS 2, s. 370, rad 455 ff.
- 23 SS 2, s. 431 f., rad 221 ff.
- 24 SS 2, s. 445, rad 120 ff.
- 25 SS 2, s. 450, rad 276 ff.
- 26 SS 2, s. 361, rad 199 ff.
- 27 SS 2, s. 370, rad 458.
- 28 SS 2, s. 371, rad 470 ff.
- 29 Några i detta avseende exemplariska episoder är Niobeepisoden och episoden vid Astolfs lik. Se P.D.A. Atterbom, *Lycksalighetens ö: Sagospel i fem äfventyr*, Uppsala 1824-1826, del I, s. 311 ff., del II, s. 424 ff.
- 30 Lidner, SS 2, s. 449, rad 229 ff.
- 31 SS 2, s. 449, rad 245 ff.
- 32 SS 2, s. 448, rad 199 f.
- 33 Horace Engdahl »Känslans och tankens revoltörer» i *Den Svenska Litteraturen. Del II: Upplysning och romantik*, Stockholm 1988, s. 171.
- 34 Lidner, SS 2, s. 448, rad 202 f.
- 35 SS 2, s. 448, rad 204.
- 36 SS 2, s. 356, rad 56 ff.
- 37 SS 2, s. 368, rad 393 ff.
- 38 SS 2, s. 359, rad 132 ff.

39 SS 3, s. 95, rad 52 ff.

40 Engdahl 1986, s. 112.

41 Lidner, SS 3, s. 95, rad 63 ff.

42 SS 3, s. 117, rad 58I ff.

43 Se Martin Lamm, »Lidnerstudier», *Samlaren* 30 (1909). Lamm har omsorgsfullt utrett de för Lidner aktuella förebilderna. De är, förutom Euripides och Seneca (vad gäller barnamorden som sker inför våra ögon) Longepierre (vad gäller handling och karaktärsutveckling) och Gotter. Observera särskilt att morden hos Euripides inte är huvudmoment i handlingen på samma sätt som hos Lidner. Den äldre versionen av Medea återfinns i SS 2, s. 55-127, de aktuella textställena på raderna 610 ff, 895 ff, 1015 ff, 1345 ff, 1514 ff samt 1655 ff.

44 Lidner, SS 2, s. 291, rad 146 ff.

45 SS 2, s. 313, rad 725 ff. Jfr SS II, s. 304, rad 494 ff.

46 SS 2, s 314, rad 766.

47 SS 2, s. 340, rad 1423 ff.

48 SS 2, s. 342, rad 1453 ff.

AVHANDLINGSRECENSIONER

Edda Manga, *Gudomliga uppenbarelser och demoniska samlag. En studie av det excentriska idéarbetet i Cecilia Rodríguez tänkande*, Göteborg 2003 (295 s.)

EDDA MANGAS idéhistoriska avhandling grundar sig på inkvisitionsprotokoll från en process mot Cecilia Rodríguez påbörjad i Havanna på Cuba år 1791. Det är en studie som på många sätt skiljer sig från det stora flertalet idéhistoriska avhandlingar. Om detta är också avhandlingsförfattaren väl medveten. Manga vidgar diskursen: i sin inledning understryker hon att hon vill skriva »en paradoxal idéhistorisk berättelse: en som i själva sin konstruktion är dekonstruktiv» (s. 12). Det är förvisso ingen anspråklös deklaration; från början skärps läsarens förväntningar på något extraordinärt.

Avhandlingen består av tre delar. Första delen, »Förberedelser (preparativos)», är en introducerande del som berättar historien om beatan (så kallades kvinnor som levde i celibat och helt ägnade sig åt religiösa uppgifter utan att gå i kloster) Cecilia Rodríguez och sätter in den i sitt vidare sociala och teologiska sammanhang. Den andra delen har rubriken »Textläsningar (lecturas)». Där utgår författaren från de texter av Cecilia Rodríguez som hon återfunnit i en dossier i Archivo Histórico Nacional i Madrid. Dossieren på närmare ettusen sidor sammanställdes i samband med den process mot Cecilia Rodríguez som kom att drivas av inkvisitionsdomstolen i Cartagena de Indias i nuvarande Colombia och av inkvisitionen i Madrid. I denna del, där författaren koncentrerar sig på att genomföra närläsningar av Rodríguez texter, blir det också anledning att se närmare på hur Cecilia Rodríguez förhåller sig till den katolska teologins kanon. I den sista tredje delen, kallad »Frågetecken (signos de interrogación)» förs en vetenskapsteoretisk diskussion mot bakgrund av den genomförda studien. Manga diskuterar vilka implikationer bland andra postkoloniala och

dekonstruktivistiska perspektiv har på hennes egen undersökning. Den första frågan som Manga tar upp handlar om subjektet. Cecilia Rodríguez har i studien tillerkänts samma status som de stora manliga tänkare vilka bildar kärnan i den västerländska idéhistorien. Detta genusrelaterade ställningstagande är grundläggande för hela avhandlingen. Vidare utvecklar Manga resonemang som har att göra med att historien om Cecilia Rodríguez utspelar sig i det koloniala rum som alltid befinner sig i periferin. En tredje fråga som aktualiserats har att göra med tidsdimensionen. Hur kan man här och nu skriva om det som aldrig fick plats i kanon så att dess inneboende kraft frigörs? Svaret ger Manga själv i sin avslutning. Det bör ske genom att skriva utifrån ett excentriskt perspektiv som ställer sig öppet för tvetydigheter och obestämbarhet.

Så låt oss då se närmare på termen excentrisk, som spelar en nyckelroll genom hela avhandlingen. Manga myntar till och med uttrycket »den excentriska idéhistorien» varmed får förstås att hennes avhandling inte skall ses som traditionell idéhistoria. Manga vill decentralisera idéhistorien så att den inte begränsas av den stora traditionen utan verkligen blir en historia som omfattar tänkandet också hos dem som inte skolats genom utbildning men, som Manga skriver, ändå inte »befinner sig utanför tanketraditionen i sin helhet utan är oskiljaktigt förbundna med dem som betraktas som kanon» (s. 12).

Det excentriska kan förstås på olika sätt och olika plan. Jag kommer här att ta upp några olika aspekter som manifesteras i avhandlingen.

En vardaglig betydelse av ordet excentrisk är underlig. *Svenska Akademiens ordbok* anför »bildl. om person l. nngns läggning l. uppträdande o.d.: som på ett uppseendeväckande sätt avviker från det vanliga o. regelbundna, underlig, egen, 'konstig', överspänd» (SAOB spalt E 810) och i *Bonniers svenska ordbok* (5 uppl., Stockholm 1991) framhålls betydelsen »originell». Substantivet excentricitet brukar stå för en egenskap som i populärlitteraturen ofta tilldelas för sin omgivning obegripligt bisarra engelska lordar. I denna avhandling rör det

sig om en kvinna som helt gått upp i ett tillstånd av religiösa spekulationer. Det är ingen överdrift att kalla den historia som utgör den empiriska grunden till avhandlingen för originell. Beatan Cecilia Rodríguez absorberades helt av uppgiften att reda ut sin egen roll i ett teologiskt universum, som knappast i sig utmärks av någon större klarhet.

Vid fyrtio års ålder fick Cecilia Rodríguez en mystisk vision där Maria upplyser henne om att hon i sitt liv begått »femtusen miljoner» synder. Bara genom sitt antal är hennes syndaregister ofattbart. Men Cecilia Rodríguez fick chansen att rädda sin själ genom biktens sakrament. Samtliga synder skulle biktas! Dessutom ägde hennes synder en speciell karaktär förbundna som de var med förbjudna lustar. Här spelade demoner en framträdande roll. Manga pekar bland annat på hur själva biktsituationen i sig länge ingav Cecilia Rodríguez perverterade lustkänslor. »Men varje gång hon satte sig i biktstolen med avsikten att bekänna sina synder kände hon sin gamla vällust väckas och hon flydde i rädsla för att begå ännu flera synder än hon redan gjort» (s. 20). Så småningom fann hon dock biktfäder för vilka hon kunde yppa sina synder. De biktseanser som nu följde tycktes hota att inifrån lösa upp biktens uppgift som reglerande verktyg. Biktfaderna blev totalt anspråkta, ja, man frestas att säga uppslukade, av Cecilia Rodríguez. Hon krävde deras tid, hennes bikt tog timmar i anspråk – Manga nämner fyra till sex timmar – och detta gick ut över andra biktbarn. Dessutom ställde hon sina biktfäder i en prekär situation. Men själv såg hon fokuseringen på de extraordinära synderna av sexuell karaktär som ett bidrag till biktfadernas kompetens att utöva sitt sakrament. Cecilia Rodríguez invaderade den katolska teologins egna strukturer, vände på ordningen så att hon, den biktande, blev den initiativtagande och med ett grepp drog hon in biktfadern i sin egen monstrositet. Där menade hon sig också ha ett pedagogiskt uppdrag. Hon skulle för biktfadern avslöja de för honom okända ställen där den kvinnliga lusten uppnådde sitt maximum. Att hennes projekt ganska snart stötte på komplikationer är därför knappast förvånande. Hon snärjdes efter en tid av teologins diktat: biktbarn och biktfader drog till sig de högre prelaternas blick-

ar. Biskopen i Havanna bröt de två kontrahenternas allt tätare band. 1791 fängslades Cecilia Rodríguez och kyrkan ställde henne inför rätta. En lång tid av förhör följde. Något domslut kom aldrig till stånd. Från och med 1798 saknas dokument från processen. Från år 1801 finns en anteckning om att hon avlidit i häktet.

Idéhistorikern Robert Darnton har, inspirerad av antropologin, rekommenderat den som verkligen vill förstå en svunnen tid att söka upp det som utifrån den egna positionen förefaller mest obegripligt, det som också kan kallas excentriskt. (Se *Den stora kattmassakern och andra kulturbistoriska bilder från fransk upplysningstid*, sv. övers. 1987.) I historien om den 'monstruösa' kvinnan som gick allt längre i sina sexuella fantasier om demoniska samlag kan vi rentav tala om en *embarras de richesse* när det gäller det excentriska. Stämmer Darntons rekommendation så skulle detta alltså vara ett fall som kunde erbjuda de yppersta förutsättningar för att uppnå en fördjupad förståelse.

Redan i Cecilia Rodríguez egen historia finns således ett starkt excentrisk element. Det behövs inga närmare motiveringar för att hävda att detta är en »underlig» historia som går långt utanför det för både nutiden och dåtiden vardagliga och välbekanta. Den individ vi möter kan inte anses representativ för vare sig den spanskkättade mellanklass i det slutande 1700-talets Cuba ur vilken hon härstammade eller ens den grupp av kvinnor som befann sig inom den katolska kyrkan som beator eller nunnor. I sin individuella religiösa kamp kom Cecilia Rodríguez ändå att konfronteras med sina samtida: manliga teologer mest, men också vissa reaktioner sprungna ur vardagligare sammanhang. I mötena mellan huvudpersonen och de omgivande institutionerna – kyrkan och i viss mån det civila samhället – avslöjas inte bara hon själv utan också hennes omgivning. Därigenom kan vår kännedom om tiden fördjupas. Huvudpersonens egensinniga tänkande och agerande var också ett resultat av inflytande utifrån, från teologer och andra tänkare vars läror hon på olika sätt konfronterats med. Manga definierar henne på ett ställe som en »konfliktarena där katolicismens inre spänningar och potentiellt möjliga utsagor användes av olika intressenter på olika sätt» (s. 171). Däri ligger också ett slags representativitet – inte hos individen i sig men i

hur tankegods filtreras och brukas av en enskild. Det excentriska har ju också en rent bokstavlig betydelse av något perifert, något som befinner sig långt från centrum. (SAOB: »som ligger utanför l. avlägsnar sig från medelpunkten o.d.») Detta kan i sin tur tolkas konkret rumsligt men också användas i överförd betydelse, nämligen för att beteckna det som inte har en given central plats inom en lära, tradition eller dylikt, alltså det som inte tillhör kanon.

När Manga skall situera Cecilia Rodríguez vill hon gärna relatera till det faktum att hon levde i ett Cuba styrt ifrån Madrid. Cuba var en koloni belägen på ett nästan ofattbart stort avstånd från moderlandet. Detta faktum tycks dock spela in förvånansvärt lite i berättelsen om Cecilia Rodríguez. Hon tillhörde ju själv den medelklass av spansktalande koloniserare ur vilken styrande både inom kyrkan och den civila administrationen rekryterades. Manga vidrör frågan utan att närmare gå in på den, när hon förklarar att Cecilia Rodríguez varken kan kallas koloniserad eller koloniserare. Den underordning som är specifik för den koloniserade är trots allt föga märkbar i historien om Cecilia Rodríguez. Hennes underordning är genusrelaterad. Såväl moderlandet som kolonin styrdes ju helt efter en patriarkal norm. Det som då skilde Cecilia Rodríguez från hennes spanska medsystrar kan reduceras till de geografiska betingelserna: hon var bosatt på Cuba, beläget på stort avstånd från Madrid.

Manga menar att detta faktum i sig har medfört en marginalisering av Cecilia Rodríguez texter. Men den marginaliseringen är ju historiskt sett ett sekundärt fenomen ty den har gällt själva arkivet. Dess överflyttning från den perifera kolonin till Spaniens administrativa centrum har inneburit marginalisering när det gått förlorat i det större arkivets återspeglning av den centrala makens hierarkiska ordning. Manga påpekar det paradoxala i att även rörelsen från periferi till centrum i själva verket ytterligare bidrar till att marginalisera, göra excentrisk inom centrum. Men hur skulle det som redan i periferin var marginaliserat (på grund av genus och på grund av att det inte kunde skrivas in i en dominerande upplysningsdiskurs) kunna upphöjas i det centrala sammanhanget? Det är i själva verket naturligt att

det reducerats ytterligare i betydelse vid överförandet till det centrala arkivet.

Av det mångkulturella Cuba är det förvånansvärt lite som blir synligt i avhandlingen. Snarare är det frånvaron av det specifika rummet – den tropiska karibiska ön – som slår läsaren. Inte heller ser vi just något av den specifika befolkningsstrukturen; skiktningen av samhället i koloniserare och koloniserade skyntar flyktigt förbi. Det är i stället den katolska kyrkans universalitet som blir så mycket mer påtaglig. För Cecilia Rodríguez historia i sig utspelar sig innanför en eurocentrisk diskurs. I det fallet är alltså den excentriska aspekten inte så framträdande. Det finns visserligen ett kapitel kallat »Excentriker bland excentriker: den latinamerikanska mystiken» men även den utgår från den europeiska medeltidsmystiken.

Mer påfallande excentriska är Cecilia Rodríguez texter för att de befinner sig alldeles klart utanför den centrala kanon av religiösa texter. De är, som påpekats ovan, marginella på grund av att de fått sin förvaring i de centrala arkiven men det finns en rad andra orsaker som kan anföras. En är genusrelaterad. Texter av kvinnliga tänkare får inom kyrkans ramar automatiskt en låg position. Ingenstans är väl den manliga normen tydligare. Som kvinna saknade Cecilia Rodríguez den beläsenhet som normalt utgör grunden för att erhålla en oomtvistad position inom kanon. Men en förutsättning för att kunna producera egna texter är någon form av förtrogenhet med en tidigare tradition. Cecilia Rodríguez har stått under visst inflytande av den spanska mystiska traditionen. En intressant iakttagelse som Manga gör (tyvärr utan referens) är, att trots att intresset för de mystiska skrifterna sjönk under det upplysningspräglade 1700-talet kan man av antalet tryckta mystiska verk dra slutsatsen att dessa verk skulle ha utsatts för en litteraturhistoriskt välkänd metamorfos: från att ha tillhört det höga kretsloppet (kanon) sjönk de ner till ett folkligt-populärt kretslopp. Det skulle då kunna anföras som en bakgrund till att Cecilia Rodríguez utan formell skolning ändå i sina texter inte bara refererat till utan också antagit identiteten av 'stor' teologisk auktoritet.

Manga beskriver i sin inledning hur hon velat arbeta med de bevarade dokumenten från Cecilia Rodríguez. För henne handlar det om att dekon-

struera den »dikotomi mellan självständiga tänkare respektive passiva mottagare av idéer» (s. 11) som varit (är?) en av de bärande stukturerna i den eurocentriska vetenskapsmodellen. »[V]ad händer om man skriver om någon man annars skulle tendera att betrakta som passiv mottagare av idéer, som om denne [!] ingick i kanon?» (s. 11) Detta, menar jag, är något av det intressantaste med hela studien. Här handlar det om att behandla det excentriska med samma respekt och uppmärksamhet som de texter och textproducenter som i kraft av kön och geografisk hemhörighet utan vidare ges en central position. Manga talar i detta fall om »en paradoxal idéhistorisk berättelse» (s. 12). Hon framhåller att de excentriska författarna och deras texter sällan står helt utan förbindelse med kanon. Den kan vara av primär betydelse men är förmodligen snarast sekundär. Att frilägga intertextualitet mellan »högt» och »lågt» ger nya och verkligt spännande inblickar i hur traditionellt tankestoff traderats till långt vidare kretsar än som vanligen uppmärksammas. Det är ett lovligt syfte att undersöka den lilla människans tankar om höga ting. Fortfarande mer än ett kvarts sekel efter det att Carlo Ginzburg publicerade sin undersökning av 1500-talsmjölnaren Menocchios tankevärld är det ovanligt att höra de rösterna.

I avhandlingens sista del, »Frågetecken» (*Signos de interrogación*), ställer Manga väsentliga frågor om idéhistoriens traditionella kärna och vad de nya vägar som hon själv i någon mån röjt kan tillföra. Här diskuteras vilka konsekvenser det fick att Cecilia Rodríguez avvisades, att kyrkan med sådan kraft ansträngde sig att utesluta hennes texter från offentligheten genom att vederlägga och förpassa dem till arkiven. Här förs också frågan om representativitet upp. Vad betyder det att Cecilia Rodríguez levde och var verksam under en period – upplysningen – som brukar betecknas som det sekulära genombrott? Även kolonin Cuba stod under inflytande av upplysningens emancipatoriska rörelse. Manga ställer frågan om Cecilia Rodríguez därmed kan betecknas som gammalmodig och efter sin tid för att hon uppenbarligen deltog i ett samtal som flödade som rikast under en tidigare period. Men det är i sig en ganska ointressant fråga. Det förtjänstfulla ligger i att här uppmärksammas också det

som kan tyckas röra sig i fel riktning. Den linjära historieskrivningen har så länge reducerat vårt synfält att en avhandling som med så klara ambitioner vill ta sig an det som varit osynligt måste prisas. Det viktiga för Manga är att inte avfärda. Det excentriska undersöks och avslöjas som i positiv mening dubbelbottnat, interagerande, medierande mellan det som traditionellt sorterats in i överordning och underordning.

Till sist några invändningar som mest har med själva källaget att göra. Själva berättelsen om Cecilia Rodríguez är egentligen mer antydd än berättad. Visionerna skymmer hennes person: det blir svårt att se henne. Närläsningarna av Rodríguez texter, som görs utan tolkning, blir svårfångade. Och så finns det vissa risker som har att göra med det excentriska, det riskerar att dränkas i sin egen excentricitet. Dagens läsare befinner sig inom en eurocentrisk och protestantisk tradition (avhandlingen är ju skriven på svenska!), och det krävs stora ansträngningar för att tränga in i den religiösa föreställningsvärld som den som kallade sig Monstret av extraordinär vållust byggde upp! Det vällovliga syftet att relativisera och avstå från att sortera kan lätt förbytas till något negativt. Och Cecilia Rodríguez kan uppfattas som alltför excentrisk för att läsaren skall intressera sig. Det monstruösa vill skymma det mänskliga. Men dessa invändningar är egentligen inte riktade till forskaren. För att tillgodose denna kritik hade väl egentligen behövts fiktionens frihet. Men jag tror att här ligger en förklaring till att det finns ett glapp mellan den empiriska historien, med sina lakuner, och den i sig inspirerande teoretiska diskussionen, som egentligen inte riktigt vill häfta vid empirin.

Men ändå vill jag hålla med avhandlingsförfattaren om att den excentriska idéhistorien har framtiden för sig!

Margareta Björkman

Folke Nibelius, *Lord Bolingbroke (1678-1751) and history. A comparative study of Bolingbroke's politico-historical works and a selection of contemporary texts as to themes and vocabulary.* Acta Universitatis Stockholmensis. Stockholm Studies in the History of Literature 47, Almqvist & Wicksell International, Stockholm 2003 (370 s.)

DENNA LITTERATURVETENSKAPLIGA avhandling är snarast ett specimen i idéhistoria. Den handlar om Lord Bolingbroke, misslyckad torypolitiker men betydelsefull publicist och opinionsbildare i 1720- och 30-talens England. I centrum står Bolingbrokes användning av historien. Författaren analyserar Bolingbrokes texter dels med hänsyn till deras politiska budskap, dels med avseende på hans förhållande till och bruk av historien. Därutöver har han företagit en undersökning av de politiska nyckelorden i texterna.

Bolingbroke var tory i opposition mot Horace Walpoles whig-politik. Han förenade lojalitet med den konstitutionella monarkin med honnörsord och värden ur den romerska republikanska traditionen i en blandning som idéhistoriskt är ganska svårbestämd. Tämmligen allmänt omfattade begrepp som patriotism, frihetsanda, frihet och dygd och kritik av korruption och lyx var ingredienserna i hans förkunnelse. De ingår i den republikanska traditionen från renässansen men förenades alltså av Bolingbroke med lojalitet med den engelska begränsade monarkin. Bolingbrokes teman och idéer var av antikt ursprung men somliga termer uttryckte nya nyanser. Parti och opposition är sådana. Patriotismen var ett överordnat värde; Bolingbroke var en av dem som gav den en central roll i 1700-talets politiska språk. »Commerce» är ett annat honnörsord, trots att det borde vara misstänkt i den antimerkantila kritik av egenlyttan som annars hörde till den republikanska traditionen. Likafullt anammades det av både whigs och tories; handeln var av så uppenbart vital betydelse för England att ingen kunde förkasta den. Honnörsorden är alltså till stor del allmänt hållna och möjliga att använda för alla parter; deras politiska tendens hos Bolingbroke framgår först av de polemiska situationer han invecklade sig i.

Intressant är vad författaren skriver om Bolingbrokes idéer om hur man skall skriva och

läsa historia. Som historieskrivare använde sig Bolingbroke naturligtvis av den antika referensramen, men påfallande stor är hans uppmärksamhet på den från hans synpunkt moderna historien, i synnerhet då den engelska 1500- och 1600-tals-historien, vederbörligen tolkad som kritisk spegel åt samtiden. Dock saknar man här en inplacering av Bolingbroke i historiografins historia; han stod i den gamla tradition där historien är *magistra vitae*, men hanterade den på ett nytt sätt som borde ha identifierats bättre. En intressant detalj är Machiavellis tvetydighet i Bolingbrokes läsning; hans roll som å ena sidan realistisk rådgivare åt fursten och å andra sidan republikansk ideolog svarar mot Bolingbrokes kungliga republikanism och gör att florentinaren besparas de fördömanden som eljest var så vanliga.

Dispositionen av avhandlingen är inte helt klar. Texten har utarbetats under lång tid, vilket märks på att undersökningar som inte varit planerade från början utförs på vägen. En fråga som »why these key-words» tycker man borde ha besvarats innan undersökningen av dem börjar i stället för som nu i konklusionen (s. 261). En mindre anmärkning som kanske är personlig men av visst allmänt intresse: författaren inleder nästan alla kapitel och delkapitel med ett citat. De är ofta välvalda, men det trötter åtminstone mig att börja läsningen av varje avsnitt med att absorbera innehållet i ett ibland inte alldeles genomskinligt citat utan att ännu ha fått det sammanhang det skall sättas in i.

En svaghet i såväl analysen av Bolingbrokes förhållande till historieskrivningen som i studiet av nyckelorden är att den diakrona dimensionen nästan helt saknas. Bolingbrokes historieanvändning och politiska vokabulär sätts inte i relation till tidigare motsvarigheter. I huvudsak sänks man ned i Bolingbrokes värld och förblir där utan perspektiv vare sig bakåt eller framåt i tiden. Undersökningen av de politiska orden, som kostat författaren mycken möda, hade också vunnit på att relateras till den livliga forskningen om politisk begreppshistoria på senare år. (Koselleck, även Skinner, som bara förekommer perifert i avhandlingen). Författaren gör ofta iakttagelser som vore värda att sättas i förbindelse med antaganden och generaliseringar i andra studier.

Samtidigt finns här uppenbara förtjänster.

Avhandlingen är sorgfälligt utförd med god akribi och skriven på en behaglig engelska. Studiet av de politiska nyckelorden hos Bolingbroke är värdefullt för allt vidare Bolingbroke-studium, och ger dessutom substantiella bidrag till förståelsen av den tidens politiska språk. En ny undersökning som osökt inställer sig är en jämförelse mellan Bolingbrokes politiska vokabulär och den som användes i frihetstidens Sverige; Bolingbroke var inte okänd i Sverige, men hur mycket han lästes är okänt.

Sammanfattningsvis är avhandlingen en lärd produkt som på sitt begränsade område tillför ny kunskap. Den saknar dock den skärpa i problemställningen och den anknytning till annan forskning som hade kunna placera den i den begrepps-historiska frontlinjen.

Bo Lindberg

ÖVRIGA RECENSIONER

Knapas, Rainer, *Monrepos. Ludwig Heinrich Nicolay och hans värld i 1700-talets ryska Finland*, Atlantis, Stockholm, 2003, ISBN 91-7486-767-9. Cirkapris 320 kr.

KONST- OCH KULTURHISTORIKERN Rainer Knapas, som tidigare bland annat givit ut Gustaf Mauritz Armfelts och Elias Lönnrots reseanteckningar, framlägger här frukten av ett mångårigt forskningsarbete kring herrgården Monrepos, »Vilan», utanför Viborg. Viborg och Monrepos har, som Knapas skriver i förordet, ännu idag »något av en magisk klang» i Finland, som symboler för det förlorade Karelen. Ett starkt vittnesbörd om dess ställning i nationalmedvetandet var den exceptionella framgången under 1950-talet för balladen »Muistatko Monrepos'», »Minns du Monrepos». Namnet Monrepos går tillbaka till 1780-talet och gavs av den förste byggherren, hertig Friedrich Wilhelm av Württemberg, rysk

ståthållare i Viborg. Redan år 1788 övertogs godset av den franskfödde litteratören, boksamlaren och konstälskaren Ludwig Heinrich Nicolay, vilken var verksam vid ryska hovet.

Nicolay var född i Strasbourg 1737, som son och dotterson till framstående jurister. Avsikten var också att han själv skulle bli jurist i det allmännas tjänst, men hans håg stod egentligen mera till filosofi och litteratur. Med särskild omsorg studerade han de latinska skalderna och La Mottes, La Fontaines och C. F. Gellerts fabler, vilka han också skickligt efterhärnade.

Efter studier i Paris och bildningsresor till Österrike, Italien, England och Holland kom han år 1769, 32 år gammal, till Katarina II:s hov i S:t Petersburg som informator för tronföljaren Paul Petrovitj, sedermera Paul I, denne »prince adorable», som efter trontillträdet 1796 förvandlades till »despote implacable» och mördades efter några år av vanstyre. Nicolay kom lyckligt igenom dessa turbulenta händelser och vann även den nye kejsaren Alexander I:s välvilja. Han hade med åren avancerat till statsråd, friherre och direktor i ryska vetenskapsakademien och erhållit geheimeråds titel. Efter pensioneringen blev han sitt nya hemland Ryssland trogen och dog på Monrepos 1820.

Ehuru upplysningsman var Nicolay en son av *l'Ancien Régime*, som delade Katarina II:s och Paul I:s oro för eventuella återverkningar av revolutionen i Frankrike. Han kommenterar inte händelserna år 1789 med ett ord i sina brev eller i sin diktning. Han tycks över huvud taget ha varit mycket försiktig – man tror sig ana ett drag av opportunism – i sina ställningstaganden. Således undvek han att låta sig inväljas i hemliga ordenssällskap såsom den inflytelserika frimurarorden och undgick därmed lyckligt att komprometteras av det politiska livets förvecklingar.

Rainer Knapas ger en ingående bild av den *oeconomia rustica* varpå verksamheten vid Monrepos baserades. Den nyblivne byggherren Nicolay gick med liv och lust in för att förvandla sitt Monrepos till »ett Arkadien i Norden». Så gott som alla tidstypiska projekt tycks ha stått på hans önskelista. Bland de kuriositeter som förverkligades fanns en »kinesisk champignjon», ett parasoll över en inhägnad terrass som uppfördes på krönet av ett väldigt klippblock, med tillhörande

trappanläggning. Nicolay utsåg till sin arkitekt italienaren Giuseppe Antonio Martinelli. Denne fick i uppdrag att utföra ändringar i huvudbyggnaden samt att uppföra ett litet tempel på klippan Leukate och en »gammal gotisk borg». Samtidigt arbetade trädgårdsmästaren Johann Ernst Biesterfeld med en grotta för minnesurnor över avlidna familjebekanta.

I trädgården hölls får, mest för nöjes skull men också i fysiokratisk anda i förhoppningen att snart kunna tillverka sina egna »understrumpor». Man skapade blomstergårdar, införskrev fruktträd från Polen och anlade en »poppelö» efter förebild av Rousseaus berömda gravplats i Ermenonville.

Nära godset låg en liten by, vars bönder utförde två dagsverken i veckan åt lantushållaren Nicolay. Han var noga med att betona att det rörde sig om fria bönder och att livegenskapen lyckligtvis var något ökänt i Finland. Ändå mottog Nicolay 1500 livegna i donation vid Paul I:s kröning 1796. Men av allt att döma avyttrade han »egendomskomplexet» Kuliki i trakten av Moskva, dit dessa »kulikaner» hörde, redan efter några få år.

I sin verksamhet som lärd diletant samlade Nicolay, vid sidan av målningar, skulpturer och grafik, med särskild förkärlek antika föremål såsom romerska mynt och, framför allt, gemmer, graverade eller reliefpräddade ädel- eller halvådelstenar. I ett stort skåp som donerats till Helsingfors universitet förvaras alltså hans samling av ca 15000 gemmer. Knapas nämner som jämförelse att Goethe i Weimar hade en samling bestående av blott 4 500 dylika föremål!

Biblioteket på Monrepos – vartill räknades *die Antikensammlung* – är av speciellt intresse. Det är nämligen den enda del av samlingarna som inte skingrats under seklens gång. Det donerades 1915 av ättlingen Paul Nicolay den yngre, som fruktade att krigshändelser kunde komma att leda till att det skövlades, till universitetsbiblioteket i Helsingfors. Biblioteket omfattar omkring 9 000 band, innehållande »alla 1700-talets typiska litteraturgenrer». Det är därmed den största enskilda boksamling som finns bevarad i Finland från denna tid. Böckerna är huvudsakligen skrivna på franska (ca 50 %), tyska (ca 20 %), engelska (ca 15 %) och italienska (ca 10 %).

L. H. Nicolay var visserligen född som fransk undersåte, men hans modersmål och det språk han helst tillgrip för sitt eget författarskap var tyska. Under studietiden i Paris lyckades han göra Diderots bekantskap genom att helt enkelt gå hem och knacka på den store filosofens dörr. Han träffade senare även Voltaire, d'Alembert och Rousseau och umgicks i Julie de Lespinasses salong. Nicolay debuterade 1760, med diktsamlingen *Elegien und Briefe*. Som tyskspråkig diktare vid ryska hovet blev han en typisk »författare i ämbetet», vars samlade verk kom att omfatta åtskilliga volymer. Under åren på Monrepos blev han en »litterär celebritet» som uppvaktades av resenärer mellan Stockholm, Åbo och S:t Petersburg. Att hans författarskap i dag i stort sett är glömt ser Knapas som en orättvisa, som kanske kan förklaras av det faktum att han i livstiden vistades »utanför litteraturens huvudstråk». Jag har roat mig med att söka efter Nicolay i några äldre uppslagsverk. Han finns faktiskt fortfarande med i *Nordisk Familjeboks* första upplaga, 1887, men är struken i den andra, »uggleupplagan», 1913. 1887 ansågs han ännu ha »ett namn såsom tysk prosaiker och diktare». Denna relativt sena uppskattning tyder på att Nicolay inte heller i sin egen samtid varit fullt så misskänd som Knapas befarar.

I fråga om arkitektur och trädgårdskonst framstår Nicolay som en bildad eklektiker. Hans estetiska grundprinciper var desamma inom alla konstarter: »harmoni, ren och ädel känsla, oaffekterad glädje» (s. 151). Knapas tecknar en rik och nyanserad bakgrundsbild av 1700-talets trädgårdsideal och låter oss begrunda illustrationer hämtade från de mest skilda miljöer, såsom Kew Gardens engelska parker, kejsar Pauls ryska lustslott Pavlovsk och ett turkiskt fältherretält, utfört som så kallad *fabrique*.

Slutligen får läsaren en inblick i godsets senare historia, fram till våra dagar. Monrepos är i dag, enligt vad Knapas själv hävdar, en ruin, efter mer än ett halvsekel av vanvård och förvildning. Ändå har ju såväl park som byggnader mirakulöst överlevt de häftiga försvarsstriderna kring Viborg midsommaren 1944. Kan man då verkligen påstå att det bara är en ruin som återstår? I alla händelser samarbetar nu finska och ryska restaurerare för att återupprätta Nicolays stolta skapelse.

När det gäller skildringen av godset Monrepos vinnlägger sig författaren om att visa i hur hög grad Nicolay följde givna modeller för dess uppbyggnad och på så sätt inplacera projektet i ett ideologiskt och konstnärligt sammanhang. Själv står Nicolay märkligt ensam i centrum för sitt verk, en solitär som tycka ha föredragit att klara allt på egen hand och för vilken allting synes ha gått väl i händer. Ändå representerade han i sitt tidigare liv ett öde som på samma sätt som själva herrgårdsbygget var mycket tidstypiskt: ämbetsmannen och diktaren som gjorde karriär vid ett utländskt hov. Knapas berör detta med lätt hand men avstår från att utveckla det närmare. Naturligtvis hade det också varit intressant att veta mer om den närmare arten av Nicolays politiska insats och om relationen mellan honom, kejsarinnan, tronföljaren och de höga hovfunktionärer som omgett honom i hans tidigare verksamhet. Men dessa ting är svåråtkomliga för forskningen och faller kanske också utom ramen för ett arbete som detta.

Den föreliggande studien över Monrepos och dess skapare vilar på solid lärdom och lång förtrogenhet med ämnet, men får samtidigt genom sin lediga och okonstlade stil en i bästa mening populärvetenskaplig karaktär, som gör att det bör kunna nå en bred läsekrets. Bokens många illustrationer, som bland annat omfattar ett antal intressanta fotografier från tidigt 1900-tal och en svit utsökta färgreproduktioner, samverkar på ett lyckligt sätt med texten och bidrar till att på läsaren överföra något av författarens höga uppskattning av upplysningsmannen Nicolay, som med sin egendom Monrepos »rest ett minnesmärke över sin tids konst och kultur, som bestått i över tvåhundra år» (s. 32).

Sven Björkman

Riksdag, kaffebus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766-1772. Redaktörer Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt. Atlantis, Stockholm och Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 2003 (432 s.)

I DENNA ANTOLOGI om frihetstidens politiska kultur under tryckfrihetsperioden, det vill säga åren 1766-1772, har redaktörerna Marie-Christine Skuncke och Henrika Tandefelt samlat forskare från ämnen som historia, idéhistoria, ekonomisk historia, statskunskap och litteraturvetenskap för att ta ett samlat empiriskt grepp på denna turbulenta tid.

Perioden präglades som bekant av starka politiska motsättningar mellan hattar och mössor, adel och ofrälse samt rojalister och anhängare av den existerande författningen. Tiden präglades även av en framväxande offentlig debatt om saker- nas tillstånd i riket: pamfletter, tidningar och protokoll spreds i en strid ström till en intresserad allmänhet. Maktkampen fördes i stor utsträckning i offentlighetens ljus där det gällde att vinna den allmänna opinionens stöd. Många av förslagen krävde radikala förändringar av samhället, bland annat avskaffade adelsprivilegier och en breddning av de medborgerliga rättigheterna. Hade dessa förslag genomförts fullt ut hade det resulterat i en borgerlig revolution närmare 20 år innan den franska revolutionen.

Detta gör perioden till en omvälvande och intressant tid i svensk historia, vilket också forskningen under lång tid har uppmärksammat. Det har emellertid saknats en modern översikt över den politiska kulturen. Därför är det lovvärt att denna tvåvetenskapliga antologi nu givits ut.

Politisk kultur är ett vitt och omdebatterat begrepp, framförallt rörande hur brett och inkluderande det ska förstås. En del forskare betonar framförallt de värderingar och normer som styr handlandet snarare än själva agerandet i sig självt, medan andra menar att man i begreppet även måste inkludera handlingar. I antologins inledning förfäktar Bo Lindberg denna senare förståelse av begreppet. Det är i föreningen mellan idéer och olika praktiker som den politiska kulturen formas och gestaltas, menar Lindberg, som vidare poängterar utilismens, pietismens och republikanismens betydelse för den politiska kulturen

under frihetstiden. Antologins övriga 17 artiklar är uppdelade på tre avdelningar, nämligen strukturer, aktörer och medier. Denna uppdelning är kanske inte helt lyckad, eftersom i princip alla artiklar berör strukturer, aktörer och medier. Redaktörerna kunde istället med fördel ha grupperat artiklarna kring vissa centrala teman eller perspektiv, som till exempel diskurser och politisk organisering. Detta hade nog lett till en större tydlighet för läsaren.

Om vi vänder oss från dispositionen till artiklarnas innehåll så behandlas flera centrala teman i den politiska kulturen. Ett sådant är de ökade politiska motsättningarna under 1760-talet och hur detta påverkade idéerna och samhällets olika grupper. Jonas Nordin tar i sin artikel ett brett grepp på den politiska radikalismen. Han framhåller ett flertal faktorer för dess framväxt, bland annat utvecklingen mot att plena tog allt fler politiska initiativ, tryckfrihetsförordningens införande samt de ofrälse ståndens allt större självmedvetenhet. Idégodset var visserligen allmänuropeiskt, men det svenska politiska systemet gav möjligheter som var unika i Europa för att utveckla radikala och republikanska stämningar. Av vikt var inte minst uppfattningen att den lagstiftande och verkställande makten styrdes av folkviljan och att alla medborgare därmed sågs som delaktiga i landets styrelse. Vidare gör Nordin ett viktigt påpekande, nämligen att de radikala grupperna framförallt krävde lika rättskapacitet, snarare än att framföra krav på en utökad politisk representation. Lika rättighet vid exempelvis tjänsteställningar var därmed viktigare än lika politisk rösträtt. Nordins slutsatser är intressanta, i synnerhet de om att den svenska konstitutionalismen gav radikalismen ett unikt utrymme att utvecklas. Detta kräver dock först fler komparativa analyser med inte minst brittiska förhållanden innan det kan bekräftas. Exempelvis en jämförelse med den engelske radikalen John Wilkes vore här intressant.

Även Peter Hallberg undersöker i sin artikel de radikala strömningarna under frihetstidens sista år, men då mer specifikt utifrån den historie-skrivning som användes av de radikala grupperna för att påverka den allmänna opinionen. Hallberg visar hur privilegiestriden mellan adeln och de ofrälse ledde till omtolkningar av forna politiska

beslut och hur man använde gamla regenter som symboliska förebilder. Man skrev även de olika ståndens historia, där historien om adeln utvecklades till berättelsen om hur adelns framväxt hade lett till att den gamla svenska friheten gått förlorad. De ofrälse hävdade därför att det gällde att återvinna friheten genom att avskaffa adelns särställning och sprida de ofrälse dygder som flit och arbetsamhet.

Utöver historien var även den ekonomiska situationen i landet något som genererade en mängd skrifter och radikala idéer. Både Lars Magnusson och Lars Herlitz analyserar i sina respektive artiklar den ekonomiska debatten under 1760-talet. Magnusson argumenterar för en historisk läsning av texterna, där man sätter in idéerna i sitt historiska och kulturella sammanhang. Ett sådant angreppssätt leder Magnusson till slutsatsen att den ekonomiska diskussionen var präglad av en moralfilosofisk och politisk diskussion om statens roll i samhället och samhällsdelarnas inbördes förhållande. Lars Herlitz fokuserar mer i detalj på diskussionerna om penningpolitiken och 1760-talets inflation. Alla debattörer sökte en lösning på problemet. Anders Nordencrantz menade att den stora mängden sedlar i omlopp gjorde att kursen på den svenska valutan stegrades. Detta var skadligt. Därför borde man dra in antalet sedlar. En av Nordencrantz största kritiker var Pehr Niklas Christiernin, som starkt ogillade en sådan politik. Enligt honom skulle det leda till penningbrist, prisfall och omfördelningar, som drabbade en stor majoritet av landets befolkning. Herlitz visar på ett initierat sätt att Christiernin främst var inflationens stora försvarare och inte, till skillnad från vad tidigare forskning har hävdad, någon kvantitetsteoretiker.

Både historia och ekonomi användes följaktligen som vapen i maktkampen. Ett annat mer konkret verktyg som utnyttjades var författandet av memorial, som lämnades in till riksdagen för behandling, men som även kunde tryckas och spridas till allmänheten. Ett av de mer radikala memorialen är förslaget från borgmästaren i Lovisa, Alexander Kepplerus, om nya privilegier för de så kallade odalstånd. Jouko Nurmiainen visar i sin artikel att texten var influerad av flera av de ledande upplysningstänkarna i Europa och att

den kommenterade flera av de frågor som diskuterades ute på kontinenten. Samtidigt är det tydligt att Kepplerus arbetade för den egna stadens borgarintressen och för ett förbättrande av borgarståndets och de andra ofrälse ståndens position i samhället. De radikala idéerna framfördes följaktligen inom ståndssamhällets ram, ett avskaffande av stånden var det inte tal om utan snarare ett jämlikt förhållande dem emellan.

Linjen att både försvara borgarståndets intressen och kräva rättigheter åt de ofrälse företrädde även av de ledande borgarna i landet. Birgitta Ericsson visar i sin artikel om Arvid Schauw och Carl Fredric Sebaldt, att även om borgarna hade skilda bakgrunder, intressen och partiloyaliteter så försvarade de ändå den fria valrätten, borgarståndets intressen och de ofrälse rätt. Ståndstillhörigheten spelade således en central betydelse för det politiska handlandet, även i en tid med nya radikala idéer.

Det skedde inte enbart en ökad politisk aktivitet hos borgarna, utan även hos bönderna. Anders Claréus visar i sitt bidrag hur detta ökade engagemang framträdde både vid riksdagen, där bönderna började i mer principiellt utformade förslag kräva privilegier och ett ökat inflytande, och i lokalsamhället i samband med riksdagsvalen där valmanskåren visade ett allt större intresse för politiska frågor. Intressant är att Claréus inte sett några spår av denna ökade aktivitet i häradsbesvärerna, det vill säga de lokalt utformade politiska förslagen som skickades till riksdagen. Claréus menar därför att det främst var bland bonderiksdagsmännen som den politiska offensiven iscensattes. Mot denna mer elitistiska tolkning talar emellertid det ökade intresset för riksdagsmannavalen. Ett sådant ökat intresse måste tyda på att fler hemmansägare än enbart de valda riksdagsmännen deltog i de politiska aktiviteterna.

Den ökade politiska intensiteten visade sig även i andra ändan av samhällshierarkin, nämligen vid hovet. Kungafamiljen hade ambitioner att genomföra en författningsrevision och därmed stärka sin politiska position. Den konstitutionella ställningen innebar dock att det existerade stora begränsningar för deras möjligheter att agera inom de formella institutionerna, vilket ledde till att de tvingades utveckla informella och symboliska sätt att agera för att påverka den politiska

utvecklingen i en för dem positiv riktning.

Henrika Tandefelt undersöker i sin artikel hur prins Gustaf använde sin månadslånga resa till Bergslagen år 1768 i politiska syften. Hon visar hur detta var ett sätt för kronprinsen att träffa personer inom de viktiga bergs- och bruksnäringarna samt inom den civila och militära förvaltningen med syfte att dels underrätta sig om förhållandena i regionen, dels påverka personernas syn på honom och kungahuset. Tandefelt visar även hur historiska minnesmärken, särskilt de med anknytning till Vasaätten, utgjorde besöksmål under resan. Därmed frambesvors bilden av en kontinuitet mellan Vasakungarna och prins Gustaf. Ytterligare en aspekt av resan var att den rapporterades i detalj i Inrikes Tidningar så att den läsande allmänheten kunde följa kronprinsens alla aktiviteter i Bergslagen. Följaktligen anpassade sig hovet till den nya mediesituationen. Samtidigt pekar Tandefelt på att all ceremoniell och alla undersåtliga hyllningar under resan representerade en traditionell monarkisk politisk kultur av helt annan karaktär än den som förordades av de radikala grupperna i samhället. Hovet blandade således gammalt och nytt.

De hitintills nämnda bidragen fokuserar framförallt på de ökade politiska motsättningarna i samhället och hur dessa gestaltades idémässigt och praktiskt. Ett annat centralt tema i flera artiklar kretsar mer kring hur de olika politiska aktiviteterna organiserades.

Matti Klinge undersöker således olika nätverk bland gymnasister i Borgå och bland studenter vid Åbo akademi. Klinge menar att många av de på 1760-talet politiskt aktiva personerna hade studerat tillsammans och haft samma lärare och professorer i sin ungdom. Detta hade format deras politiska övertygelser och spelade roll för deras politiska handlande senare i livet. En annan nätverksstudie är Ann Öhrbergs artikel om författarinnan Françoise Marguerite Janiçon. Öhrberg behandlar hur Janiçon, genom sitt giftermål med den stora boksamlaren Carl Gustaf Warmholtz kom in i inflytelserika politiska kretsar, framförallt då vissa mösskretsar. Mötesplatsen var inte sällan makarnas hem Christineholm i Sörmland. Det var i dessa informella sammanhang bland socialt högt uppsatta som kvinnor kunde agera politiskt under frihetstiden. Janiçon yttrade sig i

skrift om olika ekonomiska frågor, bland annat stödde hon överflödsförordningen från 1766. Hon använde moraliska och känslomässiga argument för att kritisera en allt för omfattande konsumtion i allmänhet, och kvinnors överkonsumtion i synnerhet. Öhrberg förklarar detta ställningstagande med att en för vida spridd lyxkonsumtion hotade det ståndssamhälle, som gav förutsättningarna för Janiçons politiska agerande.

En annan organisationsform som undersöks i antologin är de politiska partierna hattar och mössor. I Michael Metcalfs artikel betonas att de politiska partierna var mer utvecklade än »enkla fraktioner formerade runt individer eller smala intressen», och att det 1764 existerade två mycket välorganiserade nationella partier som verkade i alla fyra stånden vid riksdagen och i de lokala valen till bonde-, borgar- och prästeståndet. Metcalf menar även att partierna var mer förankrade i det parlamentariska livets villkor och krav samt hade mer utvecklade arbetsmetoder än de samtida brittiska partierna. Dessa ska i betydligt större omfattning ha byggt på patronage än vad som var förhållandet i Sverige. Metcalf verkar dock inte ha beaktat den forskning som utförts av till exempel John Brewer, Linda Colley och Kathleen Wilson, vilka har betonat betydelsen av det folkliga politiska engagemanget samt tonat ned patronagets roll och betydelse.

Metcalf behandlar även hur de viktiga bänkmannavalen hos adeln genomfördes. Han menar att dessa styrdes helt partipolitiskt och att de är tecken på en omfattande och effektiv organisering. Tyvärr visar inte Metcalf vilken form denna organisering egentligen tog – om den styrdes av en partiledning och en formell organisation, eller om den sköttes decentraliserat och informellt.

Även Marie-Christine Skuncke undersöker i sin artikel partiernas aktiviteter under frihetstidens sista år och då framförallt hur dessa verksamheter finansierades av utländska stormakter. Hon menar att partierna var välorganiserade, men är lite otydlig när det gäller vilken form denna organisering tog. Å ena sidan menar hon att partierna var toppstyrda där några ledande adelsmän tillsammans med de utländska sändebuden planerade verksamheten, bland annat genom att förbereda finansiering, tryckning och spridning av skrifter över hela landet. Detta inflytande ska

sedan ha minskat kraftigt på grund av privilegiefrågan. De ofrälse började nämligen sprida sina åsikter oberoende av de utländska sändebuden och de ledande adelsmännen. Partiledningarnas kontroll över medierna minskade således vid slutet av frihetstiden, vilket samtidigt betyder att de utländska stormakternas inflytande över den politiska utvecklingen måste betraktas som begränsat. Å andra sidan lyfter Skuncke fram ett intressant exempel på ett borgardominerat regionalt nätverk i Östergötland och Småland, som koordinerade personliga möten mellan röstberättigade från borgar-, bonde- och prästeståndet. Nätverket spred även tryckta skrifter till individer i regionen samt rapporterade till Stockholm om de politiska aktiviteterna. Frågan är om de två bilderna av det politiska livet som Skuncke ger är exempel på samma fenomen sedd från en central och en lokal nivå, eller exempel på två olika typer av politisk organisering?

Kampen om makten mellan hattar och mössor visade sig även vid de officiella riksdagspredikningar som hölls vid riksdagarnas öppnande och avslutande. Pasi Ihalainen visar hur denna kommunikationstyp och det lutherska tankesättet spelade en viktig roll i den politiska kulturen under frihetstiden. Eftersom prästerna deltog aktivt i de politiska striderna politiserades även predikningarna, vilkas budskap nådde allmänheten såväl från predikstolen som genom tryckta predikningar. Ihalainen analyserar fyra predikningar från de tre sista riksdagarna under frihetstiden och visar hur politiska intressen och lojaliteter kan utläsas i dem. Följaktligen betonade mössan Jacob Serenius 1765 folkets suveränitet och det allmänna bästa i sin predikan, medan den besvikne hatten Eric Lamberg vid samma riksdag framhöll nationens syndfullhet. Ihalainens artikel betonar förtjänstfullt den religiösa kontextens betydelse för 1700-talets politik. Samtidigt använde inte prästerna alltid den religiösa retoriken när de argumenterade i riksdagens plena eller utskott, eller när de författade politiska pamfletter. Prästernas politiska språk framstår därför som mångfacetterat, där religionen kunde användas i vissa sammanhang, men inte i andra.

Centralt för den politiska mobiliseringen under frihetstidens sista år var det tryckta materialet, vilket närmare analyseras av Bo Bennich-

Björkman respektive Ingemar Oscarsson. Bennich-Björkman riktar Ijuset på vilken effekt offentlighetsprincipens antagande hade för bokmarknaden och den politiska opinionsbildningen under perioden 1766-1772. Bland annat undersöks hur viktiga politiska aktörer knöt propagandister, tryckeriägare och bokhandlare till sig för att sprida sin syn till allmänheten. En viktig typ av skrifter som användes, och som tidigare ofta har förbisetts, var protokollsutdragen från riksdag, riksråd och olika ämbetsverk. Det var säkrare att ge ut dessa protokoll än att sprida tryckta pamfletter, eftersom man inte hotades av eventuella tryckfrihetsåtal. Härutöver presenteras en användbar översikt över de tryckeriägare och bokhandlare som var verksamma i huvudstaden under perioden samt var de var lokaliserade i det politiska rummet. Detta ger intressanta inblickar i hur geografiskt begränsat det politiska rummet var i Stockholm under frihetstiden. Ingemar Oscarsson undersöker Carl Christoffer Gjörwells politiska veckoblad *Den Politiska Aristarchius*, vars främsta syfte var att kritiskt kommentera och bekämpa mössornas opinionsbildande aktiviteter, framförallt deras *Uplysning För Swenska Folket* inför och under riksdagen 1769/70. Oscarsson visar hur författarna i veckobladet stödde hattarna inför riksdagen genom att betona näringarnas nöd, försvara kungens handlande i rådet samt stödja en författningsrevision. Han visar även hur veckobladet under senare delen av riksdagen tappade sin opinionsbildande position.

Skuncke, Bennich-Björkman och Oscarsson betonar alla de tryckta skrifternas betydelse för den politiska kulturen och den offentlighet som växte fram under frihetstiden och då framförallt efter tryckfrihetsförordningens införande 1766. Karin Sennefelt gör å sin sida ett viktigt påpekande i sin artikel genom att betona existensen av en folklig offentlighet, som hade en lång historia och som bestod av skvaller, rykten samt handskrivna pamfletter och paskiller. Denna kultur var i stor utsträckning en både muntlig och skriftlig kultur, som formades i möten människor emellan. Informationsspridningen karaktäriserades av ett visst hemlighetsmakeri, eftersom rykten och prat uppfattades som ett hot mot samhällsordningen. Sennefelt demonstrerar sedan på ett intressant sätt i sin artikel hur denna folkliga offentlighet

påverkade rusthållaren Sven Hofmans politiska aktiviteter både i Stockholm och i det övriga landet. Han tolkade opinionen så, att det fanns ett brett missnöje med regeringssättet. Han organiserade därför ett uppror i Västsverige, som emellertid misslyckades helt. Han hade misstolkat opinionen.

Frågan man ställer sig är vilket förhållande denna folkliga offentlighet hade till den mer tryckdominerade offentligheten som växte fram under slutet av frihetstiden. Förändrades offentligheten så, att även till exempel bönderna i större utsträckning började läsa och ta ställning till de idéer som framfördes i tidningar och pamfletter, eller existerade snarare de två offentligheterna sida vid sida under frihetstidens sista år?

En person som befann sig i båda dessa världar var Anders Chydenius. Han var dels politiker och pamflettförfattare om ekonomiska spörsmål i rikets centrum, dels präst i Österbotten och del av den folkliga kulturen och offentligheten. Henrik Knif poängterar i sitt bidrag att Chydenius såg landsbygden som en moraliskt bättre plats. Den stora staden var en yppig och falsk plats, där folk bedrogs av glansen och överkonsumtionen. Det var landet som stod för det äkta och det naturliga. Chydenius stödde således landsbygden politiskt. Det var också där som han hade sin politiska förankring och varifrån han fick sitt politiska engagemang. Knif framhåller att detta skiljer Chydenius från den tänkare som han ofta jämförs med, nämligen Adam Smith, som var vittberest och beläst, kände många centrala personer inom den franska upplysningen och var en stadens man. Detta hindrade likväl inte att de två framförde liknande idéer, vilket är ett tydligt tecken på att 1760- och 1770-talen var en omvälvande tid där olika samhällsliga förhållanden ifrågasattes och nya idéer framfördes. Samma strömningar påverkade och influerade såväl Gamla Karleby i Österbotten som Paris och London, det vill säga både centrum och periferi.

Sammanfattningsvis är antologin *Riksdag, kaffebus och predikstol* en intressant och empiriskt bred bok om den politiska kulturen under perioden 1766-1772. Den visar på ett tydligt sätt att perioden var en omvälvande och turbulent tid med mycket starka motsättningar, vilket samtidigt genererade nya politiska idéer och praktiker.

Bokens förtjänster ligger framförallt i att den dels belyser perioden utifrån olika ämnesmässiga utgångspunkter, dels visar flera av periodens viktigaste aktörer och strukturer. På så sätt blir antologin ett viktigt översiktsverk.

Patrik Winton

Eleanor Wikborg, *The Lover as Father Figure in Eighteenth-Century Women's Fiction*, University Press of Florida, Gainesville 2002 (184 s.)

KVINNLIGA ROMANFÖRFATTARE i 1700-talets England hanterar ofta en central konflikt i sina romaner, menar Eleanor Wikborg. Som kvinnor mötte de begränsningar i dåtidens patriarkala samhälle. Ett sätt för dem att hantera sina problem blev att i fiktionaliserad form beskriva en slags urscen för detta förtryck: en fadersfigurs kärleksrelation till – och kontroll över – sin dotter. Eleanor Wikborg är professor i engelska vid Stockholms universitet och i *The Lover as Father Figure in Eighteenth-Century Women's Fiction* spårar och diskuterar hon detta motiv i en mängd romaner skrivna av engelska kvinnliga författare, även okända sådana. En förhoppning som Wikborg uttrycker är att hennes undersökning kan stimulera till läsning av dessa och efter att ha läst hennes bok kan jag konstatera att detta borde vara mer än en from förhoppning.

I sina läsningar utgår Wikborg från konstruktivistiska teorier om kön och genus, framför allt Judith Butlers inflytelserika *Gender Trouble* (1990) och *Bodies that Matter* (1993), där genuskonstitueringen ses som en gradvis och ständigt föränderlig process. När det gäller läsningarna stödjer sig Wikborg på forskare som undersökt det man kan kalla motståndpunkter i kvinnliga författares verk, exempelvis Nancy Armstrong, Margaret Anne Doody och Nancy K. Miller. Det vill säga, det handlar om hur kvinnliga författare förhåller sig till, omförhandlar eller ifrågasätter rådande könsideal. Därmed blir också maktaspekterna viktiga för Wikborg, som i likhet med så många

andra feministiska forskare lutar sig mot Michel Foucaults maktteori. 1700-talet är särskilt intressant när det gäller den patriarkala ordningen, menar Wikborg, eftersom vi där finner hur nya ideal rörande individens rätt måste sammanjämkas med, eller skapa förändring av, den rådande sociala ordningen.

I en tid när äktenskap för kvinnor i värsta fall kunde innebära att de utlämnades helt, såväl formellt lagligt som sexuellt, åt en brutal make måste frågan om hur den gode maken skulle vara bokstavligen ha handlat om överlevnad, både mental och fysisk. I fiktionaliserad form kunde frågan om förhållandet mellan älskande och äkta makar diskuteras och den ideala mannen skrivas fram. Som jämförelsematerial förs också manliga författares romaner ibland in i diskussionen, exempelvis Daniel Defoe och Samuel Richardson. De kvinnliga författare som behandlas är dock inte alla flammande radikaler, men de har en gemensam nämnare. Wikborg skriver: »My hypothesis is that a significant number of women writers – whether conservative or radical – were seeking to transform the powerful father figure from a frightening oppressor into an ideal suitor and future husband who would use his power to authorize a women's being rather than to destroy it.» (s. 11)

Boken är tematiskt disponerad, där de former eller huvudtyper av älskare som Wikborg funnit beskrivs i separata kapitel. Det andra kapitlet har således som rubrik »The Guardian», det tredje rubriceras »'A Prince of the Almighty's Creation'» och det fjärde »The Mentor». Slutligen ägnas ett femte kapitel åt den ideala kärleksrelationen. Som rubrikerna antyder handlar kapitel 2 och 4 om fadersfiguren/älskaren i gestalt av förmyndare respektive mentor. »The Prince of the Almighty's Creation» är ett citat från Samuel Richardsons *Sir Charles Grandison* (1753) och syftar på huvudpersonen Sir Charles; i detta kapitel undersöks motivet mannen av börd, kvinnan av folket, det vill säga den kärleksrelation där mannen höjer upp en kvinna från lägre socialt status. Utanför själva analyserna ligger ett inledande kapitel – där redovisning av teori, metod och syfte tas upp i gängse ordning – samt ett kortare avslutande avsnitt med slutsatser.

Det är ett på många sätt brännbart och fortfarande aktuellt tema Wikborg diskuterar, nämligen

gen incestuöst begär. Detta begär ligger dock inte alltid i öppen dager, utan återfinns ofta som en palimpsest under även till synes harmlösa förhållanden. Ett centralt antagande för Wikborg är alltså att även om en roman inte explicit tar upp incest så finns denna begärsstruktur ändå närvarande. »The incest exists in the structure of the mind: the *role* of parent, child, or sibling cross-breeds with the *role* of erotic lover.» (s. 21) En fråga som väcks är förstas huruvida detta även uppmärksammades av, eller slog an en sträng hos, dåtidens läsare. Wikborg diskuterar inte frågan närmare (och det ligger ju knappast inom ramen för hennes undersökning att göra det). Men det erotiskt laddade begäret mellan en fadersfigur och en 'dotter' återges hos 1700-talets kvinnliga engelska romanförfattare inte bara som en undertext – exempelvis i form av en manlig förmyndare som förälskar sig i sin kvinnliga myndling – utan diskuteras också uttryckligen i termer av biologiska faders sexuella begär till sina döttrar.

Av de författare som tas upp till behandling är en del mindre kända, som Sarah Scott eller Jane West, men Wikborg tar också upp kanoniserade författare, exempelvis Jane Austen, Aphra Behn, Frances Burney och Charlotte Lennox. Det är ett rikt material som analyseras: romaner publicerade från 1600-talets sista till 1800-talets första decennium. Och romanerna spänner alltså över ett brett spektrum när det gäller hur temat gestaltats. En del kvinnliga författare väjde uppenbarligen inte för att ge sina läsare de mest hårresande berättelser, som Jane Barker, vilken i sin *Exilius, or, the Banish'd Roman* (1715) beskriver hur fadern Turpius först försöker få sin dotter bortgift med sin halvbror, för att sedan själv kasta sig över henne. Turpius får dock sitt rättmätiga straff och blir nedhuggen. Temat med den svekfulle och förtryckande fadersfiguren är vanligt, men Wikborg tar också upp romaner där goda fadersfigurer beskrivs, de som framgångsrikt kämpar emot sina sexuella impulser och respekterar sitt kärleksobjekt.

Det här är en på många sätt spännande och tankeväckande undersökning, som berör många aspekter rörande den dåtida synen på kärleken mellan man och kvinna. Men det är en sak jag hade velat få en grundligare diskussion om och det är religionens betydelse. Visserligen nämns

detta på ett fåtal ställen, men på det stora hela lämnas frågan därhän. Att ta upp såväl kärleken och könsordningen som frågor om dygd och moral utan att mer grundlig belysa de religiösa föreställningar som finns i romanerna kan vara problematiskt, eftersom dessa frågor i samtiden förstods och tolkades utifrån religiösa uppfattningar och normsystem.

Däremot är det fruktbart att likt Wikborg koppla kärlek till makt. Sammankopplingen synliggör att även i form av en till synes ganska konventionell och oskyldig kärlekshistoria kan det brännande ämnet om könsordningen diskuteras. Det visar sig dessutom vara givande att på detta sätt följa ett motiv över ett längre tidsspänn; de förändringar som sker över tid blir därmed tydliga. Motivet förekommer mer frekvent mot början och slutet av seklet. Wikborg sätter detta i förbindelse med den politiska oro som utbröt dels i samband med 1688 års ärorika revolution, dels franska revolutionen. I turbulenta tider ökar också oron kring könsmaktens ordning, menar Wikborg, och detta kan i sin tur avspeglas i det ökade intresset av att skriva om detta. Under perioden 1740-75 tenderar kvinnliga författare att skriva fram mer jämlika förhållanden i sina romaner.

Inledningsvis lyftes fram hur denna undersökning borde inspirera till läsning av idag kanske mindre kända författarskap. Boken har nämligen den stora förtjänsten att väcka frågor och stimulera nyfikenheten. Personligen kommer jag att tillfredsställa min nyfikenhet genom att läsa om den förfärlige Turpius, eller om hur kvinnliga författare tog upp sina kvinnliga huvudpersoners möjligheter till självständighet och jämlikhet i romaner som Sarah Fieldings *The Cry* (1754) och Maria Egdeworths *Belinda* (1801).

Ann Öhrberg

Karin Ådahl m.fl., *Minnet av Konstantinopel. Den osmansk-turkiska 1700-talssamlingen på Biby*, Atlantis, Stockholm 2003 (438 s.)

I EN PRAKTFULL VOLYM presenterar Karin Ådahl tillsammans med en grupp konstvetare och en historiker den osmansk-turkiska samlingen i familjen Celsings ägo på Biby i Södermanland. Familjen Celsings anfäder på 1700-talet var i svensk diplomattjänst i dåvarande Konstantinopel och samlade ihop en ansenlig samling av föremål från det Osmanska riket: det var historiska dokument och böcker, det var konstföremål och dräkter av olika slag och framför allt måleri. I inledningen konstateras att syftet med boken är att beskriva och dokumentera samlingen, och boken har också sin upprinnelse i ett projekt för detta ändamål. Detta kan sägas vara både bokens styrka och svaghet. Dokumentations- och beskrivningsivern har resulterat i en detaljrik och rikligt illustrerad bok. Av bokens över 400 sidor står bilderna säkerligen för en fjärdedel. Nackdelen är att man som läsare av de femton artiklarna kring sultanträd, audienstavlor, landskapsmåleri, dräktbilder, det svenska palatset i Konstantinopel samt inredning i Celsingarnas svenska hem törstar efter mer av sammanhang kring Celsingarnas samlande och dess funktion.

Boken tar ett tydligt och uttalat svenskt perspektiv. Inledningsvis nämns 1700-talets exotiserande syn på Orienten, men det konstateras också att samlingen på Biby avviker från andra mer romantiserade och exotiserande samlingar genom sin detaljrikedom och distanserade blick. Detta för med sig att läsaren får sig en hel del osmansk historia och kultur till livs. Det gäller naturligtvis främst det osmanska hovet kring vilket Celsingarnas diplomatiska tjänst centrerades. I sin diskussion av audienstavlorna i samlingen behandlar Merit Laine även det strikta hovceremoniel som alla som närmade sig storvesiren och sultanen måste förhålla sig till. Tecken på avsteg från ceremonielet rapporterades hem i varje detalj – att diplomaten hade mött storvesirens blick och fick sitta på en taburet sågs som viktiga tecken på Höga Portens goda relationer till Sverige. Carolina Brown skildrar också i sitt bidrag kring dräktsamlingen på Biby den reglementering som fanns kring dräktskicket i det Osmanska riket.

Hierarki skulle markeras genom ett komplext kodifierat system där varje materialval och färg bar på en betydelse. Bilderna av osmanska dräkter var viktiga för diplomaterna eftersom deras verksamhet var beroende av att kunna föra sig och klä sig på rätt sätt. De användes i Ulric Celsings fall mer som bruks- än konstföremål.

Ett spännande perspektiv är också den konstnärliga miljön som frodades omkring diplomatområdet i Konstantinopel. Diplomater, resenärer och osmanska dignitärer beställde landskapsmålningar och skildringar av livet och naturen i landet hos denna koloni som bestod av lokala och västerländska konstnärer. Genom ett tilltagande intresse för varandras kulturer skedde ett konstnärligt utbyte där det är tydligt att inte bara västerlänningar återkom hem med turcica utan också att osmanska konstnärer influerades i sin tur. Landskapsmåleriet var den första västerländska genren som lokala konstnärer tog till sig och Gyllene Hornet blev ett favoritmotiv. Denna konstnärliga skymtar förbi i många artiklar, kanske hade den varit värdig en egen diskussion som utgångspunkt för konstsamlingen?

Som läsare undrar man ibland över samlingsfunktionen för Celsingarna på 1700-talet. Den har haft ett värde som minnesmärke över Celsingarnas diplomatiska verksamhet. Även fadern Gustafs samlingar av dokument och böcker hade stor betydelse för kunskapsinhämtningen om Höga Porten vid 1700-talets början (dessa samlingar undersöks dock ej i boken). I de enskilda artiklarna saknas ofta kopplingar till den samtida europeiska samlarvurmen under vilken välbeställda personer genom innehav av kuriosa och konst skapade sig en identitet. Vi får veta samlingsinnehåll och uppkomst, men inte så mycket om den funktion samlingen har haft för dess innehavare. Frågor kring statusmanifestation och museitänkande väcks först i Merit Laines avslutande ord. Helena Käberg beskriver bröderna Celsings Stockholmsväning på Gustav Adolfs torg som inredd i mer »seriös» turkisk stil än var fallet i franska interiörer. Jämförelsen haltar något då svenska diplomater jämförs med en fransk prins. Social tillhörighet och ambition hos dem som gjorde dessa inredningar är viktig och säger också något om hur rummen skall tolkas. Det seriösa inslaget hos Celsings, menar Käberg, var

inte så mycket inredningens innehåll som bröderna Celsings kunskapsövertag om Levanten. Deras egen kunskap ska alltså ha förändrat samlingens laddning från museiföremål till livsstil. Käberg glider över problemet med statusmanifestation som bröderna Celsing ägnade sig åt: deras djupa kunskap gjorde säkerligen inte samlingen mindre av en statusmarkering. Inredningen belyste en kosmopolitisk livsstil, precis som en välbeställd borgare eller en adlig samlare av vetenskapliga instrument eller italiensk konst också kombinerade kunskap och föremål för att förstärka framställningen av sig själva som framstående och samhällstillvända medborgare.

Familjen Celsing som samlare i förhållande till samlarkulturen hade jag gärna fått veta mer om i denna påkostade bok. Samlingen är i många stycken ett unikum, men samlandet var det inte.

Karin Sennfeld

Verksamhetsberättelse 2003

Sällskapet för 1700-talsstudier har under verksamhetsåret haft ett årsmöte och fyra styrelsemöten. Därjämte har en konferens anordnats.

Årsmötet ägde rum den 24 mars på Ågrenska villan, Göteborg. Följande personer valdes att ingå i styrelsen: Bo Lindberg, ordförande (omval), Margareta Björkman, vice ordförande (omval), Birgitta Berglund-Nilsson, skattmästare (omval), Ann Öhrberg, sekreterare (omval), Mikael Ahlund (omval), Mikael Alm, redaktör och webbansvarig (omval), Gunilla Dahlberg (omval), Stefan Ekman (omval) och Karin Sennefelt (nyval).

Efter årsmötetsförhandlingarna föreläste Jeremy Frank om Henric Braads resejournaler och dagböcker från hans Indienresor. Därefter föreläste prof. Bo Ralph om dessa manuskript från ett språkhistoriskt perspektiv. Vid årsmötet deltog 31 medlemmar.

Den 3 april anordnade Sällskapet en visning av Riddarhuset under ledning av Karin Sennefelt.

I slutet av juli genomförde det internationella 1700-tals-sällskapet ISECS sin elfte internationella konferens, vid vilken ett antal medlemmar från det svenska sällskapet deltog.

Det är nu för sjätte året i rad som Sällskapet genomför konferenser där nydisputerade doktorer presenterar sina avhandlingar. I år avhölls »Forskningsfronten» den 29 november på Börshuset (Stockholm), där fyra nyblivna doktorer i ämnena historia, idé- och lärdomshistoria, litteratur- och konstvetenskap berättade om sina avhandlingar.

Lokalavdelningarna i Göteborg och Uppsala har bedrivit en regelbunden verksamhet, inte minst i seminarieform. I Uppsala har Marie-Christine Skunckes tvåvetenskapliga 1700-talsseminarium samlat många medlemmar.

Under året har arbetet med Sällskapets nya hemsida och förberedelserna för utgivandet av en årsbok börjat. Hemsidan, med adressen www.1700-tal.se, kunde efter en del förseningar tas i bruk i början av år 2004. Arbetet med årsboken fortskrider enligt planerna och den beräk-

nas gå i tryck i början av år 2005. I den temporära redaktionen har ingått Mikael Alm, Margareta Björkman (redaktör för recensionsavdelningen), Karin Sennefelt och Ann Öhrberg.

För närvarande uppgår antalet medlemmar till 150 stycken, till detta kommer tre organisationer och åtta hedersmedlemmar (inklusive de två nyutnämnda). Det innebär tyvärr att de senaste tre årens medlemsminskning fortsätter.

Ann Öhrberg, sekreterare

Styrelse 2004/2005

Margareta Björkman, ordförande. Källgatan 8, 19332 Sigtuna, 08-59251277, e-post: margareta.bjorkman@privat.utfors.se. Institutionen för humaniora, Mälardalens högskola, Box 883, 72123 Västerås, 021-151779, e-post: margareta.bjorkman@mdh.se

Hans Helander, vice ordförande och publikationsansvarig. Institutionen för lingvistik och filologi, Box 635, 75126 Uppsala, e-post: Hans.Helander@lingfil.uu.se

Ann Öhrberg, sekreterare. Lillhagsvägen 18, 1 trappa, 12471 Bandhagen, 08-6470516. Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, e-post: ann.ohrberg@littvet.uu.se

Birgitta Berglund-Nilsson, skattmästare. Staregatan 8, 42669 Västra Frölunda, 031-296422, e-post: birgbnil@telia.com

Mikael Alm, publikationsansvarig och webbredaktör. Historiska institutionen, Uppsala universitet, S:t Larsgatan 2, 75310 Uppsala, e-post: Mikael.Alm@hist.uu.se

Mikael Ahlund Murarvägen 11, 16833 Bromma, 08-261917. Nationalmuseum, Box 16176, 10324 Stockholm, e-post: MAD@nationalmuseum.se.

Maria Cavallin. Övre Besvärsgatan 7, 41129 Göteborg, e-post: Maria.Cavallin@history.gu.se

Jakob Christensson, redaktör. Bankgatan 11 A, 22352 Lund, 046-136864. Inst. för kulturvetenskaper, Lunds universitet, Biskopsgatan 7, 22362, Lund, 046-2224508, e-post: [165](mailto:j.christensson@bred-</p></div><div data-bbox=)

band.net.

Karin Sennefelt, Blommensbergsvägen 180, 126
52 Hägersten. Historiska institutionen, Uppsala
universitet, e-post: karin.sennefelt@hist.uu.se

Valberedning

Bo Lindberg (sammankallande)
Carin Bergström

Revisorer

Monica Hjortberg (ordinarie)
Mattias Legné (ordinarie)
Eva Nyström (suppleant)
Krister Östlund (suppleant)

Svensk representation i ISECS

Marie-Christine Skuncke, förste vice-president
1999–2003
Elisabet Hammar
Ann Öhrberg

Medlemmar

AHLUND, Mikael
AHLAND, Åsa
ALDMAN, Lili-Annè
ALM, Mikael
ALMER, Tore
ANDERBERG, Göran
ANDERSSON, Gudrun
ANDERSSON, Maj-Britt
ANKARCRONA, Anita
ARTÉUS, Gunnar
BAHR, Björn von
BAHR, Kate von
BARUP, Kerstin
BECKMAN, Margaretha
BENGTSSON, Eva-Lena
BENNICH-BJÖRKMAN, Bo (hedersledamot)
BERGGREN, Maria
BERGLUND, Mats
BERGLUND-NILSSON, Birgitta
BERGSTRÖM, Carin
BERGSTRÖM, Cecilia
BJÖRKMAN, Margareta
BJÖRKMAN, Sven
BLOMMÉ-SCOTT, Sonja
BLOMKVIST, Magnus
BOHLIN, Peter
BROBERG, Gunnar

BROWN AHLUND, Carolina
BUCHT, Bergljot Krohn
BURMAN, Carina
CAMERON, Cathleen
CARENFELT, Birgitta
CAVALLIN, Maria
CEDERLUND, Johan
CHRISTENSSON, Jakob
CLAÉSSON, Dick
CULLHED, Anna
DAFGÅRD, Sigun
DAHL, Eva-Lena
DAHL, Per T H
DAHLBERG, Gunilla
DAHLGREN, Stellan
DALHEDE, Christina
DANIELSSON, Ing-Mari
DANIELSSON, Mona
DIXELIUS, Olof
DUNÉ, David
EDSTRÖM, Mats
EHRENSVÅRD, Ulla
EKBLAD, Magnus
EKLUND, Lena
EKMAN, Stefan
EKSTRAND, Gudrun
ELMQUIST, Claire
ENGDAHL, Horace (hedersledamot)
ERICSSON, Birgitta (hedersledamot)
FORS, Hjalmar.
FORSELIUS, Tilda Maria
FORSSELL, Bo
FRANKS, Jeremy.
FROHNERT, Pär
FRÄNGSMYR, Carl.
FRÄNGSMYR, Tore (hedersledamot)
GADD, Carl Johan
GRANBERG, Gunnar.
GRATE, Pontus.
GUSTAFSSON, Lars
GYLLENHAAL, Olle
GÖRANSSON, Anita
GÖTSELIUS, Thomas
HAGELIN, Ove
HAMMAR, Elisabet
HAMMARLUND, Bo
HAMMARSKIÖLD, Britt-Marie
HANNESDÓTTIR, Anna.
HANSÉN, Iah.
HANSSON, Stefan
HANSSON, Stina
HANSSON, Sven G.
HARNESK, Helena
HEDIN, Svante.
HEDWALL, Lennart.
HEIDNER, Jan
HELANDER, Hans
HELENIUS-ÖBERG, Eva
HELLSTRÖM, Pär
HELMIIUS, Agneta

HJERN, Olle
HYTTSTEN, Hans
HÅGERSTRAND, Olof
HAETTNER-AURELIUS, Eva
HÖÖG, Victoria
ISAKSSON, Anders
IVARSDOTTER, Anna
JESPERSON, Maths
JOHANNESON, Lena
JOHANNISSON, Karin
JONSELL, Bengt
JONSSON, Inge
JÖNSSON, Anne-Mari
KARLSSON, Eva-Lena
KARLSSON, Åsa
LAINE, Merit
LAMPE, Thérèse von
LANDEN, Leif
LANGE, Sven
LARSSON, Bengt
LARSSON, Jan
LEGNÉR, Mattias
LENNERSAND, Marie
LETTEVALL, Rebecka
LEWAN, Bengt
LEWENHAUPT, Tony
LIND, Peter
LINDBERG, Anna Lena
LINDBERG, Bo
LINDELL, Gert
LINDGÄRDE, Valborg
LING, Sofia
LIRBERG, Mikaela
LOSMAN, Arne
LUNDGREN, Anders
LUNDQUIST, Neita
LÖNNROTH, Lars
LÖWENDAHL, Marie
MAGNUSSON, Marianne
MALM, Mats
MALMROS, Bernt
MANSÉN, Elisabeth
MATTSSON, Annie
MEIJER, Agneta
MELÉN, Margareta
MOLANDER, Maud
MOLANDER BEYER, Marianne
MÜLLER, Leos
NELL, Jennie
NELSON, Philip K.
NIBELIUS, Folke
NILSSON, Ann-Marie
NILSSON, Bengt
NISSER-DALMAN, Margareta
NOLIN, Catharina
NORDIN, Jonas
NORDIN HENNEL, Ingeborg
NORDIUS, Janina
NORLANDER, Sabrina
NYBERG, Kenneth

NYSTRÖM, Eva
OHLIN, Barbro
OJA, Linda
OLAUSSON, Magnus
OLIN, Martin
OLSSON, Bernt
OSCARSSON, Ingemar
PERSSON, Fabian
PERSSON, Mathias
PETERSON, Kjell (hedersledamot)
PETRI, Sten Magnus
POLSA, Virve
PROSCHWITZ, Gunnar von (hedersledamot)
RAMEL, Stig
RAMSAY-HERTHELIUS, Antoinette
RANGSTRÖM, Lena
RANGSTRÖM, Ture
REDELIUS, Gunnar
REHNSTRÖM, Mats
RIDDERSTAD, Per S.
RIMM, Anna-Maria
ROBELIN, Roger de
ROEMPKE, Gunilla
ROSELL, Johan
RYBERG, Anders
RYDÉN, Göran
RYMAN, Björn
RÅDBERG, Ingemar
SAHLIN, Gunnar
SÁRKÁNY, Tamás F.
SCHÉELE, Adam von
SCHYLBORG, Sven
SENNEFELT, Karin
SEVERIN, Göran
SIGURDSSON, Ingi
SIDÉN, Karin
SJÖGREN, Irene
SJÖSTRÖM, Ingrid
SKANDINAVISKA SWEDENBORGS-SÄLLSKAPET
SKUNCKE, Marie-Christine (hedersledamot)
STENBERG, Göran
SWAHN, Sigbrit
SVENSKA AKADEMIENS NOBELBIBLIOTEK
SVERIGES TEATERMUSEUM OCH STIFTELSEN
DROTTNINGHOLMS TEATERMUSEUM
SÖDERLIND, Solfrid
SÖDERSTRÖM OLOW, Elisabeth (hedersledamot)
SÖRLIN, Sverker
TEGEN, Martin
TIDERMAN, Lars-Olof
TOBÉ, Erik
TOTTIE, Thomas
TYDÉN-JORDAN, Astrid
ULVÄNG, Göran
VAHLNE, Bo
WAREING, Mimi
WASBERG, Gunnar Christie
VELICU, Adrian
VESSBERG, Viveka
WESTIN BERG, Elisabeth

WIDMARK, Gun
WIJNBLADH, Cecilia
ÖHRBERG, Ann
ÖRNEHOLM, Urban
ÖSTHOLM, Hanna
ÖSTLUND, Krister

Anvisningar för artikelförfattare

Sjuttonhundratals är en årligen utkommande tidskrift som ges ut av det svenska Sällskapet för 1700-talsstudier. En förutsättning för publicering är att artikeln inte redan är publicerad av annan tidskrift eller annat förlag. Om en artikel är under bedömning någon annanstans bör detta anges. För ej beställt material ansvaras ej.

Tekniska instruktioner: Manuskript sänds som papperskopior samt i digital form på diskett/cd-skiva eller som bifogat dokument via e-post till redaktören. Filformatet bör vara MS Word. Den som inte har tillgång till Word sparar texten i rtf-format.

Texten ska vara så ren som möjligt:

- * Inga onödiga formateringar
- * inga indrag
- * rubriker och mellanrubriker utan onödiga versaler, kursiveringar och fet stil

Artiklar bör ej överstiga 20 trycksidor eller ca 50 000 tecken (inkl. mellanslag och slutnoter). Om inte annat avtalats med redaktionen ska artikeln vara skriven på svenska.

Noter numreras i löpande följd som slutnoter. Första gången en hänvisning förekommer skrivs all information ut, så som i exemplen nedan. I fortsättningen anges tryckår och sida. Siffror som anger not placeras efter den aktuella meningen i brödtexten (alltså efter punkten eller frågetecknet).

Litteraturhänvisningar utformas enligt följande:

Hänvisning till bok

Stina Hansson, *Från Hercules till Swea. Den litterära textens förändringar*, Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 39, Göteborg 2000, s. 47.

Följande hänvisningar till samma bok

Hansson 2000, s. 55 f.

Hänvisning till artikel i antologi el. dyl.

Karin Jansson, "Bakom normen. Kvinnofrid och genus-

konstruktion i det tidigmoderna Sverige", i Gudrun Andersson (red), *Bedrägliga begrepp. Kön och genus i humanistisk forskning*, Opuscula Historica Upsaliensia 24, Uppsala 1998, s. 99.

Hänvisning till artikel i tidskrift

Bo Peterson, "'Yppighets nytta och torftighets Fägnad'. Pamflettdebatten om 1766 års överflödsförordning", i *Historisk tidskrift* 1984:2, s. 9.

Källhänvisningar utformas enligt följande

Samuel Älf till Hedvig Löfwenskiöld, 24/3 1768, G 350b, UUB.

I den löpande texten kursiveras titlar på böcker, tidskrifter, tidningar eller filmer. Rubriker på artiklar eller kapitel sätts inom citationstecken. Blankrader undviks. Nytt stycke markeras med indrag. Förkortningar skrivs helst ut (bland annat, till exempel, och så vidare).

Utpräglad fackterminologi bör förklaras genom ett upplysande tillägg eller en mer allmänspråklig synonym.

Citat på annat språk än svenska och engelska bör översättas.

Anvisningar för recenser: Längre recensioner bör ej vara längre än 8 trycksidor (ca 23 000 tecken inkl mellanslag). Kortare recensioner skall ej överstiga två trycksidor (ca 5 500 tecken inkl mellanslag). Recension inleds med följande uppgifter om arbetet: namn på författare eller redaktörer, fullständig titel (kursiv), eventuell serie, förlag, utgivningsort, tryckår, antal sidor. Den avslutas med recensentens namn kursiverat.

Eftersom tidskriften är tvärvetenskaplig måste texten kunna förstås av läsare utanför det egna forskningsområdet. Undvik därför utpräglad fackterminologi. Noter ska undvikas i recensioner. Hänvisar du till andra verk i din recension kan du använda följande modell: ... som Mikael Alm visar i sin avhandling om Gustav III (2002, s. 183).

För ytterligare instruktioner hänvisas till redaktören.

Årsskriften Sjuttonhundratals erhålles genom medlemskap i Sällskapet för 1700-talsstudier. Avgiften är 150 kr/år för enskild medlem (med tillägg av 100 kr per medlem med samma adress) och 300 kr för institution eller stödjande medlem. Medlemsavgiften betalas till postgiro 32 93 90-9. Glöm ej att uppgi namn och adress.